

VÖRÖS POR

A KAPITALISTA ÁTMENET KÍNÁBAN

A CSENDES-ÓCEÁNI PARTVIDÉK (1890–1970) NEMZETKÖZI VISZONYOK

A MEGHIÚSULT ÁTMENET

Kína megrekedt és egyenetlen átmenete a kapitalizmusba a késő Csing-kor [1644–1912 – *a szerk.*] idején kezdődött; a folyamatot alacsony szintű iparosodottság és általános politikai bizonytalanság jellemezte. A befejezetlen átmenet első időszaka végül politikai összeomláshoz vezetett, amelyet polgárháború, és egy erősödő – a későbbi szocialista fejlesztési rendszer alapjául szolgáló – forradalmi mozgalom kísért, átmenetileg megállítva a régió betagozódását a globális kapitalizmusba. Az első átmenet sikertelensége ellenére is visszafordíthatatlanul megváltoztatta a belső népvándorlás mintázatait, a kereskedelmi útvonalakat és az ország ipari földrajzát, illetve az átmenet tehetetlenségi ereje sokszor felül is múlta azokat a kísérleteket, amelyekkel a forradalmi rezsim próbálta volna megfékezni a hatásait. Ez az időszak (amely nagyjából a Csing-kor végétől a köztársaság időszakán át a japán megszállásig tartott) egy erősen megosztott iparszerkezetű régiót hagyott maga után, és a későbbiekben számos, a fejlődési rendszert sújtó időszakos válság kialakulásához járult hozzá.⁵⁵ Bizonyos értelemben ez a tehetetlenség túlélte magát a fejlesztési rendszert is. Amikor az 1970-es években megkezdődött a második kapitalista átmenet, az országban számos olyan ipari csomópont, kereskedelmi

⁵⁵ Lásd még a „Gabona és acél” című [korábban szereplő – *a szerk.*] tanulmányt, különösen a 2. fejezetben feldolgozott, sanghaji sztrájkhullámról szóló részeket.

útvonal és migrációs hálózat éledt újjá, amelyek egy évszázaddal korábban az első átmenetet is meghatározták.

Az átmenet korai időszakára nagy hatással voltak a történelmi véletlenek, valamint a régió sokkal régebb óta fennálló kereskedelmi gyakorlatai. A térség kereskedelmében a déli partvidék régóta fontos szerepet játszott, és a selyemút hanyatlása után (a Tang-dinasztia bukásával 907-ben), a kapitalizmus előtti időszakban a part menti kereskedelem vált a legfontosabbá.⁵⁶ Mindegyik dinasztia idején léteztek azonban olyan erős kiegyenlítő tendenciák is, amelyek segítettek tompítani a kommercializációs erők hatásait. Az egyik legállandóbb fenyegetést a félig illegális kereskedelmi hálózatok független kalózflottákká alakulása jelentette. A Csing-korszakra ez a fenyegetés mandzsu-ellenes lázadás formájában jelentkezett, amelyet a Ming-hű (nyugaton Koxinga néven ismert) Cseng Cseng-kung vezetett, aki a tengerre menekült, amikor a Csing-hadsereg megszállta Fucsient. Cseng megdöntötte a holland uralmat Formosában (Tajvanon), és kialakította lázadó flottája bázisát a szigeten. Válaszul a Csing-uralkodók nemcsak betiltották a part menti hajózást (illegálissá téve a régió nemzetközi kereskedelmének nagy részét), hanem elnéptelénítették a partvidéket, a lakosságot a szárazföld belsejébe deportálták, az elhagyott falvakat pedig feldúlták, hogy elvágják Csenget az utánpótlástól.⁵⁷

Miután Cseng lázadását leverték (1663-ban, Tajvan elfoglalásával), a tengerpartot fokozatosan újraneépítették, és újraindult a tengeri hajózás is. Így ismét sokkal közvetlenebbül vált elérhetővé a szárazföldi piac az európaiak formálódó kereskedelmi hálózatai számára, amelyek rövidesen elkezdtek határozottan kapitalista jeleget ölteni.⁵⁸ A dinasz-

⁵⁶ A szárazföldi kereskedelem rövid időre, de jelentősen fellendült a Jüan-korban [1271–1368 – *a szerk.*], és kisebb mértékben a későbbi dinasztiák idején is. A Déli Szung [960–1279 – *a szerk.*] alatt megszilárdult tengeri kereskedelmi hálózatok azonban a Ming- [1368–1644 – *a szerk.*] és a Csing-dinasztiák uralkodása alatt is fontos szerepet játszottak, annak ellenére, hogy számos kísérletet tettek a kereskedelmi útvonalakat kiépítő kereskedők, kalózok és félig független államok hatalmának megnyirbálására.

⁵⁷ Ez egy bonyolult és érdekes történelmi esemény leegyszerűsített összefoglalója. A legjobb angol nyelvű forrást e tengeri térség kialakulásáról és a Cseng család szerepéről lásd: Hang (2016).

⁵⁸ A Cseng család sokáig kizárólagos közvetítő szerepet játszott e kereskedelem jelentős részében, és feltehetően egy alternatív politikai-kereskedelmi középpontot alkotott, amely a helyi kapitalista átmenet alapjául szolgálhatott volna, ha

tia fénykorában a szárazföld nem csak egészséges kereskedelmi egyensúlyt alakított ki a Nyugattal, teát, porcelánt, selymet és különböző kézműves termékeket exportálva, de a regionális kereskedelem közép-pontjává is vált, mivel még az elszigetelődő Japán is függött a kínai nyersanyagok importjától (Murphy 2007).

Az állam azonban óvatossá vált a kereskedelmet illetően, mivel tartott a kereskedők növekvő hatalmától, a lázadások kiújulásától és az európaiak növekvő termelési kapacitásaitól. Az udvar ezért szigorú monopóliumokat vezetett be a kulcsfontosságú árukra, és a külkereskedelmet a hivatalos vámkikötők egyre szűkülő körére kezdte korlátozni. Ez a tendencia 1757 és 1842 között a Kanton-rendszerrel érte el csúcspontját, amikor a teljes külkereskedelmet egyetlen kikötőn és a hozzá tartozó raktárakon és raktárházakon (a „tizenhárom gyáron”) keresztül irányították Kantonban (Kuangcsouban). A rendszert csak a gátlástalan európai térhódítás szüntette meg, mivel a növekvő gyarmatbirodalmak közvetlenebb hozzáférést kerestek a szárazföldi piachoz. A hódítást kísérő támadások, amelyek közül a legdrámaibb a két ópiumháború (1838–1842 és 1856–1860) volt, egyenlőtlen szerződések megkötésével végződtek a Csing-dinasztia és az európai hatalmak között. E szerződések részeként újraindult a kereskedelem, a part menti „szerződéses kikötőkre” koncentrálódva (Nield 2010).

Az egyre súlyosabb háborús vereségek mellett jelentkező belföldi felkelések egy évszázad alatt a Csing-uralom összeomlásához vezettek. Ezekben az években menekültek áradata hagyta el a kínai szárazföldet, táplálva a korai kapitalista ipar munkaerőigényét, különösen az amerikai kontinensen. Ugyanakkor a hazai munkaerő-kínálat, a nyersanyagok és a mezőgazdasági területek egyre vonzóbbá váltak az európai gyarmatosítók és a szomszédos államok számára. A legtöbb nagy tengerparti városban gyárnegyedek jöttek létre, amelyek közül Sanghaj és Kuangcsou különösen fontos szerepet játszott. Az ilyen városok, ahogy lassan bekapcsolódtak az ipari kapitalizmus új globális kereskedelmi hálózataiba, gyakorlatilag függetlenné váltak a Csing-államtól, és a modernizáció fontos helyszínei lettek a későbbiekben, a hadurak korában és a Köztársaság alatt. Eközben Santung

megtartják tajvani bázisukat, és valamiféle békét kötnek a Csing-dinasztiával. További részletekért lásd Hang (2016).

tartomány egyes részeit lényegében átadták a németeknek, akik országszerte számos új ipari vállalkozást finanszíroztak. A régió korai kapitalista infrastruktúrája tehát nagyrészt külföldi kézben volt, és a tengerparti városok leginkább erősen nemzetközivé vált gyarmatnak voltak tekinthetők, amelyek az európai és japán tőke által uralt hazai termelési hálózatokhoz kapcsolódtak: a jövedelmező ópiumkereskedelem mellett „1907-re a hajózás 84%-a, a pamutfonás 34%-a és a vasgyártás 100%-a külföldi kézben volt. A nyugatiak ellenőrzése még a létfontosságú stratégiai eszközökre is kiterjedt, a vasúthálózat nem kevesebb mint 93%-a is az ő kezükben összpontosult” (Nield 2010). Még a kisszámú hazai tulajdonú nagy ipari konglomerátum is, mint például a Hanjeping Szén- és Vasipari Társaság, teljes mértékben az importált gépektől és a német és japán befektetők által biztosított tőkéktől függött (Perry 2012).

A két világháború közötti időszakra Sanghaj a kereskedelmi tőke és a szárazföldi területek korai munkásmozgalmának regionális központjává vált, szorosan követte (a „vörös kanton” néven ismert) Kuangcsou. A kapitalista átmenet e korai helyszíneit azonban – erős belföldi politikai közösség és annak kötőereje nélkül – a külföldi tőke vagy a hazai kapitalisták kifejezetten élőködő osztálya uralta, amely az európai és japán vállalatok közvetítőjeként és alvállalkozójaként tevékenykedett. A kapitalista átmenet tehát nem csak azért volt sikertelen a szárazföldön, mert a Csing-uralom elnyomta a kereskedelmi kényszert; a sikertelenség az európai kapitalista gazdaság terjeszkedéséből fakadó követelményeknek is köszönhető, melyek az imperializmus korának fő hajtóerejeként szolgáltak, és amelyek különösen erőszakos, fosztogatásra és kizsákmányolásra épülő rendszereket hoztak létre a Csendes-óceán partvidékein. E rezsimek kendőzetlen brutalitása szította fel az anti-imperialista lázadás lángját, amely végül megállította a kapitalista átmenetet a szárazföldön. Mindemellett az első, sikertelen átmenet öröksége hozzájárult a szocialista korszakot követő második átmenet jellegének és földrajzi viszonyainak kialakításához.

KELET-ÁZSIA FELÉPÍTÉSE

Ezzel szemben Japánban az európai nyomás nem politikai összeomláshoz, hanem a Meidzsi-korhoz (1868–1912) vezetett, amely elindította a kapitalizmusra való teljes körű áttérést, ideértve a masszív iparosítást és az általános politikai és társadalmi reformokat.⁵⁹ Japán gyors győzelme az első kínai–japán háborúban (1894–1895) nyilvánvalóvá tette a reformok sikerét. Az akkoriban Csing-hűbéres Koreai-félszigetért vívott háborúban a modernizált japán hadsereg állt szemben a dinasztiaival, amely sokáig az ázsiai régió legerősebb hatalmának számított. A legtöbben a japánok gyors vereségét jósolták. A Csing-dinasztia legfejlettebb katonai alakulata, a Pejjang-hadsereg azonban nem bizonyult komoly ellenfélnek a megszálló japánokkal szemben, akik nemcsak a Koreai-félszigetet, hanem a szomszédos Liaotung-félszigetet is elfoglalták, és behatoltak Mandzsúria mélyére, ahonnan a Csing uralkodócsalád származott. A háború végén a Csing-dinasztia kénytelen volt mind a Korea feletti befolyását, mind pedig Tajvan szigetét átengedni a japánoknak, a helyiek heves ellenállása ellenére is. Japán 1895-ben megszállta a szigetet, a következő években kíméletlenül szembeszállt az ellenálló gerillákkal, a 20. század elején pedig felkelések sorát verte le.

A Koreai-félszigeten aratott japán győzelem és a Mandzsúriába való behatolás a szomszédos orosz és német imperialista erők (amelyek területeket birtokoltak Santungban) szerint veszélyt jelentett saját terveikre a régióban. Japán ebben a helyzetben békítőleg lépett fel, feladta a Liaotung-félsziget megszállását, lehetővé tette a névlegesen független Koreai Birodalom megalakulását, és 1900-ban segítette a nyugati hatalmaknak leverni a bokszerlázadást. A térségbeli feszültségek azonban hamarosan az orosz–japán háború (1904–1905) kitöréséhez vezettek, amely a japánok újabb váratlan győzelmét eredményezte, ezúttal egy imperialista nagyhatalom felett. Az oroszokkal aláírt béke-

⁵⁹ A Meidzsi-restauráció valódi jellegének és a globális kapitalizmushoz fűződő viszonyának jelentős irodalma van. Az erről szóló tudományos diskurzusba világszerte bekapcsolódtak a marxista kutatók, de a kérdésnek a háború utáni japán marxizmus számára volt igazán nagy jelentősége, ahol a feudalizmus természetével és az ország korai iparosításával kapcsolatos nézetek képezték a különböző elméleti irányzatok közötti alapvető választóvonalakat. A japán marxisták vitájának összefoglalóját lásd Makoto (1990).

szerződés azonban még mindig óvatoskodó volt, és a békére törekedett. A japánok nem kaptak jelentősebb területeket, és Oroszországot nem kényszerítették komoly jóvátétel fizetésére. Ez széles körű nacionalista tiltakozásokat váltott ki Japánban, ami nemcsak azt jelezte, hogy a térségben fennmaradt a nyugati gyarmatosítással szembeni népi ellenállás, hanem azt is, hogy az antikolonializmus és Japán saját birodalmi projektje valójában összeférhetők voltak.

Bár a békeszerződésben Japán nem támasztott közvetlen gyarmati igényt Koreára vagy Mandzsúriára, Koreát „protektorátusnak” nevezték ki, és a régió felügyeletére létrehozták a félig autonóm japán Kvantung-hadsereget. A Kvantung-hadsereg hamarosan hatékony megszálló erővé vált, és gyakran közvetlen felügyelet nélkül avatkozott be a helyi ügyekbe. Eközben a koreai protektorátusban fokozatosan reformokat vezettek be, amelyek egyre nagyobb politikai és gazdasági hatalommal ruházták fel a japánokat, mígnem 1910-ben a terület hivatalosan is bekebelezte a birodalom. Hasonló eseménysorozat játszódott le Mandzsúriában is, ahol a növekvő gazdasági befolyást egyre több közvetlen katonai beavatkozás követte a helyi hadurak ellen, ami az 1931-es megszálláshoz és a japán bábállam, Mandzsukuo létrehozásához vezetett.

Japánban mindezt a militarizmus egyre növekvő hazai támogatása kísérte, ami a „nagy kelet-ázsiai együttfejlődési övezet”-elképzelésben csúcsosodott ki, amelynek a „Jamato faj” által vezetett, szigorú etnikai hierarchiába szervezett Japán állt volna az élén. Noha e birodalmi stratégia alapvető logikájának kulturális háttere faji alapú áltudományra és a Kelet-Ázsiában elterjedt faji-civilizációs diskurzus régi formájára épült, a japán imperializmus nem redukálható csupán kulturális összetevőire, és gyökerei sem a megmaradt „feudális” osztálytöredékek tekintélyelvű alapjaiban keresendők.⁶⁰ A Japán Birodalom nem a régiót hosszú ideig uraló, hűbéresként viselkedő imperialista államok sorába illeszkedik, hanem a Meidzsi-restauráció kapitalista átmenetének kifejezetten modern terméke volt, amely jellegét tekintve a kapitalista Nyugat imperialista birodalmaihoz hasonlított. A kapitalista fejlődés Japánban néhány évtized alatt

⁶⁰ Ezt az álláspontot néhány japán marxista képviselte a háború után, és először a régió neves nyugati tudósai népszerűsítették, például Norman (2000 [1940]).

egyszerre eredményezte a hazai piac telítődését, egy erős menedzseri-katonai állam kialakulását, és négy nagy családi monopolvállalat (zaibacu) gazdasági uralmát. Ezek a jellegzetességek mind hozzájárultak ahhoz, hogy – az imperialista hagyományoknak megfelelően – nagy hangsúlyt fektettek a katonai és gazdasági terjeszkedésre. Németországhoz és Olaszországhoz hasonlóan tehát a japán militarizmust és birodalmi terjeszkedést a kapitalizmus válsága és a Brit Birodalom politikai hegemoniájának gyengülése eredményezte.

Az új regionális hierarchián belül a japán tőke (amely egyre inkább összefonódott a katonai állammal) volt az a hajtóerő, amely megkönnyítette az újabb területek meghódítását, a nagyszabású infrastrukturális projektek kivitelezését és az összehangolt iparosítási törekvések finanszírozását. E befektetések nagy részének kedvelt helyszínévé a legkorábbi gyarmatok, Tajvan, Korea és Mandzsúria váltak, a délkelet-ázsiai perifériaországokat és Kína egyes részeit pedig inkább alárendelt bábállamként kezelte a birodalmi központ az új piacok megnyitása és az alapvető ipari erőforrások (mint például az olaj Indonéziában) vagy mezőgazdasági termékek (a Fülöp-szigetek esetében) szállítása érdekében. A globális kereskedelem hatalmas visszaesése az [1929–33-as – a szerk.] nagy gazdasági világválsággal tovább ösztönözte a birodalmi terjeszkedést, mivel az erősödő protekcionizmus elzárta Japánt azoktól a forrásoktól, amelyekkel az alapvető javakat helyettesíthették volna.⁶¹ Az általános visszaesés közepette a kereskedelem valójában növekedett az új „jen-blokkban”, amelyet Japán, annak gyarmatai és a különböző bábállamok, valamint az együttfejlődési övezet gyengébb országai alkottak.⁶² Míg 1895-ben a Japánba irányuló export a tajvani összkivitel 20%-át tette ki, az 1930-as évek végére ez körülbelül 88%-ra nőtt (Selden 2010). A régió kereskedelme egy kerékszerű mintába rendeződött, amelynek középpontjában Japán állt. Gyarmatait és alárendelt kereskedelmi partnereit arra ösztönözte, hogy termelésüket a japán érdekeknek megfelelően specializálják, és egyrészt igyekezett elrettenteni őket a régió más országaival való

⁶¹ A csökkenés és a világkereskedelem legújabb tendenciáinak összehasonlítását lásd még O'Rourke (2009).

⁶² A Japán Birodalom gazdasági jellegéről bővebben lásd Myers és Peattie (1987), illetve Ka (1995).

közvetlen kereskedelemről, másrészt pedig különböző mértékű infrastrukturális fejlesztésekkel jutalmazta őket.

A hierarchiát, hogy ki mennyi fejlesztésre jogosult, faji jellegzetességek és egyszerű földrajzi elhelyezkedés alapján állították fel, illetve a Japánhoz való kulturális közelséget alkalmazták az etnikai tisztaság mércéjeként. A kereskedelmi blokkon belüli megosztottság így a faji és nemzeti eredet áltudományos elméleteit anyagi különbségekké kódolta a területek között, amelyek egészen addig a pontig – a kulturális különbségek ellenére – viszonylag hasonlóak voltak a termelési teljesítményt, az iskolázottsági szintet és a katasztrófákkal, megszállásokkal és gyarmatosítással szembeni ellenállóképességet tekintve. Azzal, hogy „Kelet-Ázsiát” egy eredendően hierarchikus faji-kulturális kontinuumként határozták meg, amelyet a kínai írásrendszer történelmi átvétele és sajátos neokonfuciánus ókorfelfogása egyaránt összekötött, a japán birodalmi projekt egy jól lehatárolható régiót fércelt össze újfajta tőkeáramlási útvonalakkal.⁶³ Bár saját birodalmi törekvéseit tekintve végül nem járt sikerrel, a korai japán terjeszkedési politika sikeresen létrehozott egy keleti súlypontot a globális kapitalizmusban, amelyet a Csendes-óceánnal határos szigetvilág és a part menti gazdaságok közötti egyenlőtlen kereskedelmi kapcsolatok határoztak meg. Később, a hidegháborús világrendben ez a súlypont a kommunizmus terjedése elleni védőbástyaként erősödött meg. A kapitalista Kelet-Ázsia így lassan körbevette Kína háború utáni fejlesztési rendszerét, és a felhalmozás ezen új központja volt az, aminek a vonzereje elő tudta segíteni Kína végleges kapitalista átmenetét.

⁶³ A régióról ezt megelőzően számos prekapitalista és protokapitalista elképzelés létezett, amelyek nagyrészt a Dél-kínai-tenger kereskedelmi útvonalain és a különböző szárazföldi dinasztiákra összpontosuló hűbéri kapcsolatokon alapultak. A korábbi térségi integráció számos fontos helyszíne (Manila, Malakka, Hanoi) azonban kikerült a kapitalista Kelet-Ázsia hatósugarából mind a japán birodalmi projektben, mind az azt követő hidegháborús rendben. A régió fejlődéséről bővebben lásd Selden (2009).

TOTÁLIS HÁBORÚK

Japánban a szélsőjobboldal kifejezetten a kapitalista dinamikák eredményeként erősödött meg, karakterét pedig a tőke profitabilitásának általános válsága határozta meg. Az 1910-es évek végén a japán gazdaságban addig nem látott fellendülés kezdődött, kielégítve a Nyugat keresletét, kitöltve a háború sújtotta európai birodalmak fogyatkozó befolyásának helyén keletkező vákuumot. 1914 és 1919 között a reál-GNP⁶⁴ évente átlagosan 6,2%-kal nőtt, annak ellenére, hogy az infláció is jelentős volt. Ezt a korai robbanásszerű fejlődést azonban nem sokkal később összeomlás követte, amikor az 1920-as években lelassult a növekedés, majd az 1927-es Sóva pénzügyi válságot meredek zuhanás követte (Shizume 2009). A japán profitráta⁶⁵ mérésére ebben az időszakban többféle módszert is használtak, de az 1920-as évektől kezdődően mindegyik gyors csökkenést mutat, amelyet vagy további csökkenés⁶⁶, vagy stagnálás követett.⁶⁷ A beruházások GNP-hez viszonyított aránya az 1910-es években szintén csökkent, az 1920-as évek

⁶⁴ Gross National Product, vagyis bruttó nemzeti termék. Ez abban különbözik a GDP-től, hogy ebbe a mérőszámba beletartozik az a jövedelem is, amit az ország területén kívül termelnek meg japán tulajdonú vállalatok – *a szerk.*

⁶⁵ A profitráta a marxista közgazdászok által használt legalapvetőbb eszköz az iparágak vagy nemzetgazdaságok profitabilitásának mérésére. A profitráta csökkenése a gazdasági válság, növekedése pedig a termelékenység bővülésének időszakaihoz kapcsolódik. Gyakran a „felhalmozási rátával” összefüggésben vizsgálják, amelyet általában az állóeszköz éves növekedési rátájával határoznak meg. A profitráta kiszámításának legjobb módszereiről, és azon állítás érvényességét illetően, hogy hosszú távon csökkenő tendenciát mutat, széles körű vita folyik. Bár ideális esetben értékben kifejezve mérik, a legtöbb számítás a főáramú gazdasági statisztikákból származó korrelált adatokat használja. Az alapegyenlet egyszerűen a nettó profit (mint a nettó értéktöbblet megfelelője) és a nettó tőkeállomány (mint a fix állótőke, az állandó forgótőke és a bérek megfelelője) hányadosa. – *a szerző.*

⁶⁶ A visszaesés nyilvánvaló, ha azokat a számításokat nézzük, amelyek a profitnak a vállalati nyereséget, a nem vállalati nyereséget, a nettó kamatot és a bérleti díjat (ténylegesen: nettó hazai termék mínusz a bérköltségek) is magában foglaló definícióját alkalmazzák, azzal szemben, amikor a számításokba a tőkeállományt a nem lakáscélú magántőke nettó állótőke-állományaként, 10 éves mozgóátlaggal korrigálva vesszük bele. Lásd Li, Xiao és Zhu (2007).

⁶⁷ A stagnálás sokkal szembetűnőbb a tőkeállomány kissé tágabb meghatározását használó (valamint az 5 éves átlagokkal korrigáló) számításoknál, például Maitónál (2014).

eleji csúcs után a következő évtizedben stagnálni kezdett, majd az 1930-as [újabb – a szerk.] Sóva-válság idején, amelyet a világgazdaság összeomlása okozott, zuhanás következett be (Alexander 2000).

Mivel azonban Japán más országoknál hamarabb szembesült a válság valóságával, az 1920-as évek végén kulcsfontosságú pénzügyi reformokat vezetett be, amelyek lehetővé tették a gyorsabb talpraállást a Sóva-válságot követően. A bankok helyzetét konszolidálták, és az állam relatíve hamar megkezdte a gazdaságélénkítő kiadásokat. A Sóva-válság, amelyet egyrészt a világgazdasági összeomlás okozott, másrészt az, hogy Japán rossz ütemben tért vissza az aranystandardhoz, súlyos, de rövid ideig tartó krízis volt. Japánban már 1931 telén megkezdődött a Takahasi Korekijo pénzügyminiszter által irányított keynesiánus pénzköltés és monetáris leértékelés időszaka, ami később Takahasi-gazdaságpolitikaként vált ismertté. Fiskális ösztönzőket párosítottak az aranystandardtól való elszakadáshoz (először eltávolodtak az aranystandardtól, majd stabilizálták a leértékelést az árfolyam angol fonthoz rögzítésével), ami lehetővé tette a versenyképesség növelését a leértékelt jen miatt – és egyben hozzájárult a kelet-ázsiai jen-blokk kiépítéséhez is. 1932 és 1936 között, amikor a Takahasi-politika teljes mértékben megvalósult, a GNP növekedése visszatért 6,1%-ra, megközelítve a fellendülés éveinek szintjét, és már sokkal enyhébb inflációval párosult (Shizume 2009). A beruházások GNP-hez viszonyított aránya az 1930-as évek folyamán helyreállt, az évtized végére pedig visszatért a válság előtti csúcsra (Alexander 2000).

Míg azonban a keynesiánus gazdaságélénkítés ki tudta húzni a japán gazdaságot a válság mélypontjáról a beruházások növelésével, az állam kiterjesztésével és a jen stabilizálásával (ráadásul a versenyképesség megőrzése mellett), addig a beavatkozás sokkal kisebb hatást gyakorolt a profitrátára, és csak enyhe emelkedést idézett elő (lásd Maito 2014; Li et al. 2007). Ez – amellett, hogy érintetlenül hagyta a vállalatok állami kiadásoktól való függését – azt is jelzi, hogy az 1930-as évek japán gazdasága valójában nem menekült meg a válságtól. A profitráta csökkenésére végül olyan expanziós programmal válaszolt a japán állam, mint amilyenre nem sokkal később Németország és Olaszország, majd az Egyesült Államok is vállalkozott. A csökkenő profitabilitást csak az állam terjeszkedésével lehetett ellensúlyozni, ami erősítette a belföldi magánszektor, miközben elősegítette (sőt, egyre inkább szükségessé

tette) a hadsereg bővítését és a gyarmati terjeszkedést is. Így Takahasi keynesiánus korszaka hozzájárult a kései birodalom hipermilitarizmusának kialakulásához. Amikor a pénzügyminiszter 1935-ben az elszabaduló inflációtól tartva megpróbálta csökkenteni a kormányzati kiadásokat, magára haragította az újonnan megerősített hadsereget, és egy puccskísérlet során – amelyet a hadsereg fiatal tisztjei által vezetett Kódó-ha (császári út) csoport tagjai hajtottak végre – nem sokkal később meggyilkolták. Bár végül maga a puccskísérlet kudarcot vallott, a fellépés eredményeképp a hadsereg még több hatalmat kapott, és véget vetettek az állami kiadások csökkentésére tett kísérleteknek. Ezzel megkezdődött Japán háborús parancsgazdaságának korszaka, amely továbbra is magas GNP-növekedéssel járt, de már egyre növekvő inflációval párosult (Shizume 2009).

A nagy zaibacu monopolvállalatok a gazdasági világválság alatt is megőrizték hatalmukat, és számos új zaibacu is létrejött az új gyarmatokon keresztül. A gazdasági egyenlőtlenségek az egekbe szöktek, inentől pedig a hanyatló gazdag befektetői réteggel szemben a császári hadsereg megvesztegethetetlennek tűnt. Japán politikai légköre ezáltal még inkább jobbra tolódott. A hadsereg Kódó-ha csoportja – bár 1936 után kiszorították őket a hatalomból – nyíltan fasiszta elképzeléseket hirdetett a japán fejlődésről, amelyben a demokráciát teljesen felszámolták volna, megtisztították volna az országot a korrupt bürokratikától és a kapzsi zaibacu kapitalistáktól, az állam irányítása pedig közvetlenül a császár feladata lett volna. Politikájuk a kapitalizmus előtti Japán eredeti berendezkedéséhez való visszatérés mitikus vízióján alapult, ezért határozottan antikommunisták voltak, és azonnali, megelőző jellegű bevonulást szorgalmaztak a Szovjetunióba (Sims 2001). A Kódó-ha ellenében létrejött lazább koalíciót Tószei-hának (ellenőrző frakció) hívták, amely a Szovjetunióval szemben óvatosabb politikát, a zaibacukkal kapcsolatban pedig szorosabb együttműködést javasolt, de alapvetően ebben a csoportosulásban is a fasiszta szemlélet uralkodott. A Kódó-ha 1936-os eltakarítása után a katonai közigazgatás a Tószei-ha kezébe került.

Az immár kihívó nélkül maradt frakción belül a befolyásos értelmiségiek többsége határozottan kiállt a központi gazdasági és katonai vezetés „totális háború-elmélete” mellett, amelyet Németország is vallott, továbbá valamennyi frakció támogatta a birodalmi terjeszkedés

folytatását Kínában és másutt (lásd Hoston 1983).⁶⁸ Ezek az elméletalkotók már régen szövetkeztek a reformbürokraták egy csoportjával, melynek élén Kisi Noboszuke, Mandzsukuo gazdasági vezetője állt, aki a fasiszta teoretikus, Ikki Kita követője volt. A reformbürokraták és a totális háború militaristái közötti szövetségben született meg a japán térségi imperializmus gazdasági terve (a nagy kelet-ázsiai együttfejlődési övezet). Az övezeten belüli ipari fejlesztési és irányítási kísérletek Mandzsúria erősen államilag irányított (militaristák által támogatott) parancsgazdaságától terjedtek a zaibacu-barát befektetési rendszerek kiépítéséig, Japánban és (a reformerek támogatását élvezve) néhány perifériás gyarmaton. Elmondható, hogy mindegyik kísérletet a gyarmati terjeszkedést irányító totalitárius államba vetett szilárd hit vezérelte (Mimura 2011).

A japán állam fejlesztési programjainak mindegyike hosszú távú hatást gyakorolt a régió egészére. A *Gabona és acél*ban azt vizsgáltuk, hogyan formálták Mandzsúria nagy, katonai vezetésű gazdasági vállalatai a kínai fejlesztési rendszer korai ipari szerkezetét. De a Kisi által vezetett és a Tószei-ha „totális háború-elméletei” által befolyásolt reformbürokraták voltak azok, akik a háború után központi szerepet játszottak a kapitalista Kelet-Ázsia megteremtésében. A háborút követően az amerikai megszállás alatt rövid ideig visszaesett a gazdaság, majd a koreai háborúval párhuzamosan Japán gazdasága felélénkölt, mivel az USA politikája egyértelműen a régió erőteljes gazdasági fejlesztésére irányult, hogy védőbástyát tudjon felállítani a térségben a kommunizmus fenyegetése ellen. E gazdasági növekedés biztosítása érdekében az USA helyreállította számos, a birodalmi időszakban vezető pozíciót betöltő személy hatalmát, köztük Kisiét is, aki időközben hírhedt háborús bűnössé vált.⁶⁹ A börtönből kien-

⁶⁸ A német befolyás egyszerre elméleti és gyakorlati jellegű volt, a Meidzsi-kor külföldi tanácsadóinak (oyatoi gaikokujin) többsége német volt, akiket a japán kormány bérelt fel, hogy elősegítsék a magas szintű műszaki ismeretek megszerzését. Mindeközben a német államelméletek hozzájárultak a kora modern kori japán politikatudomány kialakulásához. Erről bővebben lásd Hoston (1983).

⁶⁹ Az együttfejlődési övezet (a japánok, kínaiak és mandzsuk közötti együttműködést hirdető) fogalmának használata ellenére Kisi maga is a Jamato fajelmélet elkötelezett híve volt: a kínaiakat alapvetően alsóbbrendűnek tartotta, akik szerint nemigen voltak alkalmasak másra, mint prostitúcióra és fizikai munkára. A gyarmati Mandzsukuo vezetőjeként 1937-ben legalizálta a rabszolgamunkát, és a háború

gedett Kisi az USA támogatásával megalapította a Liberális Demokrata Pártot. 1957-ben Kisit miniszterelnökké választották, kormánya ezt követően titkos kampányfinanszírozáshoz jutott a CIA-tól Eisenhower elnök támogatásával (Schaller 1995). Kisi – mint az első japán vezető, aki a háború után ellátogatott a délkelet-ázsiai országokba – olyan regionális fejlesztési tervet dolgozott ki, amely közvetlenül a saját régi, együttfejlődési övezetre vonatkozó elképzeléséből merített. Az Egyesült Államok támogatásával a japán miniszterelnök és technokratái immár egy új antikommunista katonai blokk támogatásával folytathatták régi gazdaságpolitikájukat, amely ettől kezdve egy másik fajta totális háborút vívott.⁷⁰

A TŐKE EXPORTJA KELETRE

Az Egyesült Államoknak már régóta voltak gyarmati érdekeltségei a kelet-ázsiai térségben, ami az 1890-es évek végétől kezdődően a Hawaii-szigetek annektálásában, illetve a Fülöp-szigetek brutális megszállásában nyilvánult meg. Ezt az érdekeltséget ugyanaz a gazdasági kényszer hajtotta, mint Japán saját gyarmati projektjét, mivel az aranykor⁷¹ monopóliumainak nyomása alatt stagnáló japán gazdaság olcsó természeti erőforrásokat és új piacokat keresett. Fél évszázaddal később, miután Japán vereséget szenvedett, Kína pedig csatlakozott a szocialista blokkhoz, az USA megszilárdította hatalmát a régió többi részén. Érdekei azonban ez alatt az ötven év alatt gyökeres változáson mentek keresztül. Ez részben a hidegháborús kö-

folyamán kínai rabszolgák millióit irányította a gyarmat gigantikus ipari területeire. Kisi Tokióba való visszatérése után folytatta ezt a gyakorlatot, és félmillió koreai rabszolgát küldött dolgozni Japánba, akik közül rengetegen meghaltak.

⁷⁰ Meg kell jegyeznünk, hogy Kisi befolyása a mai napig érezhető Japánban, 1955 óta szinte folyamatosan a Liberális Demokrata Párt irányítja az országot. A párt nem pusztán hatalmon van jelenleg is, hanem 2012 óta Kisi unokája, Abe Sinzó irányítja. (Abe Sinzó 2006–2007 között és 2012–2020 között töltötte be a miniszterelnöki tisztséget Japánban. 2020-ban egészségügyi okokra hivatkozva lemondott, 2022-ben pedig egy politikai kampányeseményen lelőtték – *a szerk.*)

⁷¹ Az „aranykor” kifejezés az amerikai kapitalizmus 1877 és 1900 közötti időszakára utal egyes történészek szerint. Ezt az időszakot a laza állami szabályozások, a gyors gazdasági bővülés, a nagy ipari monopóliumok kialakulása és a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése jellemezte (Moody 2019) – *a szerk.*

rülményeknek volt köszönhető, mivel az államilag támogatott gazdaságfejlesztési programokra az USA-ban úgy tekintettek, mint a szocialista blokk megfékezésére irányuló széles körű stratégia szerves részére. De a térséghez fűződő érdekek átalakulása nemcsak emiatt, hanem a belföldi termelés műszaki összetételének megváltozása miatt is történt. Az Egyesült Államokban a háború felélesztette a nehézipart a gazdasági válság alatti stagnálásból. Ugyanakkor a kutatás és fejlesztés terén is jelentős fellendüléshez vezetett, és megteremtette mind az új találmányok polgári gazdaságba való bevezetésének mechanizmusait, mind pedig a szükséges gazdasági stabilitást ahhoz, hogy megkezdődhessen a spekuláció és válság évtizedei alatt felhalmozódott új technológiák alkalmazása. Idetartoztak a repülőstechnika, a petrokémia, a műtrágyagyártás, az energiatermelés és az autók fejlesztése terén elért eredmények (Walker és Storper 1991). Eközben a háborús logisztikai hálózatokat elkezdték szisztematikusan átemelni a polgári használatba, kiépítve azokat a kereskedelmi hálózatokat, amelyek rövidesen a csendes-óceáni térség gazdaságának alapjává váltak (Cowen 2014).

Ahogy egyre több amerikai cég lépett magasabb szintre a termelési láncban, a háborús fellendülés által felélénkített termelőszköz-gyártó ágazatok a tőkejavak exportjához kerestek új piacokat a korábbiak – például az USA, és a Fülöp-szigetekhez hasonló birodalmi területek közötti kereskedelmi térségek – helyett, ahol még főleg fogyasztási cikkekkel kereskedtek. Míg azonban a fogyasztási cikkek exportja nem igényelt mást, mint nyitást a külföldi piacok felé, a tőkejavak exportja (különösen a nehézipari termékek esetében) nagy-szabású strukturális fejlesztéseket követelt meg az importáló gazdaságoktól. Az Egyesült Államoknak ezért politikai és gazdasági érdekében állt a diktátorok felemelkedésének elősegítése, hogy felügyeljék a fejlődő kapitalista államokat az ázsiai csendes-óceáni térségben. Az újjáépítési törekvések gyors gazdasági fejlődést hoztak, ami óriási piacot teremtett a háború utáni amerikai gazdaság túltermeléstől szenvedő fém-, gép-, autó- és repülőgépipara számára. Az erőszakos gyarmatosítás évszázadai ekkorra már megteremtették egy valóban globális kapitalista rendszer vázát, és a birodalmi befolyás kemény munkájának nagy részét így már meg lehetett valósítani a piaci befolyás és a katonai rendfenntartás kombinációjával.

Kelet- és Délkelet-Ázsiában az új nemzetközi termelési rend átlátható hierarchia szerint működött, melynek élén ugyan az USA állt, de lényegében a Japán Birodalom által kiépített kereskedelmi kapcsolatokat és ipari központokat használta, leszámítva a szocialista blokkba szakadt területeket. Ebben a hierarchiában a fejlesztési forrásokat egyenlőtlenül osztották el, előnyben részesítve a jobban preferált országokat. Ez különböző komparatív előnyöket⁷² teremtett az államok között, ami végső soron a gazdasági hierarchiában magasabban elhelyezkedő országok kereskedelmi szükségleteinek megfelelő helyi specializációt ösztönözte. Elsősorban Japánt fejlesztették, mivel fejlettebb ipari struktúrával bírt és politikai berendezkedése erőteljesen antikommunista volt, ezáltal az új regionális hierarchia vezetőjévé vált. Pénzügyi és politikai értelemben is úttörője lett a térségnek, modelljét pedig a környező országok hamarosan elkezdték átvenni.

Eközben a második világháború kimenetele lehetővé tette, hogy Japán újjászervezze iparának alapjait. Ebben a tekintetben gyarmatainak elvesztése és a hadsereg felszámolása szerencsés fordulatot hozott, mivel ez távol tartotta az országot Franciaország, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok költséges, posztkoloniális katonai beavatkozásaitól, miközben hasznot húzhatott a háborúk során kialakuló új technológiákból és kereskedelmi kapcsolatokból. A tengerészeti technológiai fejlődés különösen kedvező volt a szigetország számára, mivel lehetővé tette új ipari komplexumok építését a csendes-óceáni partok mentén. A gyarmatok – különösen Mandzsúria – elvesztése azt is jelentette, hogy a japánok által finanszírozott állótőke nagy része elveszett vagy megsemmisült, és költségeiket leírhatták. Hosszú távon ez azt jelentette, hogy a japán vállalatok már nem voltak felelősek az egyre elavultabb gépek magas fenntartási költségeinek biztosításáért, persze az elvesztett iparágaktól sem várhattak többé bevételt. Paradox módon ennek következtében a japán gazdaság sokkal fogékonyabbá vált a technológiai változásokra és alkalmasabbá új tőke létrehozására, míg az Egyesült Államokhoz hasonló országokban egyre nagyobb terhet jelentett a század elején tömegesen felhalmozott, elavult állótőke-állomány.

⁷² A komparatív előnyök elméletét David Ricardo dolgozta ki. Az elmélet szerint minden országnak érdemes olyan termékek előállítására és exportjára specializálódnia, amelyeket más országokhoz képest a legolcsóbban tud előállítani – *a szerk.*

Az ipari fejlődés „totális háború-modellje” munkások és katonák nagy tömegét hagyta maga után, akik többnyire írástudók voltak, és sokuk rendelkezett valamilyen műszaki képzettséggel. Az 1948-as 72 milliós népességben a 34,8 millió foglalkoztatott mellett 7,6 millió leszerelt katona; 4 millió, korábban a katonai termelésben alkalmazott, leszerelt munkás; és 1,5 millió külföldről visszatért állampolgár is volt – összesen tehát 13,1 millióan tartoztak a lakosság mintegy 18%-át kitevő, feleslegessé váló munkások csoportjába. Mindez az agrárreform időszakával esett egybe, amely során megnőtt a mezőgazdaság termelékenységé, és a következő évtizedekben még több kiszorított vidéki lakos áramlott a városi iparba. Az abszolút munkanélküliség azonnali növekedése helyett azonban – a megélhetési válságra adott reakcióként – a nem bejelentett munkavégzők száma nőtt meg és a kisközösségi hálózatokra támaszkodás terjedt el széles körben. 1950-ben az egyéni vállalkozók, a parasztok és a családi vállalkozásban dolgozók a japán munkaerő mintegy 60,6%-át tették ki, a fennmaradó hányadot a hivatalosan alkalmazott bér munkások alkották (Itoh 1990). Azaz hatalmas, olcsó munkaerőforrásként felhasználható kvázi-népességtöbblet állt rendelkezésre – a következő évtizedek során a japán ipar gyors növekedése ezen alapult. 1951 és 1973 között „a japán GDP folyamatosan és gyorsan, évente átlagosan 9,2%-kal, hétszeresére nőtt” (uo.: 140). Ez a folyamat indította el a „japán csodáról” szóló diskurzust, amelyben gyakran kevés figyelmet fordítanak az ilyen „csodálatos” növekedést lehetővé tevő strukturális jellemzőkre.

A valóságban a japán gazdaság gyors növekedéséhez nemcsak a kedvező hazai feltételek, hanem az USA folyamatos pénzügyi és katonai támogatása is hozzájárult. Az energiahordozók és más nyersanyagok ára meredeken bezuhant a háború után a közel-keleti olajmezők kiaknázásával és a háborúban elzárt kereskedelmi útvonalak megnyitásával. Ugyanakkor a hidegháború arra késztette az Egyesült Államokat, hogy jelentősen csökkentse a jóvátételek kifizetését, és helyreállítási támogatásokat ajánljon fel helyettük. A döntő fordulópontot a japán-amerikai viszonyban azonban a koreai háború jelentette. Mivel az iparcikkek fronthoz legközelebbi forrása Japán volt, az USA 1950-től 1953-ig tartó különleges beszerzési programba kezdett, amely elárasztotta a japán ipart a garantált árú kereslettel. 1952–53-ban a különleges beszerzésben szereplő áruk a teljes japán export mintegy 60-70%-át

tették ki, ezáltal a főbb japán iparágak mérete néhány év alatt megduplázódott. Beigazolódott, hogy Japán képes egyszerre helytállni a regionális gazdaság vezetőjeként, és politikailag megbízható partnerként részt venni a szocialista blokk megfékezésére irányuló globális küzdelemben. A szigetek amerikai megszállása hivatalosan a San Franciscó-i szerződéssel ért véget, a két ország közötti katonai kapcsolatot pedig az amerikai–japán biztonsági paktummal tették hivatalossá. Mindkettőt 1951-ben írták alá, miután a kínai beavatkozás a koreai háborúba azt eredményezte, hogy az ENSZ-erők visszavonultak a fél-szigetről (uo.).

A koreai háború után a huszadik század elejének gazdasági tömbjei lassan felbomlottak, és a világkereskedelem forgalma 1955 és 1970 között átlagosan évi 7,6%-kal nőtt. Japánban ez megeremtetette az export piacát, az ebből származó profit pedig fedezte az alapvető fontosságú importot, például egyes nyersanyagok és az USA által biztosított korszerű termelőeszközök behozatalát. Eközben a Bretton Woods-i monetáris rendszer⁷³ rögzítette a dollár-jen árfolyamot, serkentve a japán ipar növekedését az 1950-es években, majd rendkívül versenyképessé téve a japán feldolgozóipart a világpiacon az 1960-as évektől, miután a termelőeszközök behozatala fokozta a japán feldolgozóipar termelékenységét (uo.). Ennek eredményeként a japán ipar profitrátája ebben az időszakban az egekbe szökött (Li et al. 2007; Maiton 2014), és a feldolgozóiparban különösen magasra emelkedett az 1960-as évek végén (Brenner 2002).

A japán áruk iránti nemzetközi kereslettel párhuzamosan a belföldi piac is egyre nőtt. Ez felfutást okozott a japán munkavállalók fogyasztásában (különösen az alapvető iparágak jobban fizetett dolgozói körében, akik élethosszig tartó foglalkoztatási garanciájukat az 1940-es évek végi munkásmozgalomnak köszönhették), beleértve az autók és háztartási gépek széles körű elterjedését. Ezzel egy időben a globális piacokat fokozatosan árasztották el a japán termékek, először a textilárúk és az alapvető ipari termékek, majd a gépek és az elektronika. 1957 és 1973 között a japán iparcikkek világpiaci exportjának

⁷³ A Bretton Woods-i monetáris rendszer 1944-ben jött létre a nemzetközi gazdasági kapcsolatok és kereskedelem szabályainak egységesítésére. A rendszerben az amerikai dollárhoz kötötték a különböző valuták árfolyamát, a dollár értékét pedig az aranyhoz – *a szerk.*

aránya 5,5%-ról 11,5%-ra nőtt, a hazai magánbefektetések az állótőkébe (főként üzemekbe és gépekbe) pedig 1956 és 1973 között évente átlagosan 22%-kal nőttek. Ezeket a befektetéseket személyes megtakarítások finanszírozták olyan bankokon keresztül, amelyek az ipari profitra és a betétekre nulla vagy negatív reálkamatot biztosítottak (ráadásul az utóbbi hamar egyre népszerűbbé vált). Hogy megteremtsek az állótőke valóban figyelemre méltó bővülésének feltételeit, az ipari infrastruktúrára fordított folyamatos állami kiadások párosultak az ipari vállalatoknak nyújtott pénzügyi túlhitelezéssel. Ez volt az az időszak, amikor a beruházások GNP-hez viszonyított aránya elérte Japánban a valaha látott legmagasabb szintet. A bruttó hazai állóeszköz-felhalmozás és a nem lakáscélú beruházások is a GNP körülbelül 12%-át tették ki 1950-ben. Amikor a beruházások GNP-aránya 1970 és 1975 között elérte a csúcst, a bruttó állótőke-felhalmozás a GNP közel 35%-ának felelt meg, míg a nem lakáscélú beruházások közel 25%-ának – arányuk szétválása jelezte az ingatlanlufi kialakulásának kezdetét, amelynek kipukkanása később hozzájárult Ázsia első „csodagazdaságának” katasztrofális összeomlásához (Alexander 2000).⁷⁴

STAGNÁLÁS

A kutatók több nevet is adtak az időszaknak, amelyben a háború utáni fellendülést követően a centrumországokban hosszú időre leállt a gazdasági növekedés.⁷⁵ Egyesek, például a japán marxista Makoto Itoh, új „nagy gazdasági világválsággént” jellemzik (Itoh: 1990). Mások „hosszú gazdasági világválságnak” nevezik, amelyet látványos összeomlás helyett lomha növekedés jellemez, és amely az 1873-as első „nagy gazdasági világválsághoz” hasonlítható (Roberts 2016). Sokan egyszerűen a „tartós stagnálás” (Brenner 2002) vagy a „hosszú lejtmenet” időszakaként emlegetik (Brenner 2009). Az elnevezéstől függetlenül

⁷⁴ Ezek óvatosabb becslések, a Világbank a bruttó állótőke-felhalmozás csúcsát 40% körül becsüli, a hazai beruházások és a GNP helyett a GDP-t használva a számításokhoz. Összehasonlításképpen, ez az arány az Egyesült Államokban 1960-tól napjainkig jórészt stagnál, enyhén csökken, nagyjából 20% körüli.

⁷⁵ Számos tudós megkérdőjelezi a fellendülés egyetemes jellegét is. Lásd pl. Webber és Rigby (1996).

kimondható: számos centrumországban már az 1960-as években elkezdődött a GDP-növekedés lassulása és a profitráta csökkenése (Maito 2014), az USA feldolgozóiparának profitrátája pedig az évtized közepén érte el a háború utáni csúcstát (Brenner 2002). Japánban mind a nemzeti, mind a feldolgozóipari profitráta valamikor az 1960-as évek közepe (Maito 2014) és 1970 között érte el csúcspontját (Li et. al. 2007; Brenner 2002).

A lassulás azonban nem egyszerre érte utol az összes gazdaságot, és nem is egyforma mértékben érintette őket. A háború utáni fellendülés is egyenlőtlenül alakult, és a magas GDP-vel rendelkező országokban hamar terhet jelentett az egyre elavultabb állótőke-állomány, amely ellenősztonozte az új hazai beruházásokat, még úgy is, hogy nem voltak olyan mértékben veszteségesek, hogy megérje felszámolni ezeket tömeges elbocsátások és gyárbezárások révén. Ennek eredményeképp a hosszú fellendülést nagyrészt valójában a későn fejlődő gazdaságok növekedése tartotta fenn, beleértve az európai újjáépítési törekvéseket és Japán háború utáni növekedését. Amikor ezek a növekedési ugrások elérték kezdeti korlátaikat, a centrum legnagyobb gazdaságaiban megkezdődött stagnálást már nem tudta ellensúlyozni a nemzetközi kereskedelem bővülése. Ezt követően a háború előtti centrumgazdaságok és a háború utáni időszak későn fejlődő gazdaságai (amelyek ekkorra már valójában szintén a centrumhoz tartoztak) nem csak a növekedés tartós stagnálását és a profitráták csökkenését tapasztalták, de egymással is versenyeztek a globális felhalmozás tortájának egyre zsugorodó szeletéért. Ez növekvő munkanélküliséget, államháztartási válságokat és szokatlan stagflációt⁷⁶ eredményezett, amit tovább súlyosbított az olajválság és az egyre dráguló katonai kiadások.

Globális szinten a nemzetközi ipari verseny az előre-hátra ingadozó recessziós ciklusok gyorsan váltakozó sorozataként jelentkezett. A növekedés lelassulásával a különböző nemzetgazdaságok által realizálható teljes profit aránya csökkent, ezért ezek a ciklusok egyre inkább az USA és versenytársai közötti zéróösszegű „kereskedelmi háborúkra” vagy „valutaháborúkra” emlékeztettek. A ciklus minden egyes szakaszát tehát a kulcsfontosságú geopolitikai változások idézték elő a nemzetközi

⁷⁶ A „stagfláció” olyan gazdasági időszakot jelöl, melyben a lassú gazdasági növekedés (vagy recesszió) magas inflációval és magas munkanélküliséggel párosul – a szerk.

valuta- és vámrendszerekben. Ugyanakkor a verseny általános jellegét a munkaigényes termelés számára nyitott új ipari központok határozták meg, amelyek mindegyike rövid távú térbeli kiigazítással⁷⁷ orvosolta az alacsony profitabilitás problémáját, amivel viszont hosszú távon új versenytársakat is teremtett. Két év volt különösen fontos: 1971, amikor megkezdődött az Egyesült Államok eltávolodása az aranystandardtól és a rögzített árfolyamok Bretton Woods-i rendszerétől, valamint 1985, amikor aláírták a Plaza-egyezményt⁷⁸, amely felértékelte a japán jent és a német márkát, és leértékelte a dollárt. Fontos azonban megjegyezni, hogy a politikai döntések alapvetően nem teremtenek és nem is képesek válságokat létrehozni vagy enyhíteni a kapitalizmuson belül. Csak különböző irányokba tolhatják, de a legjobb esetben is csak késleltetni tudják azt valamelyest (ezáltal súlyosbítva az összeomlást, amikor az bekövetkezik). A geopolitika legfeljebb az anyagi valóság egy része, nem pedig ura annak. Az általános válságot tehát semmiképpen sem ezek a döntések okozták, de fontos változásokat jelöltek ki abban a tekintetben, hogy mely országok lesznek érintve majd a válság legsúlyosabb következményei által.

A Bretton Woods-i rendszer megszűnése miatt az árfolyamok ingadozóbbá váltak, és kezdetben csökkent is az amerikai feldolgozóipar versenyképessége, ami az 1970-es években máshol is ösztönözte az exportvezérelt növekedést. Ez eltolta az USA kereskedelmi mérlegét, és mind az infláció, mind a munkanélküliség gyorsan nőtt, utóbbi 1982-ben és 1983-ban meghaladta a 9%-ot. Japán eközben hatalmas állami kiadásokkal és az export bővítésével reagált a válság kezdeti szakaszára. Az USA költségvetési hiányát a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején így nagyrészt a japán többletből finanszírozták, míg a japán áruknak az USA-ban az állam- és a magánadósság

⁷⁷ A térbeli kiigazítás (spatial fix) elméletét David Harvey dolgozta ki. Azt a jelenséget írja le, amikor egy területen felhalmozódott, már nem igazán profitábilis tőke- (és munkaerő) felesleg máshol, térbeli áthelyezéssel, például új piacok vagy új gyárak létrehozásával szívódik fel, ezáltal időlegesen növelve a termelés profitabilitását. A térbeli kiigazításról részletesebben lásd: Harvey, (2009 [2004])

⁷⁸ A Plaza-egyezmény egy nemzetközi valutapiaci egyezmény volt, tartalma alapján leértékelték az amerikai dollárt a német márkával, illetve japán jennel szemben. Japán, az USA, Nyugat-Németország, Franciaország és az Egyesült Királyság között kötött 1985. szeptember 22-én a New York-i Plaza Hotelben. A Plaza-egyezmény magyarországi hatásairól lásd Éber et al. (2014)

növekedése biztosított piacot. Az eredmény „az a hihetetlen jelenség lett, hogy a japán befektetők annak érdekében, hogy támogassák a japán export folyamatos növekedését, hitelt biztosítottak az amerikai kormánynak a költségvetési hiány finanszírozásához” (Brenner 2002: 54). Az USA-ban 1980 és 1985 között a feldolgozóipar exportja évente alig 1%-kal növekedve összeomlott. Az import ugyanebben az időszakban évente 15%-kal, a japán import pedig az 1980-as 12,5%-ról 1986-ra 22,2%-ra emelkedett (uo.). A feldolgozóipar profitrátája azonban a japán export élénkítése ellenére sem ért vissza a válság előtti csúcsára. Ehelyett az 1980-as évek első felében mélypontra süllyedt, majd az évtized második felében a Plaza-egyezmény aláírását követően tovább zuhant (uo.). Eközben az általános profitráta nem tudott helyreállni, hanem 1990-ig, az újabb jelentős visszaesésig stagnált (Li et. al. 2007; Maito 2014; Zachariah 2009).

Az amerikai feldolgozóipar teljesítménye az 1985-ös Plaza-egyezménynek köszönhetően – ami felértékelte a japán jent és a német márkát, és leértékelte a dollárt – rövid időre fellendült. Hovatovább, átmenetileg versenyképesebbé is vált a világpiacon, de az új rendszer a glóbusz más pontjain pusztítást végzett. Az általános globális stagnálás közepette a globális feldolgozóipari kereskedelem egyre inkább zéróösszegű játszává vált, amelyben az egyes országok csak mások kárára juthattak nyereséghez (uo.). Japán GDP-jének átlagos növekedése 1960–1969 között az éves 10,2%-ról az 1970-es évekre 5,2%-ra, a 80-as évekre pedig 4,6%-ra csökkent. Németországban a munkanélküliségi ráta az 1960-as évek átlagos 0,8%-áról az 1970-es években 2,05%-ra, az 1980-as években 5,8%-ra, az 1990-es években pedig 8% fölé emelkedett, követve az általános európai tendenciát (uo.). Japánban a munkanélküliségi rátát alacsonyan tartották a statisztikai aluljelentések, a szolgáltatási szektor gyors növekedése, valamint az állam és a nagyvállalatok jelentős kiadásai annak érdekében, hogy megtartsák azokat a munkavállalókat, akiket egyébként elbocsátottak volna (Itoh 1990). Ezzel szemben az Egyesült Államokban a munkanélküliség az 1982–83-as 9%-os értékről az 1980-as évekre majdnem a felére, 5%-ra esett, az 1990-es évek végén pedig a 4%-ot is elérte.⁷⁹

⁷⁹ Lásd még az Egyesült Államok Munkaügyi Statisztikai Hivatalának *Labor Force Statistics from the Current Population Survey* című történelmi adatait.

Bár a japán válságot semmiképpen nem a Plaza-egyezmény okozta, de megmutatta, hogy az ország soha nem szabadult meg teljesen a túltermelés okozta feszültségtől, amely az 1970-es évek elején először a profitráta összeomlásához vezetett. A felhalmozás korlátain új, állami befektetések özönével próbáltak felülemelkedni, amelyeket a már eleve túlfinanszírozott termelési rendszerbe zúdítottak. A meglévő piacok telítetté váltak, így az exportvezérelt növekedés volt az egyetlen lehetőség, hogy a feldolgozóipar profitabilitása rövid időre helyreálljon. A feldolgozóiparon kívül a tőketöbblet egyetlen szelepe a fokozódó spekuláció volt, élen a zavaros pénzügyi technikák (zaitech) és a keynesiánus infrastrukturális projektek elterjedésével. Eközben, hogy a profit ne essen tovább, lenyomták a béreket. 1985-ben, amikor a Plaza-egyezmény leértékelte az amerikai dollárt, a jen árfolyama az egekbe szökött, és Japán exportorientált termelése súlyosan visszaszorult. Miközben az Egyesült Államokban is lezajlott a rövid ideig tartó ipari fellendülés, a japán cégeknek nem maradt más választásuk, mint egyre több és több lekötetlen tőkét forgatni zaitech-spekulációs ügyletekbe, miközben a globális ingatlanpiacokra és a tengerentúli termelőüzemek bővítésére is költöttek, hogy kihasználják a máshol (sok helyen a dollárhoz kötött) olcsóbb valutaárfolyamokat Ázsiában. Belföldön ez példátlan tőzsdei fellendüléshez, a jenbe áramló külföldi spekulatív tőke betódulásához és az eszközárak jelentős felfúvódásához vezetett. Ennek eredményeképp a „csodagazdaság” az 1990-es évek elején véglegesnek bizonyuló, válságos összeomlásba torkolt, ami végleg szerte-foszlatta sok közgazdász⁸⁰ abbéli reményét, hogy Japán egy olyan felemelkedő hegemon hatalom, amelyre valamiért nem hatnak a kapitalista termelés alapvető törvényei (Itoh 1990; Brenner 2002).

⁸⁰ A rövid listán szerepel Vogel (1979), Kahn (1970) és Stone (1969). Álláspontjaik összefoglalását lásd Itoh (1990).

A REPÜLŐ VADLUDAK MODELLJE

Míg Japán globális gazdasági hatalmának növekedését az USA segítette elő, és a nemzetközi monetáris rendszer határozta meg, a terjeszkedés regionális jellege alapvetően a birodalmi projekt eredeti, régebbi mintáit követte. Ahogyan már említettük, az Egyesült Államok által felmentett háborús bűnös, Kisi Noboszuke 1957-ben lett miniszterelnök, aki kormányzása alatt bejárta a régiót, és (akkoriban elutasított) javaslatával az – együttfejlődési övezet mintájára tervezett – Ázsiai Fejlesztési Alap létrehozására lefektette a későbbi Ázsiai Fejlesztési Bank alapjait (Schaller 1995). Eközben Tajvan és Dél-Korea a japánok által hátrahagyott ipari és pénzügyi infrastruktúra mellett a hidegháborús finanszírozást is felhasználta saját nemzeti ipara beindítására. Mindkét országban a japán fejlesztési állam egy bizonyos változatát hozták létre: a dél-koreai csebolok⁸¹ a nemzeti finanszírozást és a családi tulajonban lévő ipari konglomerátumokat egyesítették a nagy zaibacuk első generációjára emlékeztető módon; Tajvan importhelyettesítő stratégiája pedig – amely lehetővé tette az agrárreformot – a hazai ipar védelmét és a gépek importját kovácsolta egy modellbe, ami a háború utáni és a Meidzsi-kori Japán fejlesztési stratégiájára emlékeztetett.

A „japán csodáról” szóló szóbeszéd nem sokkal később már a négy kelet-ázsiai kistigris, Dél-Korea, Tajvan, Hongkong és Szingapúr gazdaságára is kiterjedt. Ezeket az országokat ekkor V alakban „repülő vadludakként” képzeltek el, élükön Japánnal, amely technológiát és finanszírozást juttatott a láncban mögötte haladóknak egy kölcsönösen előnyös rendszerben, amelyben a nyereségek lépcsőzetesen növekedtek: amikor az egyik iparág munkaerőköltségei túl magasra emelkedtek, az iparágat a kevésbé fejlett szomszédos országba kellett áthelyezni a legfejlettebb ipari berendezésekkel és államilag finanszírozott infrastruktúrával együtt.⁸² A fejlődés tehát a termékciklushoz kapcsolódott, a mindkét ország számára előnyös, fokozatosan fejlődő terme-

⁸¹ A csebol a családi alapítású dél-koreai óriásvállalatok megnevezése, a kifejezés a koreai „gazdagság”, „tulajdon” és a „klán” szavakból ered. A legismertebb csebolok közé tartozik a Samsung, a Hyundai, az LG vagy korábban a Daewoo – a szerk.

⁸² Az elképzelést nyugaton először Bruce Cumings (1984) *The Origins and Development of the Northeast Asian Political Economy* című könyvében népszerűsítették.

lésként lehet elképzelni. A folyamatot a tőkejavak USA-ból Japánba történő behozatala indította el, az 1970-es évekre Japán már hasonló tőkeexportot kezdeményezett a kistigrisek felé, és az 1990-es évekre úgy tűnt, hasonló jelenség zajlik Délkelet-Ázsiában, sőt még Kína szárazföldi részén is.

A repülő vadludak modellje szerint a gazdasági válság nem játszik jelentős szerepet ebben a folyamatban, eltekintve néhány, a termék-ciklus nagyobb változásaival járó rövid recessziótól. A modell nem akarja figyelembe venni továbbá az USA befolyását – sem a közvetlen finanszírozást (nevezetesen a katonai kiadások), sem a kereskedelemre (a Plaza-egyezmény) vagy a politikára (az antikommunista diktatúrák támogatása) gyakorolt közvetett befolyást. A modellnek a technológiatranszferre vonatkozó elképzelésében ráadásul gyakran figyelmen kívül maradnak mind a kialakuló régió meglévő hierarchiái, mind pedig azok a helyi hálózatok, amelyek az ilyen transzfereket egyáltalán lehetővé teszik. Mindez nem véletlen. A repülő vadludak modelljét eredetileg Kaname Akamacu japán közgazdász fogalmazta meg az 1930-as években, a protekcionizmus növekedése és a japán birodalmi terjeszkedés időszakának világkereskedelmi elméleteként (Bernard és Ravenhill 1995). Bár akkoriban nem terjedt el széles körben, a koncepció egyértelműen összhangban volt az együttfejlődési övezet propagandájával, és maga Kaname is különböző rangos tisztségeket töltött be a császári hadsereg nyomozóirodájában (amely a statisztikákért és az általános hírszerzésért felelt). A világháború után háborús bűnök miatt vádat emeltek ellene, de ártatlannak bizonyult, és 1962-ben hivatalosan is publikálta elméletét a Japán Gazdasági, Kereskedelmi és Ipari Minisztérium által alapított Fejlődő Gazdaságok Intézetének hivatalos folyóiratában (Akamatsu 1962). A koncepció népszerűvé vált a japán közgazdaságtanban, amelyben összefonódott a termékciklus és a külföldi működőtőke-befektetések (FDI) új elméleteivel.⁸³ Ahogy a hosszú lejtmenet idején a globális kereskedelem bővülni kezdett, az elméletet rövidesen átvette a nyugati mainstream

⁸³ A koncepció japán továbbfejlesztéséről lásd Kodzsiima Kijosi – Kaname tanítványa – és Yamazawa Ippei közgazdász munkásságát. A koncepció később az „új strukturális közgazdaságtan” egyik fő jellemzője lett, amit a tajvani születésű Justin Yifu Lin javasolt, aki 1979-ben disszidált a KNK-ba, 2008 és 2012 között pedig a Világbank vezető közgazdásza volt.

közgazdaságtan, az USA által támogatott globális pénzügyi szervezetek (mint például a Világbank és az IMF) által elfogadott fejlesztési keretrendszerének ideológiai igazolására használva.

A modellben leírt alapvető minta magától értetődő. Japán az 1950-es évek végén elkezdte korai, kisebb befektetéseit Tajvanon, főként az elektronikai és gépgyártó iparágakban, amelyek a koreai háborús beszerzési program során fellendültek, hogy aztán a háború végeztével elveszítsék fő piacukat (Bernard és Ravenhill 1995). A „bontsd le – építsd újra” (scrap and build) ipari szerkezetátalakítás második, immár sokkal nagyobb mértékű fordulója az 1960-as évek közepe és az 1973-as olajárrobbanás között zajlott le. Ezt a folyamatot a japán-koreai kapcsolatok normalizálásáról szóló 1965-ös szerződés aláírása indította el, amely egyrészt hivatalos gazdasági kapcsolatokat nyitott a két ország között, másrészt japán finanszírozású támogatásokat és kölcsönöket (összesen mintegy 800 millió dollárt) nyújtott Dél-Koreának, amelyeket az infrastruktúra kiépítésére és a Podang Vas- és Acélipari Vállalat (ma POSCO, a világ egyik legnagyobb acélgyártója) létrehozására fordítottak (Ishikida 2005). A könnyűipar munkaigényes ágazatait Japánból Dél-Koreába, Tajvanra, Hongkongba és más országokba telepítették át, a hazai gazdaságot pedig új alapokra, a nehéz- és vegyiparra fektették (amelyet ismét elősegített az USA és Európa a technológiáik átadásával). A szerkezetátalakítás harmadik szakasza az olajválság és a termelés profitabilitásának általános csökkenése után indult, amely során a nehézipart áthelyezték az új dél-koreai és tajvani központokba, a hazai termelést pedig eltolták az amerikai exportra termelő elektronikai, közlekedési és precíziós gépipari ágazatok felé (Hart-Landsberg és Burkett 1996).

A harmadik szakasz eredménye nemcsak az USA-val szembeni kereskedelmi többlethez vezető exportorientált japán termelés kialakulása volt, hanem a japán eredetű közvetlen befektetések méretének és léptékének példátlan robbanása is. Szembesülve a felhalmozás hazai korlátaival, Japán felgyorsította tőkeexportját, hogy a szűkülő globális felhalmozás minél nagyobb szeletét biztosítsa magának. A japán külföldi működőtőke-befektetések éves növekedési üteme 1970 és 1982 között 28,1% volt, és 1984-re Japáné volt a világ összes működőtőke-befektetésének 17,8%-a, ami még az USA részesedését is meghaladta. A tengerentúli befektetések kumulatív össz-

értéke 1951 és 1986 között mintegy 106 milliárd dollár volt, legnagyobb része ténylegesen az észak-amerikai piacokra áramlott (elsősorban kötvények, értékpapírok, ingatlanok és csúcstechnológiai termelés formájában), amelyet az ázsiai és latin-amerikai befektetések követtek (Itoh 1990). A Plaza-egyezmény aláírása után ez a tendencia csak felerősödött. 1986 és 1989 között a japán külföldi működőtőke-befektetések évente több mint 50%-kal nőttek, és éves szinten mintegy 48 milliárd dollár áramlott ki az országból (Bernard és Ravenhill 1995). A hivatalos fejlesztési támogatások (mint például a Dél-Koreának nyújtott) ugyanebben az időszakban szintén növekedtek, összértékük az 1973-as egymilliárd dollárról 1987-re 7,45 milliárd dollárra emelkedett, amelynek nagyjából 70%-át más ázsiai országok kapták meg (eredetileg háborús jóvátételként adott) hitel formájában (Itoh 1990).

Ezek a kereskedelmi transzferek azonban nem légüres térben zajlottak. Japánban a túltermelésre, a demográfiai korlátokra és az ezt követő csökkenő profitrátákra adott válaszként jelentek meg. A szerkezetátalakítás minden egyes ciklusát a feldolgozóipar nettó profitrátájának csökkenése előzte meg (1960–1965-ben, 1970–1975-ben és az 1980-as évek végétől kezdve) (Brenner 2002), és minden egyes mélypont az alapágazatok túltermelése és a kulcsfontosságú demográfiai korlátok elérése miatt alakult ki. A textilipar például a női munkaerő gyors bővülésére épült. Az 1960-as évek közepére azonban ez a munkaerőtöbblet elérte határát, és az inflációs nyomással együtt a nők bérei is emelkedni kezdtek (Hart-Landsberg és Burkett 1998). Az 1960-as évek végére az olcsó, alulfoglalkoztatott vidéki munkaerő-tartalék is meredeken fogyatkozni kezdett, és 1970 és 1973 között a feldolgozóiparban a nettó bérek mintegy 63%-kal emelkedtek: „a japán kapitalista fejlődés több mint egy évszázados történetében először fordult elő, hogy a tőkefelhalmozás túlzott mértékűvé vált a korlátozott munkaerő-kínálathoz képest” (Itoh 1990: 164). A rendkívül alacsony bevándorlási ráta miatt Japánban ettől kezdve rohamosan csökkent a demográfiai oszthalék,⁸⁴ ami végül napjaink súlyos demográfiai válságához vezetett.

⁸⁴ A demográfiai oszthalék lényegében a munkaképes korú népesség és az eltartott népesség arányának (azaz az eltartottsági arány) mérésére szolgál, amely a gazdaság fejlődéséhez köthető változásokhoz kapcsolódik. A gazdasági fejlődés során

AZ ÁRNYJÁTÉK

A fejlesztéspolitikában és a közgazdaságtanban évtizedeken át folyamatosan népszerűsített „repülő vadludak” elképzelése mára közhely-lé vált. Hamar feledésbe merült, hogy a koncepció a 20. század egyik legbrutálisabb gyarmati rezsimjéből származik, és a komparatív előnyöknek megfelelő kereskedelmi transzfereket egyszerűen a szegény országok fejlesztési programjaihoz szükséges kiindulópontnak tekintik. A repülő vadludak azonban legjobban távolról láthatók – ezt a távoli, privilegizált nézőpontot egy világ választja el magától a jelenségtől, ez a nézőpont pedig valahol a *The Economist* kényelmes westminsteri irodáiban vagy a Rockefellerek által adományozott telken épült New York-i ENSZ-épület visszhangzó termeiben van jelen leginkább. Ilyen távolságból a kelet-ázsiai fejlődés határozott V alakja nem is lehetne tisztább, és a szemlélők számára az egyetlen érdemleges tevékenység sokáig a kicsinyes spekuláció volt, egyfajta libaverseny, amelyben a befektetők fogadásokat kötöttek a deviza- és ingatlanpiacon arra, hogy mely nemzetek lesznek a következők, amelyek előrébb léphetnek a formációban. De ha jobban megnézzük, a repülő vadludak egyre soványabbak és áttetszőbbek lesznek. Valójában nem is élőlényeknek tűnnek, hanem a régió hagyományos árnyjátékában használt kivágott papír- és bőrfiguráknak. És mint minden jó árnyjáték, az általuk elmesélt történet is mitikus, amelyet egy vékony vászonra vetítenek a tapsoló közönség előtt.

A parván mögött azonban papírludak, a bábjátékos és a fáklyák tüzei rejtőznek. Amikor lyukat ütnek a papíron, ezen a lyukon átlesve megláthatjuk a papírludakat összekötő szálakat: *azok az országok voltak a legkedvezőbb helyzetben a tőkeáttranszfer szempontjából, amelyek egykor fontos szerepet játszottak a japán birodalomban, és szerepük megmaradt napjaink amerikai katonai komplexumában.* A V-alak valójában egy politikai hierarchia volt, amelyet katonai erőszakkal kényszerít-

a halálózási ráta csökken, de a születésszám kezdetben magas marad, ami népességszaporodást eredményez. Ahogy a robbanás nemzedéke belép a munkaerőpiacra, rengeteg munkavállaló áll a vállalatok rendelkezésére, akik munkáját olcsóvá teszik a tartaléksereggel folytatott verseny. Ez pedig a személyes megtakarítások és a fogyasztói kiadások fellendülését eredményezi, ami tőkét biztosít a további beruházásokhoz és a belföldi keresletnövekedéshez.

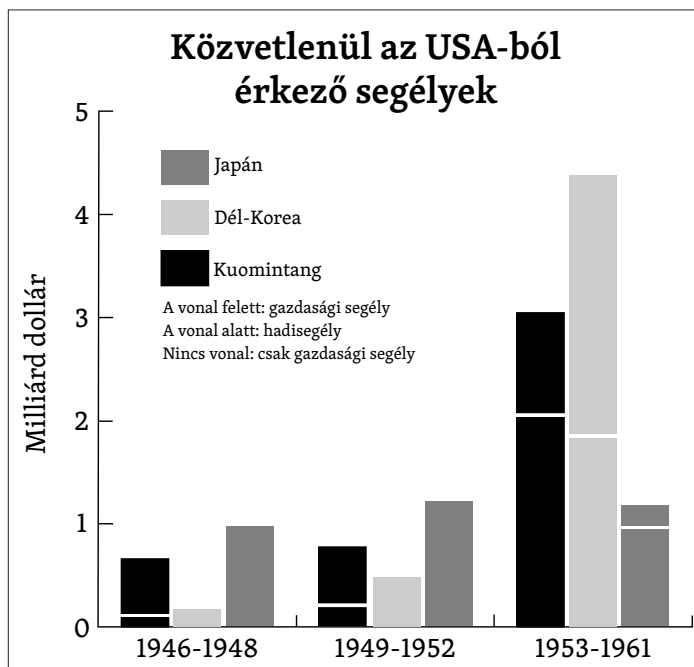
tettek rá a csendes-óceáni térségre, és amelynek formáját és összetételét végső soron a hidegháború kényszerítő körülményei határozták meg. A bábokat összekötő zsinórok pedig a bábjátékos kezéhez vezetnek vissza: a második világháború után az USA „a világ termelési kapacitásának, elektromos energiájának és pénztartalékainak felét ellenőrizte, az aranykészletek kétharmadát birtokolta, és az olaj kétharmadát termelte ki”, illetve a háború után néhány éven belül „a világkereskedelem 48%-át is uralta” (Kiernan 2017: 397). Az Egyesült Államok érdeke e gazdasági és politikai hegemonia megőrzése volt a térségben, amit George F. Kennan, a külügyminisztérium munkatársa, a szocializmus terjedésének megfékezésére irányuló stratégia kidolgozója nyíltan elismert. Kennan úgy érvelt, hogy mivel az USA „a világ gazdagságának mintegy 50%-ával, de népességének mindössze 6,3%-ával” rendelkezik, az ország külpolitikáját annak a követelménynek kell irányítania, hogy „fenntartsa ezt az egyenlőtlen helyzetet” (uo.). Könnyű lenne megállni ezen a ponton, és ujjal mutogatni a geopolitikai összeesküvés-elméletekre, mintha maga az USA lepleződött volna le a háttérben vigyorgó bábjátékosként. Ez az olyan tisztán „antiimperialista” politika összefoglalója lenne, amely elégséges „antikapitalizmusként” megelégszik bármilyen, az USA hatalmával szembeni ellenállással. Az ilyen elemzések azonban megállnak a bábjátékos kezénél, anélkül, hogy akár csak egy pillantást vetnének a testre.

Az igazság azonban sokkal szörnyűbb. Ha átszúrjuk papíreperfából készült vásznat, a játék folytatódik, még akkor is, ha a szélén üresség tátong. Ha belepillantunk ebbe az ürességbe, a történet lényege mesterkéltté válik, mitikus romantikájából nem marad több a vér és a hódítás illedelmesen elkendőzött eposzánál. De még az amerikai hatalom maga, amelyet dróntámadásokban vagy pénzügyi csúcstalálkozókban mérnek, is pusztá mechanizmus. A globális hegemon geopolitikai ereje végső soron nem sokkal több a bábjátékos kezénél, amely csak egy kicsit élethűbb, mint a bábok, amelyeket irányít. Ha tovább meredünk a sötétségbe, a bábjátékos rémálomba illő testet ölt: vigyorgó összeesküvő helyett egy fej nélküli testet találunk, amelynek hullahideg bőrét egy fáklya narancssárga fénye világítja meg, élettelen végtagjait maga a tőke nekromantikus logikája mozgatja. A hidegháború geopolitikáját végső soron a gazdasági

kényszerek strukturálták. Ez azt is jelenti, hogy a Japánhoz hasonló országokban folytatott fejlesztési programok a birodalmi befolyás egy egyszerűbb (de nem kevésbé közvetlen) formáját jelentették, amelyet az határozott meg, hogy a világ legnagyobb gazdaságának folytatnia kellett a felhalmozást a tőke anyagi közösségének bővítése érdekében, amit a szocialista blokk e folyamatot érintő, vélt kihívása tett szükségessé. Bár első ránézésre ellentmondásosnak tűnik, hogy ezek a fejlesztési programok végső soron a birodalmi hegemon féllelmetes versenytársainak egy csoportját hozzák létre, ez csupán annyit jelent, hogy félreértjük a hegemonia valódi természetét, és összekeverjük a kezeket a fejfel. Akárcsak korábban a Brit Birodalom, az Egyesült Államok is megtartotta tekintélyes gazdasági és politikai hatalmát, miközben kihívásokat teremtett saját uralmával szemben, jócskán túlélve az állítólagos hanyatlásáról szóló híreket. De a báb-játékosnak nincs feje. Minden világi hegemon egy összefércelt kompozíció, amely a tőke nagyobb, világpusztító hegemoniájának szolgálatában áll.

A jövőbeli fejlesztési törekvéseket tehát az amerikai politikai hatalomhoz való közelségük határozta meg, amelyet most a japán finanszírozás is támogatott. Ugyanúgy, ahogy a koreai háborús beszerzési program a japán ipart a globális termelés élvonalába repítette, Tajvan és Hongkong ipari fejlődését a kínai szárazföld katonai megfékezése alakította. Miután a KKP megnyerte a polgárháborút, a Kuomintang (KMT)-kormány Tajvanra menekült, ahol amerikai támogatással katonai diktatúrát hozott létre. A koreai háború és a Tajvani-szorosban az 1950-es évek során bekövetkezett válságok miatt Tajvan aktív front volt a hidegháború korai éveiben. Az USA nemcsak folyamatos járőrözést kezdett a Tajvani-szorosban, hanem pénzt is pumpált Tajvanba, hogy megszilárdítsa Csang Kaj-sek diktatúráját. Ez a finanszírozás már közvetlenül a háború utáni években is jelentős volt, de a koreai háború idején az egekbe szökött, és a hadsereg támogatásának egyre nagyobb hányadát tette ki (lásd az 2. ábrát) (USAID 2005).

2.ábra

Forrás: USAID 2005. „Az Egyesült Államok tengerentúli hitelei és támogatásai: kötelezettségek és hitelengedélyek”, 1945. július 1.–2005. szeptember 30., 12., 122., 126. és 128. o., <https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNADH500.pdf>

Egyik papírlúd követte a másikat. Hongkong, amely jóval kisebb Tajvannál, és ekkor még mindig brit gyarmat volt, mindezek ellenére 1953 és 1961 között szintén 27 millió dollárt kapott az USAID-től (uo.).⁸⁵ Dél-Korea számára 1953 és 1961 között több mint 4 milliárd dollárnyi hasonló támogatást nyújtottak (uo.).⁸⁶ Aztán 1963-ban Pak Csong Hi USA-barát diktatúrájának felemelkedése a japán gyarmatosítás óta nem tapasztalt ipari fejlesztéseket indított, amely Japán koreai háború idején zajló, amerikai beszerzések által vezérelt iparosítását utánozta,

⁸⁵ Hongkongban a közvetlen támogatásnál sokkal nagyobb hatása volt a szárazföldi területekről elmenekült és a régióban új textilipari termelési központokat létrehozó kapitalistáknak.

⁸⁶ A hozzávetőleges összehasonlítást lásd a 2. ábrán.

ezúttal azonban a második indokínai háború katonai igényei miatt. 1967-ig ötvenezer dél-koreai katonát vezényeltek Közép-Vietnamba (Kwon 2017), akiknek az otthoni fizetésük mintegy huszonkétszeresét fizették (Glassman és Choi 2014). Ez nemcsak ahhoz járult hozzá, hogy a bérek visszajussanak a koreai gazdaságba, hanem megteremtette a koreai csebol vállalatok háborús beszerzési szerződéseinek alapját is. E szerződések egy része egyszerű árubeszerzésre vonatkozott, de jó néhány olyan délkelet-ázsiai infrastrukturális projektet is finanszíroztak belőle, amelyek a további háborús tevékenységet támogatták. A Hyundai-t például leszállópályák egész sorának, valamint a teljes Pattani–Narathiwat autópálya építésére szerződtették Thaiföld déli részén, és mind amerikai finanszírozást, mind fontos kiképzést kaptak az amerikai hadsereg mérnöki alakulatától. Mindez lehetővé tette a cég számára, hogy a háború befejezése után jelentősen kiszélesítse projektjeinek körét, így például egy sor építőipari szerződést kötött Guamban és Szaúd-Arábiában (uo.).

Összességében a koreai építőipari cégek offshore beszerzési megbízásai 1966 és 1969 között átlagban kicsivel több, mint évi 20 millió dollárt tettek ki (1966-os dollárárfolyamon). Majd 1979–1985 között, amikor a koreai csebolok amerikai támogatású közel-keleti szerződéseket kötöttek, ismét elérték az évi 17 millió dolláros csúcst (szintén 1966-os árfolyamon) (uo.). 1964 és 1969 között a katonai támogatás és az offshore beszerzések együttesen a dél-koreai bruttó tőkefelhalmozás 30–60%-áért feleltek, ami jóval több volt, mint a régió bármely más országában (uo.). Az ország felemelkedésében nem volt semmi természetes, és az iparosítási program sikerét nem lehet kizárólag a piaci kereslettel magyarázni. Ez különösen szembetűnő, ha Dél-Korea esetét összehasonlítjuk a Fülöp-szigeteki helyzettel ugyanabban az időszakban. Mindkét ország nagyjából azonos fejlettségi szinten állt az 1950-es években, és előzőleg mindkettőt a japánok hódították meg és kapcsolták az együttfejlődési övezethez. De a japán birodalmi tervekben ezeknek az államoknak nem volt egyenrangú a szerepük. A japánok a korábban meghódított koreai gyarmatot részesítették előnyben, a Fülöp-szigetek rosszabb pozícióját pedig a kor uralkodó fajelméleti áltudománya alapján indokolták. Aztán a háború után amiatt, hogy a Fülöp-szigetek nem volt kiemelt fontosságú az amerikai érdekek szempontjából, az ország soha nem valósította meg

sikeresen a Japánban, Dél-Koreában és Tajvanon tapasztalt széles körű földreformot. Ez alapvetően instabillá tette az éppen felemelkedő Marcos-rezsimet, amely – bár kétségtelenül baráti viszonyban állt az USA-val, de – soha nem számított olyan megbízható szövetségesnek, mint Pak, Csang Kaj-sek vagy Kisi. Annak ellenére, hogy a rezsim kérvényezett olyan offshore beszerzési szerződéseket, amelyeket Japán és Dél-Korea is kapott, a fülöp-szigeteki vezetés a belföldi kritikától való félelmében nem volt hajlandó katonai alakulatokat küldeni. Az amerikai Johnson-kormányzat, amely már gyanakvó volt az új fülöp-szigeteki kormány amerikai érdekek iránti elkötelezettségét illetően, és tartott a földreform végrehajtásának kudarcából eredő lázadásoktól, elutasította az ipari szerződésekért folyamodó Marcost (uo.). Az ázsiai országoknak ítélt szerződések nagy részét ezért Dél-Korea kapta, egy kisebb részüket pedig Thaiföld, amely a háború során tizenegyezer katonát vonultatott fel (Kiernan 2017).

A beruházások pusztája nagysága, amelyhez társult a dél-koreai cégeknek nyújtott műszaki képzés és tereptapasztalat, Dél-Korea gyors felemelkedésének szerves összetevője volt. Az ottani GDP-növekedés legmagasabb értékei (14,5% 1969-ben és 14,82% 1973-ban) még a háború utáni fellendülés japán csúcspontját is felülmúlták.⁸⁷ A profitráta megugrása szintén meghaladta Japánét, és egyértelmű összefüggést mutatott a háborús fejlődéssel: először az 1960-as évek vége felé tetőzött, majd az offshore beszerzési szerződések trendjével együtt lecsökkent, az 1970-es években pedig ismét csúcsra ért, amikor a cégek háborús tapasztalatait otthon kamatoztatták. Dél-Korea státusza az alakzat következő repülő vadludaként alig volt több árnyjátéknál (Maito 2014). A kistigrisek, akárcsak előttük Japán, alig jelentettek többet a politikai pártfogás és a jelentős háborús közbeszerzési szerződések zsinórjaival felemelt báboknál. Kelet-Ázsia, mint önálló gazdasági régió, már a kialakulásának kezdetén magában hordozta politikai és gazdasági hierarchiáit. A térség végső formáját azonban nem lehet úgy értelmezni, mint amely csupán az USA politikai érdekeit szolgálta. Az átalakuló csendes-óceáni térség pusztán egyfajta színteréül szolgált annak, ahogyan a tőke anyagi közössége általánosan terjeszkedett.

⁸⁷ Az OECD mérése szerint.

LOGISZTIKA

A gazdasági fellendülés következő hulláma a kelet-ázsiai tigrisekkel kezdődött a régióban, és hamarosan áterjedt Thaiföldre, Malajziára és Indonéziára. A folyamat állapota nagymértékben függött mind a délkelet-ázsiai szárazföldön folytatódó háborútól, mind pedig a nyugati és japán cégek kétségbeesett próbálkozásaitól, hogy a hosszú lejtmenet alatt visszanyerjék profitabilitásukat. Mivel Japán profitrátája csökkenni kezdett, a tőkefelhalmozás fenntartását csak a tőke exportja biztosíthatta abba a néhány újonnan iparosodó országba, amelyeket az amerikai politikai érdekek előnyben részesítettek. A tengerentúli japán cégek (és számos alvállalkozójuk) által gyártott számos áru végső piaca az USA és Európa volt, ahol a stagnáló növekedési és profitráták pangó vagy lassan növekvő bérekkel párosultak, és egyre inkább függővé váltak a magán- és állami hitelektől. Bár a kapitalista fejlődés évszázados tendenciája az, hogy az áruk olcsóbbá válnak a termelékenység növekedése miatt, ez a hitelboom a stagnáló bérekkel kombinálva még annál is jobban felgyorsította ezt a folyamatot, mint amennyire önmagában a termelékenység növekedése gyorsította volna. Az egyre növekvő mozgástartományú világcégeknek lehetőségük nyílt a munkaerő-állomány kibővítésére, amelyet rövid ipari fellendülések során maximálisan kizsákmányolhattak, ami gyors inflációt és munkásfelkelések szélsőséges hullámait okozta. A „szuperkizsákmányolás” természetéből adódik, hogy csak átmeneti lehetett, mivel gyakran az utolsó nem piaci logikájú önellátó gazdaságok rejtett munkaerő-tartalékaiból táplálkozott. E rejtett tartalékok kiemerülésével egyre fokozódtak a zavargások – ezt gyakran a vidék alávetése jelezte, ami a városokban a munkabér szükséges növekedésével párosult. Ez az instabil időszak gyakran puccsal vagy a helyi diktatúrák megdöntésével végződött, ami a profitabilitás csökkenésével, a bérek folyamatos emelkedésével és a GDP növekedésének átmeneti fellendülésével járt. Mindez a féktelen spekuláció miatt alakult ki, amit látványos összeomlás követett, amely pedig stagnáló növekedést és az egyenlőtlenségek jelentős megnövekedését hagyta maga után. A folyamatot elindító munkaigényes iparágakat azonban már jóval korábban máshová költöztették, új ipari központokban

újrakezdve a – gyakran még nagyobb, gazdaságosabb és brutálisabb – felhalmozási ciklust (Gray 2014).

Az egész folyamatot azonban csak egy sor új, többségében az amerikai katonai komplexumhoz köthető technológiai fejlesztés tette lehetővé. Ezek közül az első a számítógépesítés és általánosabban a digitális technológia térhódítása volt. Bár ezt a folyamatot gyakran a fogyasztói elektronikai cikkek piacának növekedésével és az amerikai és japán szoftveróriások felemelkedésével összefüggésben tárgyalják, a profitabilitás növekedése valójában nagyrészt a számítógépesítés ipari alkalmazásával jött létre. Például az amerikai feldolgozóipar az elavult, felesleges és drága termelőeszközök tömeges felszámolását követően állt rövid időre helyre, a túlértékelt dollár és a Paul Volcker jegybankelnök által bevezetett rekordmagas kamatlábak éveiben, tehát az 1980-as évek eleje recessziójának kezdetén. A Plaza-egyezmény megkötése után figyelemre méltóan nőtt a termelékenység (1979 és 1985 között évi 3,5%-kal), amit nemcsak a veszteséges üzemek bezárása idézett elő, hanem az új, egyre inkább számítógépesített gyárakban történő leépítések is. Miután a Plaza-egyezmény jelentősen javította az amerikai termelés versenyképességét a világpiacon, lassan visszavárogtek a befektetések a feldolgozóiparba, és az iparág termelékenysége és profitabilitása is általános növekedésnek indult (bár csak rövid ideig, és a történelmi csúcsokhoz képest mérsékelten) (Brenner 2002). A többi ágazatban lassabban vezették be az új, termelékenységnövelő technológiákat, de az 1990-es évek közepére még ezek az iparágak is évi 2,4% körüli átlagos növekedést kezdtek elérni a termelésben, ami alig maradt el a háború utáni fellendülés idején tapasztalt növekedési ütemtől (uo.).

Az amerikai ipar rövid újjáéledése azonban attól függött, hogy a feldolgozóipar képes-e világszinten versenyképessé válni. Ehhez viszont szükség volt a hajózás és a logisztika területeinek technológiai fejlesztéseire, amit a számítógépesítés tett lehetővé, és amelyek módszerét az amerikai hadsereg dolgozta ki a második világháború, a koreai háború és az indokínai háborúk alatt. Ezek közül kulcsfontosságú volt a konténeres áruszállítás irányába mutató tendencia, a szabványosított hajózási konténer feltalálása és széles körű elterjedése, amit „számtalanszor neveztek a legfontosabb technológiai innovációnak a kereskedelmi globalizáció területén” (Cowen 2014: 31).

A konténer – kiegészülve a „just-in-time”⁸⁸ (JIT) termelés irányítására és a nagyméretű kikötők és raktárak koordinálására szolgáló új, számítógépes rendszerekkel – csökkentette a nagy távolságra történő szállítás költségeit, és új kereskedelmi földrajzot hozott létre, amelynek középpontjává a világ legnagyobb mélytengeri kikötőinek hálózata vált. Emiatt a csendes-óceáni hajóútvonalak mind Ázsiában, mind az Egyesült Államokban teljesen új jelentőséget nyertek, a többféle közlekedési eszközt kombináló óceán-vasút-teherautó-hálózatok felváltották (bár nem helyettesítették teljesen) a rövid távú part menti és belterületi folyami és vasúti kereskedelmet, amely korábban a belföldi növekedés motorja volt a Csendes-óceán mindkét partján. A kisebb kikötőknek a partok mentén lassan elfogytak a bevételeik, ami az Egyesült Államokban és Kanadában számos kisebb tengerparti várost tengeri rozsdáövezetté változtatott.

Ma a tíz legforgalmasabb teherkikötő közül kilenc a csendes-óceáni térség országaiban található, amelyekből hat a szárazföldi Kína területén van. A legelső nagy konténerkikötők azonban Japán háború utáni csendes-óceáni ipari komplexumaiban, majd később a kelet-ázsiai tigrisek kikötővárosaiban helyezkedtek el. A Nippon Container Terminals 1967-ben létesítményt nyitott a tokiói kikötőben, így a kikötő az elsők között kezdte el a konténerszállítást. Az 1970-es évekre (az oszakai nagyvárosi komplexumhoz tartozó) Kobe a világ legforgalmasabb konténerkikötőjévé vált, amelyet a nyolcvanas és kilencvenes években a hongkongi, szingapúri és puszani kikötők, majd az ezredforduló után a kínai partok mentén található kikötők szorítottak ki. Észak-Amerika legnagyobb kikötői akkor is sikeresek voltak, amikor a kisebb, a konténerszállításhoz nem csatlakozó kikötőket teljesen kiéheztették. Az 1970-es évek elejére Long Beach és Los Angeles kikötői különösen gigantikus méretűre nőttek, Oakland átvette San Francisco kikötőjének vezető szerepét, az északnyugat-csendes-óceáni Columbia folyó hajózását pedig leuralta a Longview, Tacoma és Seattle

⁸⁸ A „just-in-time” az a kereskedelemszervezési logika, amely arra épül, hogy a globálisan szétszórott termelési pontok között a szükséges anyagokat és alkatrészeket csak a felhasználás pillanatában szállítják ki. Ezt a módszert a cégek a profitráta csökkenésének ellensúlyozására találták ki, mivel a szállítmányozás ilyen módon történő átalakításának köszönhetően csökken a raktározásra való igény, ami miatt csökkennek a költségeik is – *a szerk.*

kikötőin keresztül folyó kereskedelem. Ennek jelentőségét nem lehet eltúlozni: a hajózási infrastruktúra e part menti része nélkül Kína soha nem válhatott volna globális termelési csomóponttá.

Bár e logisztikai komplexum földrajzi elhelyezkedése kulcsfontosságú, az amerikai hadsereg központi szerepe tagadhatatlan ebben a folyamatban. A konténerizáció (és tágabb értelemben a „logisztikai forradalom”) a katonai beszerzések során kísérletként kezdődött, amelynek első koncepcióit a második világháborúban, infrastruktúráját a koreai háborúban, csendes-óceáni ellátási láncait pedig a vietnami háború idején alakították ki (uo.). Japán, majd Korea bevonása az amerikai offshore beszerzési programokba nemcsak azt jelentette, hogy e gazdaságok tőkeinjekcióban részesültek korai ipari fellendülésük során, hanem azt is, hogy az alapoktól kezdve már a globális kereskedelem igényeihez illeszkedő módon épültek fel. A japán cégek ezt a saját előnyükre használták ki, a gyors, rendelésre történő gyártást és – part menti ipari komplexumaikon keresztül – a hatékony logisztikát ötvözték az első just-in-time termelési kísérletekben. Ezek az ellátási láncok a tengeri konténerszállításon keresztül kapcsolódtak az amerikai fogyasztói piacokhoz, Long Beach kikötője például már az 1970-es években a Toyota nyugati elosztó központjává vált.

Míg a koreai csebolok, mint például a Hyundai, gyorsan növekedtek az amerikai katonai építőipari szerződések megszerzésével, az olyan cégek, mint a Hanjin [magyaros átírással Handzsín – *a szerk.*], szárazföldi, tengeri és légi szállítási szolgáltatásokat nyújtottak az Egyesült Államoknak. Ennek köszönhetően a Hanjin szerezte a legelső tapasztalatokat a többféle eszközt felhasználó konténerszállítás, majd később a konténerhajók építése terén, ami lehetővé tette a csebol számára, hogy 2017-es csődjéig a világ egyik legnagyobb konténerszállítójává nője ki magát. Eközben Szingapúr és Hongkong nagy mélyvízi kikötőiket és jól kiépített, kultúrákon átívelő üzleti hálózataikat használta fel arra, hogy felgyorsítsa az iparosodást. Mindkét városállam viszonylag gyorsan elköltöztette termelőüzemeit (Malajziába, illetve a szárazföldi Kína területére), és az adminisztráció, a logisztika, valamint a pénzügyek globális fővárosaivá fejlődtek. Hongkong nem sokkal később kifejezetten fontos szerepet kezdett el játszani a szárazföldi Kínába irányuló tőketranzitban, valamint a Sencsenből és más speciális gazdasági zónákból származó áruk exportjában.

Maga a logisztikai forradalom, amely a globális kereskedelem fellendülését kísérte, főleg a globális profitabilitás hosszú ideje tartó visszaesése miatt alakult ki. A csendes-óceáni térség fejlődése megkönnyítette a termelés áthelyezését olyan területekre, ahol még volt kiaknázatlan, rendkívül olcsó és kizsákmányolható munkaerő, és ezzel egy időben felgyorsította a befektetések megtérülését is. Mindkét jellemző hozzájárult a profitráta zuhanó tendenciáinak ellensúlyozásához. Az olcsóbb munkaerőnek köszönhetően több érték halmozódik fel közvetlenül a termelési folyamat során, míg a gyorsabb megtérülés (a befektetett tőkétől az árun át a realizált profitig, vagyis a $P-\dot{A}-P'$ ⁸⁹ marxi sémájában) lehetővé teszi a vállalatok számára, hogy egy adott időszak alatt több profitot termeljenek azáltal, hogy felgyorsítják a termelt profit piaci realizálódásának ütemét. A termelés technológiai fejlődésével kombinálva ezek a tulajdonságok lelassították, sőt részben meg is fordították a profitráta globális csökkenését, legalábbis egy időre. Helyi szinten elősegítették a növekedés felgyorsulását és a nemzeti profitráták gyors emelkedését néhány országban, főként a csendes-óceáni térségben. A háború utáni fellendülést megelőző hatalmas pusztítás nélkül azonban a profitráta általános emelkedése nem tartott volna sokáig, és a csendes-óceáni térség országainak helyi növekedési hullámai egymásra épülő válságok sorozatával végződtek volna az egész régióban, kezdve a japán összeomlással 1990-ben.

⁸⁹ A „ $P-\dot{A}-P'$ ” fogalma Marxtól (1961 [1867]) származik, és a kapitalista árutermelés folyamatát írja le. A legtöbb prekapitalista társadalomban a megtermelt árukat ($\dot{A}$) pénzre (P) váltották, majd a pénzt újabb, a saját igények kielégítésére szolgáló áruk ($\dot{A}$) megvételére használták fel, tehát a piaci árucseré fogalma az $\dot{A}-P-\dot{A}$ folyamat szerint zajlott. A kapitalista társadalomban az árutermelési folyamat a pénzzel (P) kezdődik, amit befektetnek a tőkések, hogy árut termeljenek ($\dot{A}$), és hogy eladhas-sák azt, immáron több pénzért, profitért (P'), így jön létre a $P-\dot{A}-P'$ folyamat. A lényeg, hogy a kapitalista társadalomban az árutermelést nem a társadalmi igények kielégítése, hanem alapvetően a profittermelés motiválja, a profitráta fenntartása pedig a gazdaság működésének alapvető mozgatórugója lesz – a szerk.

HATÁROK (1960–1980)

BELFÖLDI VISZONYOK

TÖRÉS A BLOKKBAN

Míg a háború utáni konjunktúrát a kapitalista országokban a hosszú lejtmenet váltotta fel, a szocialista blokkon belül teljesen más jellegű válságok sorozata indult el. A kínai szocialista fejlesztő rendszer eleinte sikeresen megakadályozta a kapitalista átalakulást, de a termelés és elosztás koordinálását csak a párt-állam-társadalom hármásának összeolvasztásával tudta biztosítani, amely egység egyre inkább szilárd, militarizált és kényszerű volt. A többi szocialista országban már régóta nyilvánvaló volt egy hasonló jellegű hanyatlás. Hogy mi ennek a hanyatlásnak az oka, az a marxista tudományos körök egyik legmegosztóbb témája. A múlt század egészében viták folytak erről, melyek Kínát érintő kérdéseit már ismertettük.⁹⁰ A kontextus szempontjából ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a szocialista blokk általánosabb válsága vízváltásztónak bizonyult a Sztálin 1953-as halálát követő politikai és

⁹⁰ Fontos még egyszer hangsúlyozni, hogy mi kifejezetten Kínáról írunk, és a fejlesztő rendszer természetével kapcsolatos következtetéseinket nem lehet egyszerűen rávetíteni a szocialista blokk más országaira. Ennek ellenére sok kutató pontosan ezt teszi, csak épp fordítva: a Szovjetunióval kapcsolatos következtetéseik előre meghatározzák a Kínáról vagy más szocialista országokról alkotott képüket. Magától értetődő azonban, hogy a különböző országokban – mint például Jugoszlávia, Vietnam, Kuba és Tanzánia – , bár mindegyik „szocialista” ország (volt), a helyi adottságokban gyökerező, eltérő jellegű helyi válságok alakultak ki, ezért mindnek egyedi helyzete volt a tágabb szocialista blokkot érintő válsághoz képest. A Kínával kapcsolatos következtetéseinket lásd a *Gabona és acél* című részben.

társadalmi átalakulással. Ahogy a kínai politikai változások is csak rögtönzött válaszok voltak az aktuális válságokra és a fejlesztőprojekt helyi korlátaira, ugyanúgy a szocialista blokkban ekkortájt tetőző konfliktusokat sem lehet közvetlen módon Sztálin halálához kötni, és Hruscsov politikai irányváltásai sem tudhatók be egyszerű politikai szeszélynek. Mind a népfelkelések (Kelet-Németországban 1953-ban, Magyarországon 1956-ban és Csehszlovákiában 1968-ban), mind a Hruscsov által végrehajtott reformok a mélyben gyökerező, az egyes országokban és a Szovjetunióban, illetve tágabb értelemben a blokkban kialakult hierarchiákon belül mindjobban erősödő válságokra adott válaszok voltak. A bürokratizálódás, a lázadás, a reformok, és egyes összeomlások folyamatát is minden esetben a helyi körülmények alakították ki.

A szocialista nemzetállamok mindegyikében más jellemzőkkel bírt ez a zavaros időszak, akár a Szovjetunióban, akár azon kívül helyezkedett el. A globális léptékű hidegháború hozzájárult ahhoz, hogy a tágabb értelemben vett válságon belül sajátos helyi tendenciák alakuljanak ki. A hidegháború két jelentős frontja Európában és az ázsiai csendes-óceáni partvidék mentén húzódott, ezeket a területeket érték a legsúlyosabb csapások.⁹¹ A NATO okozta katonai fenyegetés miatt a Szovjetunió orosz központja a saját határai és a kapitalista világ közötti ütközőzónaként kezelte Kelet-Európát, ami mélyreható belső elnyomással és a társadalom széles körű militarizációjával járt. Ezek a körülmények – számos ország szocialista blokkba való integrálásának problémás történetével együtt – végül népi lázadások sorozatát indították el, amelyekre a Szovjetunió még több elnyomással válaszolt. Mindez a régió legtöbb kormányának 1989-es megdöntéséhez vezetett. A Csendes-óceán mentén azonban a válságot a Koreai-félszigeten és Indokínában zajló nyílt háborúk, valamint a Fülöp-szigeteki folyamatos gerillaháborúk és a Tajvani-szoros ismétlődő konfliktusai határozták meg. Míg Oroszország némileg elszigetelt volt, Kína nem volt ilyen szerencsés helyzetben.

⁹¹ Az Ázsiában, Afrikában és a Közel-Keleten zajló proxy háborúk természetesen szintén a hidegháború következményei voltak, de ezek inkább annak globális jellegét mutatják, és csak lazán rendeződtek földrajzi frontvonalakba, illetve az ezeken a területeken bekövetkezett kudarcok nem fenyegették Kína és a Szovjetunió, a két legnagyobb szocialista hatalom alapvető biztonságát.

A hruscsovi Szovjetunióban már az 1950-es évek végén mutatkoztak az Egyesült Államokkal szembeni enyhülés jelei, ami szembement a kínai nemzeti érdekekkel, mivel az USA folyamatosan és aktívan jelen volt a Kínával határos katonai konfliktusokban. A Szovjetuniót ekkoriban érő kínai kritikák jelentős része ennek az enyhülésnek szólt, különösen az olyan, a nukleáris fegyverkezés megfékezésére tett kísérleteknek, mint a részleges atomcsendegyezmény. A „nagy ugrás” végére a Szovjetunió teljesen beszüntette a kínai nukleáris program anyagi támogatását, nem sokkal azután, hogy az USA nagy hatótávolságú atomrakétákat telepített Tajvanra. Noha a kínai vezetés már nem számíthatott a Szovjetunió katonai támogatására, abban biztos lehetett, hogy a szovjetek és az amerikaiak soha nem fognak össze ellene. Nem sokkal később egy kínaiak által indított tűzérési csata kirobbantotta a Tajvani-szoros második válságát [1958 – *a szerk.*], ami aláásta a hruscsovi „békés együttműködést”. Miközben a kínai propaganda harsogni kezdte Hruscsov gyengeségét az amerikai imperializmussal szemben, zárt ajtók mögött a kínai diplomaták az USA-val való tárgyalások biztosítására törekedtek a Kínai Népköztársaság hivatalos elismerése érdekében – és az ENSZ-tagság újbóli elnyerésének reményében, amit korábban Tajvan kapott meg helyettük (Luthi 2008).

Ezekben a konfliktusokban volt szerepe az amerikai nemzetbiztonsági szerveknek is, melyeknek szándékos stratégiája volt, hogy éket verjenek a szocialista blokk két főhatalma közé. Jól ismerve a kínaiak és a szovjetek közötti feszültségeket, az újabb konfliktusok rögtön alkalmat adtak a Nixon-kormányzatnak arra, hogy a hidegháborús diplomácia háromoldalú stratégiáját alkalmazva tovább mélyítse a világ két legnagyobb szocialista országa közti törésvonalakat. Az 1960-as években tovább éleződő konfliktusok miatt az egyre elszigeteltebb Kínának szembe kellett néznie a világ két nagy szuperhatalma elleni egyidejű háború gondolatával. A „kulturális forradalom” végére a törésvonalak végleg meghasadtak, ami alapjaiban rázta meg a szocialista blokkot, és végső soron meghatározta a hidegháború második felének kimenetelét is.

Tény, hogy a később „kínai-szovjet szakadásként” elhíresült folyamatot Sztálin halála és a hruscsovi politika indította be, valamint az ezeket követő helyi szinten megszilárduló átrendeződések, de a történelmi okok sokkal mélyebben gyökereztek. Az elmélet, a taktika és

a forradalmi stratégia terén alapvető nézeteltérések voltak a KKP és a Szovjetunió között az 1920-as évek óta. Akkoriban a Komintern azt szorgalmazta, hogy szövetséget kell kötni a Csang Kaj-sek vezette KMT-vel, ez azonban szörnyű fehérterrorhoz, és majdnem a forradalmi mozgalom végéhez vezetett. Az 1927-es „sanghaji mészárlástól” kezdődően a KKP vezetése eltávolodott a Párt ortodox, városi szárnyától, amelyet a Szovjetunióban tanult „28 bolsevik” képviselt, és inkább a populista, parasztorientált szárny felé fordult, amelyet Mao képviselt. Bár a külföldi invázió, a polgárháború és az újjáépítés évtizedei alatt is szoros kapcsolatokat ápoltak a Szovjetunióval, a fehérterror évei véglegessé tették a KKP vidéki fordulatát és a szovjet iránymutatással szembeni gyanakvást.

Mindazonáltal a szovjet támogatás szerves részét képezte a kínai fejlesztő rendszer első éveinek, és különösen fontos volt a mandzsúriai ipari komplexumban, ahová az 1950-es évek elején tömegesen érkeztek orosz technikusok, menedzserek és mérnökök. Amikor 1956 után a feszültségek fokozódtak, csökkentek a segélyek, és a szaktudás megosztása is visszaesett, ami az 1960-as évek végére teljesen elapadt. A kínai nemzetgazdaság a szocialista és a kapitalista blokkoktól egyaránt elszigetelődött. Ezt a belföldi propaganda büszkén, az önellátás példájaként mutatta be, ami egyszerre volt antiimperialista és a Szovjetunió bürokratikus merevségével is szembenálló. A valóságban az elszigetelődés változékony nemzetközi politikával párosult, és olyan kegyetlen kormányok támogatását eredményezte, mint a vörös khmereké⁹², és egy sor kockázatos katonai szerepvállalást is jelentett a szomszédos országokban, például Indiában 1962-ben.

Ezek közül legmeghatározóbb az 1969-es damanszkij- (kínaiul csenpao-) szigeti incidens volt, amely egy hét hónapig tartó nyílt (bár hivatalos hadüzenetekig nem jutó) katonai konfliktus volt Kína és a Szovjetunió között. Ez a konfliktus lényegében a nyílt ellenségeskedés szimbólumaként sűrítette egybe az előző évtized hanyatló gazdasági kapcsolatait és politikai vitáit. Pontos oka (határvita egy folyó közepén lévő földdarab miatt) nem volt különösebben fontos, ahogy visszatekintve a végkifejlete sem (talán száz halott katona mindkét oldalon,

⁹² A vörös khmer elnevezés azoknak a kambodzsai kommunistáknak a ragadványneve, akik az 1970-es évek legvéresebb diktatúráját, a Demokratikus Kambodzsát megteremtették.

a határkérdés megoldása nélkül, és egy eredménytelen tűzszünet). Ami fontos volt, az a válságnak tulajdonított jelentőség, amely egyértelműen jelezte, hogy több forog kockán, mint néhány kisebb földterület. Bár a konfliktus kiindulópontja az Usszuri (Vuszuli) folyó közepén elhelyezkedő, az Oroszország és Kína közötti hivatalos határon, a nyugati Hejlungcsiangban található Damanszkij-szigeten indított támadások és ellentámadások sorozata volt, hamarosan a két ország 4380 km hosszú határának teljes hosszán példátlan katonai mozgósítás kezdődött. A hejlungcsiangi harcok nemcsak az északkeleti országrészben lappangó nézeteltéréseket élesztették fel, hanem számos határvitát és etnikai feszültséget is felszínre hoztak a Tádzsik, Kirgiz és Kazah Szovjet Köztársaságokkal határos Hszincsiangban. Valójában a határ eleve vitatott volt, mivel mindkét forradalmi rendszer a cári, illetve a Csing-dinasztia által aláírt, évszázadokkal korábbi szerződések által meghatározott területeket örökölte. Kína nyugati részének jogállása különösen rendezetlen volt, és csak 1884-ben, több mint egy évszázadnyi időszakos háborúskodás után vált teljesen a Csing-állam részévé. Etnikailag sokszínű régió volt, lakosságának többsége a török ajkú nomád sztyeppei törzsek sorából került ki, közülük sokan szoros kapcsolatot ápoltak a határ mindkét oldalán.

Amikor a damanszkij-szigeti incidens fellobbantotta a Dél-Hszincsiangban (a Tádzsikisztánnal szomszédos Pamír hegységben) húzódo határkonfliktust, a szovjetek előnyükre tudták fordítani a régóta fennálló etnikai feszültségeket. A határmenti katonai jelenlét az 1964-es sikertelen határtárgyalások óta erősödött: „1965-ben a szovjeteknek 14 hadosztályuk volt a határ mentén, amelyek közül csak kettő volt harcképes; 1969-re a szovjet erők létszáma 27-34 hadosztályra nőtt a határ menti területeken (amelyeknek körülbelül a fele volt harcképes), összesen 270 és 290 ezer fő közötti létszámmal” (Gerson 2010: 16).

Ezzel párhuzamosan a szovjetek azzal fenyegetőztek, hogy szeparatista felkelést szítanak Kínán belül, sőt még a nukleáris konfliktus lehetősége is felmerült. A Szovjetunió már 1967-ben egy nagy hatótávolságú mobil nukleáris támaszpontot telepített a határhoz, lőtávolságon belül Kína nukleáris programjának készülőben lévő telephelyéhez, a hszincsiangi Lop-sivataghoz. Ugyanebben az évben robbantották fel Kína első hidrogénbombáját a Lop-nór kiszáradt medrében, és 1969-ben az oroszok már az USA-val közös csapást fontolgattak Kína nukleáris

kapacitásának felszámolása érdekében. Ekkor a kínaiak elkezdtek nemzetbiztonsági kockázatként kezelni a Szovjetunió – Egyesült Államokkal megegyező nagyságú – nukleáris arzenálját, hiszen a két állam közötti kapcsolatok egyre bizonytalanabbá váltak, miközben Kína helyzete attól függött, bekerül-e a szovjet elrettentés „ernyője” alá. 1968-ban Csehszlovákia „Brezsnyev-doktrína” általi szovjet megszállása riasztó precedenst teremtett, jelezve hogy a Szovjetuniónak „szükség esetén” joga van katonailag beavatkozni más szocialista országok területén (Gerson 2010).

E fenyegetésekkel szemben a kínai hadsereg az „aktív védelem” stratégiáját kezdte követni, amely szerint a határ mentén végrehajtott kisebb rajtaütések a meghatározóak. Ezeket a jövőbeli agresszió elrettentésére irányuló, végső védekezési beavatkozásnak tartották (Scobell 2003). Éppen egy ilyen rajtaütés robbantotta ki 1969 elején a damansz-kij-szigeti incidenst is. A Szovjetunió a támadásokat egyszerű agressziónak, nem pedig a védekező fél elrettentésre szolgáló kísérletének tekintette – az aktív védelem logikája számukra a kínai hadügy növekvő kiszámíthatatlanságát jelképezte. Ugyanebben az évben jött el a személyi kultusz csúcspontja is a kulturális forradalom megerősödésével, ami a Kínai Népi Felszabadító Hadsereg soraiban tapasztalható szét-húzással járt és polgárháborús veszéllyel is fenyegetett. Tavaszra a Damanszkij körüli konfliktus több ezernyi katona mozgósításáig eszkalálódott, nyár végére pedig hasonlóan heves harcra került sor a Kazahsztánnal határos Hszincsiangban, Tieliekotiban. A szovjetek mindvégig atomcsapással fenyegették Kínát. A növekvő feszültségek miatt – a kubai rakétaválság lezárása óta először – valós esélye volt egy széles körű nukleáris konfliktus kialakulásának. Augusztusban hivatalosan megkezdődtek a háborús előkészületek Kínában, beleértve a katonai mozgósítás megújítását és a nagyvárosok tömeges evakuációs terveinek kidolgozását (Bovingdon 2010).

Kína válasza a nukleáris konfliktus jelentette fenyegetésre a „népi háború” volt, amely a Szovjetunió elleni szárazföldi inváziót jelentette. Bár a kínai hadsereg technológiailag elmaradottabb volt, és csak néhány bevethető atomfegyverrel rendelkezett, katonái létszámának köszönhetően mégis képes lett volna behatolni a Szovjetunió területére, és elhúzódozó harcot vívni belföldön és külföldön egyaránt. A Kínán belüli viszonylag alacsony szintű városiasodás is tompította a nukleáris

konfliktus okozta fenyegetést – a kínai népesség decentralizáltsága miatt a kulcsfontosságú városi központokra dobott atombombák nem lettek volna olyan bénító hatásúak, mint Európában vagy az Egyesült Államokban. A szovjeteknek pedig nem volt megfelelő tervük egy ilyen fenyegetés beváltására. A háború kitörése esetén az oroszok kulcsfontosságú stratégiai központjait veszíthették volna el az invázióval szemben keleten, és a transzszibériai vasút is könnyen megbénulhatott volna. Egy ponton felmerült az ötlet, hogy nukleáris aknákat telepítenek a határ mentén, de a szovjet katonai döntéshozók belátták, hogy bármilyen jelentősebb nukleáris támadással világháborút kockáztatnának (Bovingdon 2010). A konfliktus eseménytelenül zárult, és éppoly esetlegesen ért véget, mint ahogyan kezdődött.

HÁROMSZÖGEK

Bár végül alábbhagyott a veszély, hogy a Kína és a Szovjetunió közötti feszültség nyílt háborúba csap át, a fejlesztő rezsim militarizálódásának enyhülésére már nem látszott esély. A háborús fenyegetésre hivatkozva feloszlatták a kulturális forradalom radikálisabb szervezeteit, és még a hadsereget is bevetették a frakcióharcok elfojtására. 1968 és 1969 között lokális fegyveres konfliktusok is kialakultak. Eközben a termelés zavarlatanságának biztosítása érdekében az ország ipari infrastruktúrájának nagy részét katonai igazgatás alá vonták (Wu 2014). Belföldön ez további stagnáláshoz vezetett, geopolitikailag azonban ennek a katonai játszadozásnak a végeredménye Kína és az Egyesült Államok közeledése lett a Nixon-kormányzat vezetésével, de a kínai állam felsőbb szintjein is sokan aktív szerepet játszottak, köztük elsősorban Csou En-laj.

Az 1960-as évek folyamán egyre világosabbá vált, hogy mind az önellátó gazdaság, mind a katonai elszigeteltség fenntarthatatlan. A gazdasági elszigeteltség növekvő keresletet eredményezett olyan tőkejavakra, amelyeket a hazai termelésben nem tudtak előállítani, ez a kereslet pedig hozzájárult a diplomáciai kapcsolatok a tőkejavak beszerzésének reményében. Ugyanígy, az elszigeteltség háborúval fenyegetett az összes lehetséges katonai fronton – háború vízen az Egyesült Államokkal, szárazföldön a Szovjetunióval Mandzsúriában és Közép-Ázsiában, hegyi háború Indiával a Himalájában (az 1962-es

kínai-indiai háborút követően), valamint közvetlen és közvetett konfliktusok a szovjet szövetséges kormányokkal az indokínai dzsungelben. Ezek a fenyegetések már Kínán belül is jelentős változást eredményeztek a beruházások földrajzi elhelyezkedését illetően, a „harmadik front” nevű iparosítási hullám fejlesztési törekvései a nagy katonai-infrastrukturális beruházásokra összpontosítottak Kína legkevésbé megközelíthető belső tartományaiiban (lásd Naughton 2007). A harmadik front a politikai szimbólumok tekintetében erőt sugárzó és militarista volt: még korábban, a japán invázió után a nacionalisták hasonló visszavonulást hajtottak végre a belső tartományokba, Csung-kingot tették meg háborús fővárosnak, és ekkor építették meg annak az alapvető infrastruktúrájának a nagy részét, amit a harmadik front az iparosításhoz használt.

Az 1969-es határkonfliktust követően valószínűtlennek tűnt helyreállítani a kapcsolatot a Szovjetunióval. Kína egyetlen kitérés lehetősége az elszigeteltségből az maradt, ha elfogadja a Nixon-kormányzat közeledési ajánlatait. Ezt a folyamatot Csou En-laj vezette, Teng Hsziao-ping szövetségese, aki sokáig Kína első számú diplomatája volt. A nyitás azonban nem tulajdonítható egy konkrét frakciónak a KKP vezetésén belül. Először is, nem politikai szeszély volt, hanem a terebélyesedő belföldi válságra adott válasz. Különösen a kőolaj- és műtrágya-iparban használt tőkejavak iránti kereslet hajtotta, mivel ezeket elengedhetetlenül fontosnak tartották az 1970-es évek ipari programjainak sikeréhez. Másodszor, a KKP vezetésén belül a rivális frakciók egyértelműen – ha hallgatólagosan is, de – támogatták a nyitást. A diplomáciai kapcsolatfelvétel valójában a kulturális forradalom kellős közepén (igaz, az 1969-es csúcspont után) kezdődött, és ha Mao vagy a négyek bandája ellenzi, nem történhetett volna meg. A nyitás eleinte informális csatornákon keresztül történt, kezdve az 1971-es, Mao által támogatott asztaliteniszesezők cseréjével („pingpongdiplomácia”). Ezeket az informális közeledéseket még abban az évben egy sor titkos találkozó követte Csou és Kissinger között.

A Kínával szembeni amerikai embargót 1971 végére feloldották, a következő évben pedig Nixon és Kissinger hivatalosan is ellátogatott Kínába. Ez volt az első alkalom, hogy hivatalban lévő amerikai elnök látogatást tett az országban. A látogatás során Nixon és Kissinger egyetlen rövid találkozót folytatott Maóval, ahol meghatározták a kínai

politika főbb irányvonalait. A látogatás további részét a Csou En-lajjal folytatott találkozók sora tette ki, amelyeket ajándékcserék és színpadias fotózások váltottak fel, majd az út a sanghaji nyilatkozat kiadásával zárult, amely a mai napig a kínai–amerikai kétoldalú diplomácia alapidokumentuma. Az embargó egy évvel korábbi feloldásával együtt a nyilatkozat megteremtette a térséggel kapcsolatos jövőbeli politika alapjait. Bár a dokumentum megfogalmazása nem volt egyértelmű, de tartalmazta a két ország közötti kapcsolatok normalizálását, és deklarálta, hogy az USA nem törekszik „hegemóniára” a régióban (és utalt arra is, hogy a Szovjetunióknak sem engedik meg, hogy ugyanerre törekedjen, ezzel nyitva hagyva a lehetőséget az USA támogatására a jövőbeli kínai határkonfliktusokban). Emellett pedig, ami a legfontosabb volt: a dokumentummal az USA elismerte az anyaország kormányát. Utóbbiba beletartozott az „egy Kína” politikája egyik változatának hivatalos jóváhagyása, amelyet a Tajvanon lévő számos amerikai katonai létesítmény bezárására vonatkozó kötelezettségvállalás kísért. Az embargó megszűnésével és a tajvani konfliktus békés rendezésének lehetőségével ez a többféleképpen is értelmezhető diplomáciai nyilatkozat a korábbiaknál sokkal komolyabb gazdasági kapcsolatokat tett lehetővé Kína számára a világ kapitalista szférájával.

Ezen a ponton nem lehetett azt mondani, hogy létezett volna valódi hosszú távú terv Kína „megnyitására” a nagy összegű külföldi befektetések előtt. A Nixon-kormányzat szándéka nagyrészt geopolitikai volt, megpróbált éket verni a szocialista blokk két súlypontja közé. A vietnami háború befejezése mellett Nixon hosszú távú hidegháborús stratégiájának egyik legfontosabb eredménye ennek a korábban is említett „háromoldalú diplomáciának” a megalapozása volt. A közelítés stratégiai célja az volt, hogy mozgástérre és befolyásra tegyen szert a Szovjetunióval való jövőbeni interakcióban, miközben semlegesíti az USA-ra leselkedő potenciális katonai fenyegetést (hiszen az Egyesült Államoknak nem állt érdekében, hogy egy újabb csendes-óceáni háborúba keveredjen), ezen felül pedig megakadályozza egy új kínai–szovjet blokk kialakulását (Bandow 2017). Belpolitikai téren még a KKP reformpárti frakciója is úgy tekintett erre a korai diplomáciai szakaszra, mint egy rendkívül korlátozott liberalizációs program egyik elemére, amelynek célja egy sor olyan közvetlen belpolitikai válság megoldása volt, amelyek az 1960-as évek geopolitikai elszigeteltsége

mellett megoldhatatlannak bizonyultak. A reformok célja azonban magának a fejlesztő rezsimnek a megőrzése, sőt újjáélesztése volt. Konkrét hosszú távú stratégia a piaci átmenetre sohasem létezett (lásd Naughton 1996), az átmenet az egymásra épülő válságok hozadéka volt, mivel a véletlenszerű belföldi reformok sorozata nagyjából ugyanakkor vezetett a belföldi piacosításhoz és a vidéki iparosításhoz, amikor a diplomáciai nyitás és a kapitalista világ gazdaság hosszú lejtmenetének időszaka is összeért. Végül mindez hatalmas fellendülést hozott a nyolcvanas évektől kezdődően a kereskedelem, a kilencvenes évektől pedig a külföldi befektetések terén is.

AZ AKARAT HATÁRAI

A kínai reformerek a geopolitikai elszigeteltség mellett a belföldi elégedetlenség fokozatosan növekvő hullámaira is reagáltak. Ez az elégedetlenség részben a kulturális forradalom viharos csúcspontjának utóhatása, másrészt a kései szocializmus okozta kiábrándultság újfajta formája volt. Hátterében az egyre kiterjedtebb megszorítások álltak, amelyek a nagymértékű beruházásokkal párhuzamosan kerültek bevezetésre. Egy ideig persze aratott némi (bár nehezen számszerűsíthető) sikert az állam által kínált kommunalizmus új, kvázivallásos formája, ami olyan programokban jelent meg, mint a „szocialista oktatási mozgalom”. Ezek segítettek a folyamatos hiány racionalizálásában, és a szocialista projekt érdekében hozott áldozatot egyfajta spirituális jutalommal minősítették. Számos korabeli etnográfiai leírást ismerünk arról, hogy ez a folyamat hogyan zajlott személyes szinten: a mintamunkást elragadja a korai kulturális forradalom lelkesítő ereje, nem foglalkozik a „nagy ugrás”-t követően bevezetett anyagi ösztönzőkkel, cserébe az állam megjutalmazza kvázivallásos jelképeivel, amelyeknek az elején látszólag valódi társadalmi jelentőségük van. Mao képét bekeretezik, A vörös könyvecskét polcra teszik, kitűzőkkel és vörös sálakkal egészül ki a munkások ruházata. De ahogy az évek múlnak, a szimbólumok kiüresednek. A vörös könyvecskék példányai a Mao-fotók mellett állnak halmokban, túl sok van belőlük ahhoz, hogy bekeretezzék vagy polcra tegyék őket. A korszak spirituális közösségisége ekkor már úgy tűnik, csak haszontalan jelképek tömkelegének felhalmozásához vezet,

az állami ideológia szimbolikus kerete pedig kezd szétesni. Még a leginkább haladáspárti munkások sem tudnak immunisak lenni a növekvő cinizmusra. A tömegek szintjén ez először feketepiacok, illegális üzletek működtetésében, gyűjtögetésben, munkalassításban nyilvánul meg – vagyis az anyagi szükségletek kielégítésére irányul a felsőbbrendű erények és elvek rovására. Végül az effajta cinizmus egyre nyíltabb formát ölt, és az 1970-es évek közepére ismét gyakoriak lesznek a nyílt zavargások.⁹³

Az erősen militarizált harmadik front beruházási program lecsengésével kismértékben csökkent az állami fegyverkezés mértéke. Az 1971-es Lin Piao-ügyet követően – a katonai puccstól való félelem miatt – a rezsim csökkentette a hadsereg részvételét a termelésben, és a reformerek sikeresen elérték, hogy az ország nyugati felére koncentrálódó építési projektek költségeit visszavágják az azonnal megtérülő tengerparti régiókba irányuló beruházások javára. Eközben a Nixonnal és Kissingerrel folytatott korai találkozók eredményeként megállapodás született arról, hogy „4,3 milliárd dollárt költenek ipari berendezések importjára”, kiemelt hangsúllyal „11 nagyon nagy műtrágyagyárra egy amerikai-holland konzorciumtól” (Naughton 2007: 77). A közvetlen stratégiai cél a fejlesztő rezsim megőrzése volt, nem pedig széles körű piaci reformok végrehajtása, és semmiképpen nem a globális kapitalista gazdaságba való teljes integráció. A reformoknak azonban volt egy taktikai célja: a lakosság körében lappangó nyugtalanság elfojtása.

1974-ben újabb sztrájkhullám söpört végig a városokon, amely ugyan visszafogottabb volt, mint az 1960-as évek végén, de kiterjedtsége jelezte, hogy az akkor meghatározó pozitív szlogenek ellenére számos gazdasági probléma (stagnáló bérek, csökkenő színvonalú jóléti szolgáltatások) továbbra is fennállt (Sheehan 1998). Talán még ennél is fontosabb, hogy ebben az időszakban megjelent a nyílt rendszerkritika, de mivel az ultrabaloldaliak nagy részét 1969-ben sikerrel elnyomták, ezek a kritikák most egy nyitottságot hirdető liberális programban olvadtak össze, amely nemcsak demokratizálást, hanem egyre nagyobb piacosítást is követelt. 1974-ben Kuangcsouban – első nyilvános akciójaként – plakátkampányba kezdett a kulturális forra-

⁹³ Az 1970-es évek tendenciáiról lásd a *Gabona és acél* című cikk harmadik fejezetét és Yiching Wu (2014) *Cultural Revolution at the Margins* című könyvének 7. fejezetét.

dalom csúcspontján rövid időre bebörtönözött, fiatal disszidensek laza koalíciójából álló Li Ji-cső-csoport, amelyet Li Cseng-tien, Csen Ji-jang és Vang Hszi-cső vezetett. Bár a Li Ji-cső-csoport politikai igényei nem közelítették meg a néhány évvel korábbi ultrabaloldali csoportok radikálisabb követeléseit, mégis valamiféle humanista-marxista álláspontot fogalmaztak meg, amely hasonló volt a kelet-európai disszidensek által képviselthez. Figyelemre méltó volt az a képességük (nagyra Vang Hszi-cső révén), hogy víziójukat a marxista elméletek mély ismeretére hivatkozva igazolják. A *Szocialista demokráciáról és a jogrendszeréről* című, legnagyobb hatású esszéjük (közvetve ugyan, de nagyon világosan) bírálta a rendszert, benne a bürokratikus osztály „új nemességét”, a négyek bandáját és a személyi kultuszt. A disszidensek tömeges letartóztatásának és bebörtönzésének megszüntetése mellett szorgalmazta a fokozott demokratizálódást, és néhány kulcsfontosságú szerzője az 1970-es évek végén a Demokrácia Fal-mozgalom vezetőjévé vált. A Li Ji-cső-szöveg terjesztését azonban hallgatólagosan Csao Ce-jang, Kuangtung tartomány párttitkára engedélyezte (aki a reformkorszakban Kína egyik legfontosabb vezetője lett). A népi elégedetlenséget így – legalábbis részben – a párton belüli reformerek tartották életben és irányították, remélve, hogy az ilyen kritikus politikai üzenetek hasznukra válnak más, velük versengő politikai erőcsoportokkal szemben (Chan, Rosen és Unger 1985).

A Li Ji-cső-csoport által megjelenített elégedetlenség azonban – annak ellenére, hogy Csao Ce-jang a saját politikai céljaihoz próbálta felhasználni – semmiképpen sem tekinthető az ilyen frakciókonfliktusok termékének. A csoport szerzői csupán elkezdtek összegezni a kulturális forradalomról szerzett saját tapasztalataikat, miközben elméleti háttérrel biztosítottak számos olyan követelésnek, amelyek már akkoriban is megjelentek a népi tiltakozásokban. Az effajta tiltakozások az ország nagyvárosi központjaiban összpontosultak. 1974-ben a „paj-jün-hegyi incidens” során több mint százezer gyári munkás, leszerelt katona és fiatal mászott fel egy Kuangcsou melletti hegyre az őszközépnepén, mondván, hogy csak az őseikről akarnak megemlékezni, de valójában tiltakozni gyűltek össze a bürokratizáció és az egyenlőtlenségek ellen (Chan, Rosen és Unger 1985; Sheehan 1998). 1975 nyarán egy be nem jelentett sztrájkhullám özönlött végig Hangcsou városán, aminek „csak a katonaság jelentős mozgósításával, 30 ezer katona

gyárakba történő kivezénylésével sikerült véget vetni” (Sheehan 1998: 146). 1976-ban Csou En-laj halála az egyik legnagyobb tiltakozási hullámot váltotta ki az 1960-as évek vége óta. A miniszterelnök halálát felhasználva számos aktivista nyilvános gyűléseket jelentett be Kína különböző városaiban április 5-ére, a kínai halottak napjára, amikor az ősökre emlékeznek. Országszerte mozdultak meg fiatal munkások, hangot adva a kulturális forradalom óta halmozódó elégedetlenségüknek (Sheehan 1998).

Ez a mozgalom új formában fogalmazta meg a követeléseit. A tüntetők átvették a Li Ji-cső-csoport nyelvezetének és érvrendszerének egy részét, és követeléseiket magas rangú pártpolitikai szereplőknek címezték. Bár lényegében folytatták a munkások tiltakozásainak azt a sorozatát, amely az 1956-os sanghaji sztrájkhullámmal kezdődött és a korai kulturális forradalom zavargásaival folytatódott, az 1976-os munkásdemonstrációk némileg eltértek az „ökonomista” sztrájkok hagyományától, amelyek magasabb béreket, juttatásokat, jobb munkakörülményeket akartak, valamint kiterjedt munkás-önigazgatást követeltek a termelésben.⁹⁴ A tiltakozók ehelyett közvetlenül a pártvezetést vették célba, a bérek és az életszínvonal hosszú idő óta tartó stagnálását a négyek bandájával hozták összefüggésbe, vagyis azzal a frakcióval, amely a pártot az 1960-as évek végi lázadások leverése óta irányította. Eközben a Teng Hsziao-pinghez kötődő reformer Csou azon dolgozott, hogy az engedetlenség a reformpárti frakció szélesebb körű támogatását szerezze meg. A mozgalom az 1976-os Tienanmen téri incidenssel ért a csúcra, amikor a Csou emlékére elhelyezett koszorúkat egyik napról a másikra eltávolították a térről, és a tüntetőket erőszakkal kiszorították onnan. Bár a demonstrálók többnyire nem fejezték ki határozott támogatásukat a reformpárti frakció egyetlen tagja iránt sem (természetesen magát Csout leszámítva), a hivatalos média Tenget tette felelőssé a tüntetésekért, és az eseményeket ürügyként használta fel arra, hogy házi őrizetbe helyezték Kuangcsouban. Ironikus módon ez a reakció a reformistákat a ténylegesnél nagyobb társadalmi támogatottságúnak mutatta (Sheehan 1998). Miután a reformisták 1978-ban hatalomra kerültek, a mozgalmat „a Teng-rezsim úgy

⁹⁴ Az „ökonomizmus” fogalmának történetéről, mint a szocialista korszak munkástüntetéseinek egyik fontos eleméről, és mint a nyugtalanság lejárására használt kifejezésről részletesebben lásd Sheehan (1998) és Wu (2014).

állította be, mint spontán tömeges kiállást a néhai Csou és pártfogoltja, Teng mellett, valamint a négyek bandája (és hallgatólagosan Mao) ellen, tehát mindenekelőtt a kulturális forradalom népi *elutasításaként* keregettek” (Sheehan 1998: 150). Mindezt annak ellenére tették, hogy a tüntetés egyértelmű folytonosságot mutatott a munkások által az elmúlt évtizedben megfogalmazott követelésekkel.

Az elnyomástól függetlenül a sztrájkok 1976 egész nyarán folytatódtak Kína városaiban. Mao szeptemberi halála után a tiltakozási hullámot visszamenőleg arra használták fel, hogy igazolják az addigra már csak Mao pártfogása miatt hatalmon lévő négyek bandájának eltávolítását. A vezetőváltás valóban népszerű volt, olyannyira, hogy „kiürültek az italboltok, a tűzijátékboltok és még a kórházi ágyak is”. Ez az „üres hármas” néven is ismert népi megmozdulás „valószínűleg a legnagyobb spontán buli volt, amit a világ valaha látott” (Sheehan 1998: 154). A vezetőváltás ellenére azonban a tiltakozások nem csitultak el. Folytatva április 5. hagyományát, 1978-tól a Demokrácia Fal-mozgalom fogalmazta meg kritikáit az új, már Teng által irányított rezsimmel szemben. A bérek és a városi lakáshiány voltak a fő témák, illetve számos aktivista követelte szüntelenül a demokratizálódást. A tiltakozók ekkor kezdték először Kína fejlettségi szintjét a kapitalista országokéhoz hasonlítani, ideértve a Nyugatot és a gyorsan fejlődő szomszédos országokat is. Mivel az olyan országok, mint Dél-Korea, Tajvan, Szingapúr, sőt Hongkong (amelyek a második világháborút követően nagyjából hasonló adottságokkal rendelkeztek, mint Kína) gyors fejlődésen mentek keresztül, nyilvánvalóvá vált a Kína és szomszédai közötti szakadék. Sokan feltették a kérdést, hogy a fejlettebb szocialista rendszer miért nem tudott azonos vagy magasabb életszínvonalat elérni, és ez a kérdés az 1980-as években még hangsúlyosabbá vált (Sheehan 1998). A mozgalom azonban messze nem fogalmazott meg olyan radikális kritikákat, mint amilyenek az 1960-as éveket jellemezték. A magasabb bérek és a gyorsabb fejlődés követelése a legszélsőségebb esetben is csak a jugoszláv típusú munkás-önigazgatására és a részleges piacosításra vonatkozó követelésekkel párosultak.⁹⁵

⁹⁵ Ez különösen az olyan teoretikusok munkásságában hangsúlyos, mint Vang Hszi-cső. Lásd Chan, Rosen és Unger (1985).

A Teng-rezsim, bár kezdetben támogató volt, az 1980-as évek első éveire már tartott attól, hogy az ipari munkások zavargásai elfajulhatnak. Különösen az ebben az időszakban felemelkedő lengyelországi Szolidaritás jelezte, hogy hasonló események Kínában is bekövetkezhetnek, ha túl sok hatalmat engednek át a munkásoknak és az újonnan létrehozott falusi választási apparátusnak. Az állam válasza mindezekre a gazdasági engedményekkel párosított fokozódó elnyomás volt. A párttal szembeni sérelmek felvállalásának szabadságát lassan elvették, a „négy nagy szabadságot” 1980-ban törölték az alkotmányból, azaz korlátozták a szólásszabadságot, a véleménynyilvánítást, a nagy vitákat és a politikai plakátok megjelenítését, illetve két évvel később a sztrájkjogot is megszüntették. Ezzel párhuzamosan 1977 és 1979 között fokozatosan egy sor felzárkóztató béremelésről döntöttek, több mint egy évtized után először, és a dolgozók nagyobb befolyást kaptak a helyi politikában és a termelésben (Sheehan 1998). Ez volt az a kontextus, amelyben a reformerek politikai programja működött, amely program korai reformjai gyakran közvetlenül a korábbi évtizedek során fokozódó válságaira reagáltak, de csak részlegesen. Miközben az életszínvonal emelkedett, a bürokratizálódás egyre több problémát jelentett, és a politikai elit szép lassan elkezdett összeforrni a technokrata elittel, hogy egyre egységesebb uralkodó osztályt alkosson. Ez igazolt a diszsidensek által a kulturális forradalom alatt megfogalmazott számos kritikát, de még ezek a kritikusok sem látták előre a történetek valódi jelentőségét. A piacosítás előrehaladtával és a protoproletariátus méretének növekedésével a formálódó uralkodó osztály már nemcsak a gabonatöbblet indokolatlan részét eltulajdonító bürokratikus elitek gyűjtőhelye volt, hanem egy fokozatosan formálódó burzsoázia jellemzőit kezdte magára öltetni.

STAGNÁLÁS, MODERNIZÁCIÓ ÉS VISSZATÉRÉS A HÁZTARTÁSOKHOZ

Ahogy a szocialista fejlesztő rendszer városi szintjének anyagi korlátai a munkásosztály tiltakozását váltották ki, úgy a mezőgazdasági termelés akadozása is társadalmi instabilitáshoz vezetett mind a városi, mind a vidéki területeken. A nagy ugrás óta tartó népességnövekedés

az 1970-es évek közepére az egy főre jutó gabonatermelés stagnálásához vezetett. Az állam a „nagy ugrás” óta kevesebb gabonát tulajdonított el, félve attól, hogy tovább romlik a már amúgy is feszült viszonya a parasztsággal. A központi gabonaelvonásnak felső határt szabtak, ennek szintje pedig 1965 és 1978 között alig nőtt (Yang 1996). Az állam 1971 és 1976 között még a városok ellátásához sem szerzett be elegendő gabonát (Yang 1996), amire válaszul 1973-ban az állami munkahelyeken létszámstopot vezettek be. A fiatalokat vidékre küldték, gyakorlatilag kiszorítva őket az állam felelősségi köréből, így élelmezésükről és lakhatásukról közvetlenül a vidéki termelőegységek gondoskodtak. Ennek ellenére a gabonahiány nem szűnt meg, és az 1960-as és '70-es években egyre nagyobb szükség volt az importra (Yang 1996). A mezőgazdasági hiány korlátozta a felhalmozási rátát, vagyis azt, hogy az állam mennyit tud befektetni az ipar fejlesztésébe. Mindez nemcsak a rendszerszintű rossz elosztás és a stagnáló mezőgazdasági termelékenység problémáit mutatta meg, hanem egy mélyebb, lényegi kihívást jelentett a fejlesztő rendszer számára. A város és a vidék közötti szakadékra, a bonyolult patrónus-kliens viszonyra épített fejlesztő rendszer fenntartásához kulcsfontosságú volt az állam stabil részesevé a gabonatermelésből. Amikor ez a város-vidék kapcsolat kezdett problémássá válni, az a rendszer válságát jelezte, és a termelés minden aspektusát érintette.

Mivel a mezőgazdaság stagnálása hátráltatta az ipari fejlődést, az állam újabb erőfeszítéseket tett a mezőgazdaság modernizálására, beleértve a gabonatermelésre összpontosító „mini nagy ugrást” (Zweig 1989: 71). Bár a politikai ösztönzés és a Tacsaj-modell népszerűsítése is jelen volt, a termelés valódi növekedését elsősorban az állami mezőgazdasági beruházások „hirtelen fokozása” hozta el (Teiwe és Sun 2015). Ez különösen 1978-ban és 1979-ben volt kiugró – majdnem 9%-kal nőtt, ami a más ágazatokban tapasztalt növekedés közel kétszerese (Sun 2001). Ekkor, 1979-ben, a felhalmozási ráta szokatlanul magasra, 34,6%-ra nőtt (Griffin és Griffin 1984). A munkára váró vidékiek milliói és a hatalmas új állami beruházások 1977 elején közel négyszázezer új mezőgazdasági tőkeépítési befektetéshez vezettek, új termőföldeket vontak művelés alá, fejlesztették a régi mezőgazdasági területeket, valamint új öntözési és vízvédelmi infrastruktúrát építettek ki (Zweig 1989). Emellett új pénzügyi forrásokat biztosítottak a gépesítéshez és

a mezőgazdaság technológiai fejlesztéséhez. Az agrárszektor modernizációja a termelési lépték növelését is jelentette, ami a sikeres gépesítés előfeltétele volt. Eközben a parasztság sok területen kísérletezett különböző feladatarányos és felelősségvállalási rendszerekkel, amelyek a termelési feladatokat kis csoportokra – sőt néhány területen akár a háztartásokra is – bízta. A legtöbb esetben azonban az elosztás továbbra is a termelési csoport szintjén maradt, még ott is, ahol felelősségi rendszert alkalmaztak. Az 1970-es évek végén a Párt hivatalosan még mindig tiltotta a háztartási gazdálkodáshoz való visszatérést, bár azt megengedték, hogy a különböző területeken különböző elszámolási és díjazási rendszereket alkalmazzanak, és elfogadták, hogy csak különösen kedvező feltételek esetén lehet az elszámolás szintjét a brigád szintjére emelni – de azért ez lett volna a hosszú távú cél.

Összességében ezek a beruházások a gabonatermelés növekedéséhez vezettek, a nemzeti össztermelés az 1977-es, három éve stagnáló 285 millió tonnáról 1978-ban (8%-os növekedéssel) 305 millió tonnára nőtt, majd 1979-ben (további 9%-os növekedéssel) 332 millió tonnára emelkedett (CIA 1982; Teiwes és Sun 2015; Zweig 1989). Ez a növekedési trend 1984-ig folytatódott, és még akkor is fennmaradt, amikor épp csökkenőben volt a teljes vetési terület (Li et al. 2014). Az állami mezőgazdasági beszerzési árakat megemelték – 1979-ben 22%-kal (Teiwes és Sun 2015) – és csökkentették a mezőgazdasági termelést terhelő adókat is. A kvótán felüli beszolgáltatási prémiumot szintén megemelték, miközben a kvótát magát csökkentették (Sicular 1988a). Mindez azt eredményezte, hogy a vidéki iparágakból származó jövedelmekkel együtt az egy főre jutó vidéki háztartási jövedelem közel 20%-kal növekedett (Teiwes és Sun 2015). A reformok kiutat mutattak a mezőgazdasági termelési hiányból, és újból fenntarthatónak látszott az addig hanyatló fejlesztő rendszer.

Ez a modernizáló agrárpolitika azonban jelentősen hozzájárult az államháztartási hiány növekedéséhez, ami végül az 1978–79-es „mini nagy ugrás” visszavonásához vezetett. Az államháztartási hiány volt a legfőbb oka, hogy Kínában az 1980-as évek elején végül visszatértek a háztartási termelésre. A hiány 1979-ben vált a pártközpont számára problémává, amikor a korábbi, csekély állami többlet 20%-os deficitbe fordult, amelyet a következő évben újabb (17%-os) hiány követett (Sicular 1988a), emellett pedig nem volt egyetértés az illetően, hogy

mennyivel és hogyan kellene csökkenteni az állami kiadásokat. A hiányt ráadásul tovább súlyosbította a növekvő infláció. A deficitet elsősorban a mezőgazdasági beruházásoknak és az emelkedő beszerzési áraknak tulajdonították, ami arra sarkallta a döntéshozókat, hogy térjenek át a termelésben a „háztartási felelősségi rendszerekre” (HFR), amiktől a központi költségvetést terhelő mezőgazdasági modernizációs költségek csökkenését remélték. 1980 márciusában az új miniszterelnök, Csao Ce-jang kijelentette, hogy „az országra nehezedő teher túl nagy, és ezt a terhet nem engedhetjük meg magunknak” (Teiwes és Sun 2015). Szorgalmazta, hogy az élelmiszer-beszerzésben az államra támaszkodó vidéki területeken lehetővé kell tenni, hogy a termelőegységek átálljanak a háztartásokkal történő szerződéses termelésre. Ezekkel az intézkedésekkel kapcsolatban nem sokkal később Teng Hsziao-ping is a támogatásáról biztosította, aki a következő hónapban kijelentette, hogy az állami beruházások csökkenthetők, ha a termelés (és így a fejlesztések költsége) a paraszti háztartásokhoz kerül (Teiwes és Sun 2015). A központi mezőgazdasági kiadások 1980-ban több mint 10%-ot, 1981-ben pedig majdnem 44%-ot estek vissza. Ez a gabonatermelés csökkenéséhez vezetett, a terményhozam az 1979-es 332 millió tonnáról 1980-ban és 1981-ben 320, illetve 325 millió tonnára esett vissza (Teiwes és Sun 2015). A felhalmozási ráta az 1979-es 34,6%-os csúcs után szintén csökkenni kezdett (Ghose 1984; Teiwes és Sun 2015).

A pártvezetés számára a háztartási szerződéskötésre való áttérés elsődleges szempontja tehát az volt, hogy a mezőgazdasági modernizáció mekkora költségvetési teherrel járt, és a háztartási gazdálkodáshoz való visszatérés valójában visszatérést jelentett ahhoz az alacsony mezőgazdasági beruházási szinthez, amely az 1950-es évektől az 1970-es évek közepéig jellemezte az agrárszektor. Vagyis az 1970-es évek végét jellemző bőkezű mezőgazdasági fejlesztések csak rövid ideig tartó kivételt jelentettek. 1980 végére a termelési egységek 14%-a állt át a HFR-re (Teiwes és Sun 2015), egy évvel később pedig hivatalosan is ösztönözni kezdték a HFR-modellt az összes vidéki területen, függetlenül attól, hogy a helyi termelési rendszerek mennyire működtek jól.⁹⁶ Ekkorra már a termelési egységek több mint fele áttért a HFR-re,

⁹⁶ Az nem meglepő, hogy a háztartási felelősségi rendszer elterjedt az olyan kevésbé fejlett tartományokban, mint Kuicsou, de még olyan területeken is, ahol a kollektív gazdálkodás sokkal jobban működött, például Kuangcsouban. A tartományi szintű

a központi állam pedig további nyomást gyakorolt a tartományokra, hogy alakítsák át a mezőgazdasági termelés szervezését. A háztartási gazdálkodáshoz való visszatérést eleinte tehát csak az államháztartási hiány kezeléséhez szükséges átmeneti intézkedésnek szánták. Ezzel egy időre sikerült elodáznia a vidéki egyenlőtlenségek problémáját, mivel ez a reform lehetővé tette a termelés egyszeri növelését és a paraszti munka hatékonyságának emelését anélkül, hogy szükség lett volna állami erőforrás-befektetésre a tartós mezőgazdasági modernizációhoz. A HFR-hez való fordulás így végső soron a fejlesztő rendszer fenntartásához szükséges tőkeelosztási módszerekben rejlő ellentmondás terméke volt – a mezőgazdaságba történő masszív állami beruházásokon keresztül történő modernizációs kísérlet hiányt generált, ami veszélyes inflációs nyomást okozott, és megvágta az egyéb ipari beruházásokra rendelkezésre álló forrásokat. A korábbi tőkeallokációkat azonban nem lehetett egyszerűen visszavonni, mivel azok költséges gyártelepek és gépek formájában öltöttek testet, és így nem lehetett visszatérni a beruházások előtti gazdasági modellhez. A HFR-hez való fordulás tűnt a legegyszerűbb, sőt talán az egyetlen lehetőségnek tehát a hiány által okozott rendszerszintű instabilitás elhárítására.

Visszatekintve, így indult el a dekollektivizálás, amelynek következtében 1983 végére a termelési csoportok 98%-a áttért erre a termelési formára (Unger 2002). A termelés dekollektivizálásával párhuzamosan a vidéki közigazgatás dekollektivizálása is végbement. A község intézményi funkcióit a települési kormányzat, a brigádszintet pedig a falusi vezetés váltotta fel. Legfőképpen a tapaokan modell, azaz a „nagygazdálkodási szerződéskötés” terjedt el: a föld a falukollektíva tulajdonában maradt, de a háztartások azt termelhettek a szerződéses földeken, amit csak akartak, mindaddig, amíg a termelési egység által az államnak fizetendő kvóta teljesítéséhez szükséges mennyiséget is megtermelték (Unger 2002). Ebben a rendszerben a termelési csoportok már nem irányították a mezőgazdasági termelést. Ennek egyik közvetlen következménye az volt, hogy megnöttek a falvakon belüli és a régiók közötti egyenlőtlenségek. Ebben az új rendszerben az, hogy egy háztartás mennyire teljesített jól az azonos faluban élő többihez képest, nagyban

átvétel sebessége területenként azonban meglehetősen eltérő volt (Lásd Teiwes és Sun 2015).

függött a család méretétől és összetételétől. A gazdasági siker azonban azon múlt leginkább, hogy hol helyezkedett el a falu, és milyen volt a háztartás kapcsolata a helyi vezetőkkel. A tengerparthoz és a gazdagabb városokhoz közelebb eső területeken a változatos, kvótán felüli termékek piaci értékesítésének szabadsága lehetővé tette egyes parasztok jövedelmének növekedését, ami nagyobb helyi egyenlőtlenségekhez is vezetett. A falun belüli egyenlőtlenségekhez hasonlóan a falvak közötti különbség is növekedett, mivel a városoktól távolabbi, nehezebben megközelíthető belső régiókban élő parasztnak sokkal kevesebb lehetőségük volt arra, hogy profitáljanak ebből az új – a megtermelt többlet piaci értékesítésére épülő – rendszerből.

A háztartások és a kollektívák közötti szerződések jelentős része eredetileg csak egy-három évre szólt, de a szerződés időtartamát nem sokkal később tizenöt évre emelték, hogy ösztönözzék a földekbe való újrabefektetést. A mezőgazdasági termelés kezdetben, 1980 és 1984 között növekedett, köszönhetően a műtrágyák nagyobb mértékű használatának és a munka piaci ösztönzőinek. Az állam számára az új rendszer már rövidtávon előnyösnek bizonyult a pénzügyi terhek csökkenése miatt (miközben a mezőgazdasági beruházások alacsony szinten maradtak), viszont ezzel egyidejűleg a mezőgazdasági modernizáció is lelassult. A városokban továbbra is megmaradtak a hatósági, támogatott élelmiszerárak, amelyek szintje az 1980-as években nem érte el a vidéki beszerzési árak szintjét, így továbbra is hiányt generáltak. Ennek következtében a megnövekedett mezőgazdasági termelés további piaci reformokat sürgetett, amelyek a felvásárlási és értékesítési, valamint a kvótarendszereket célozták.

Az erős kollektívarendszer hiányában sok háztartás elkezdte figyelmen kívül hagyni a kvótákat, és inkább a piaci igényeket jobban kiszolgáló terményeket termelt (Sicular 1988a). Eközben az egységes felvásárlási és értékesítési rendszer, amelyet arra az esetre terveztek, ha nem termelődne elégséges mennyiségű mezőgazdasági többlet, a túltermelés új problémájával szembesült, mivel az állam garantálta a gabona felvásárlását bármilyen mennyiségben (Sicular 1988a). Ez további piaci reformok bevezetését ösztönözte a gabonafelvásárlás terén, mivel a garantált beszerzés a termelés növekedésével rendkívül költségessé vált. A mezőgazdasági termékek állami támogatása 1981-ben az összes állami kiadás 18%-ára emelkedett, és 1984-ben csak kismér-

tékben, 14%-ig csökkent. Válaszul 1983 és 1985 között a legfontosabb mezőgazdasági termékek esetében megszüntették a kvótán felüli bónuszokat, és egységes árrendszert vezettek be. A garantált árakat később megegyezésen alapuló árakkal váltották fel, hogy az állam reagálni tudjon a változó piacra. Végül 1985 januárjában az állam megpróbálta teljesen megszüntetni a legtöbb mezőgazdasági termékre vonatkozó kvótarendszert, és helyette szerződéses és piaci felvásárlással befolyásolta a termelést, amelyet egy minimumár stabilizált (Sicular 1988b). A kvótarendszer megszűnésével megszűnt az állami garancia bizonyos mezőgazdasági termékek felvásárlására is (Sicular 1988a).

E reformok célja az volt, hogy az államilag tervezett beszerzéseket piaci beszerzéssel váltsák fel. De ugyanilyen erős strukturális kényszerek hatottak még mindig az ellenkező irányba is, mivel a városi élelmiszerár-támogatások bármilyen csökkentése városi zavargásokhoz vezetett volna, aláásva a reformerekbe vetett törekény bizalmat. A garantált árak megszüntetését ezért nem hajtották végre teljes mértékben. Ráadásul a gabonatermelés 1985-ös visszaesése miatt az állam magasabb piaci árakat volt kénytelen kifizetni, ami ismét növelte a központi élelmiszer-támogatási költségeket. A mezőgazdasági árak teljes piacosítására tett kísérletek olyan mechanizmust eredményeztek, amely a reformidőszakban többször megismétlődött: az élelmiszer-támogatás magas költsége az állami költségvetést vásárlási és egyes esetekben piaci árreformokra kényszerítette, ami csökkentette a gabonatermelést, és az állam válaszul némileg visszalépett a reformoktól, rendszerint ismét megemelve a támogatások költségeit. A gabonatermelésen túl azonban az állati takarmány és más mezőgazdasági inputok (nevezetesen a műtrágyák és a növényvédő szerek) magasabb költségei hozzájárultak ahhoz, hogy nagyobb számú vidéki munkaerő áramoljon a vidéki iparba, növelve a mezőgazdasági melléktermékek, például a zöldségek keresletét (Sicular 1988b). Így hát a piacosítás a reformok és a megszorítások ciklikussága ellenére összességében előrehaladt. A piacosító folyamat során az egyik legfontosabb kérdés az volt, hogyan lehet csökkenteni az élelmiszer-támogatások által az államra nehezedő pénzügyi terheket a városi élelmiszerárak jelentős megemelkedése nélkül, mert az infláció városi tiltakozáshoz vezetne. Ahogy az 1989-es Tienanmen téri tüntetések során nyilvánvalóvá vált, az állam e tekintetben kudarcot vallott. Csak

a mozgalom erejének elfojtásával tudta feloldani ezt az ellentmondást, és végül piacositani a mezőgazdasági termelést.

A VIDÉKI IPAR ARANYKORA

Miközben a mezőgazdasági termelés a piacositás felé tántorgott, a vidéki ipar reneszánszát élte. Az 1978. évi „harmadik plénum” hivatalosan jóváhagyta a már régóta előkészületben lévő helyi fejlesztéseket, valamint ez jelentette az ötödik fordulópontot a vidéki ipar számára (a szövetkezeti mozgalom, a „nagy ugrás”, az azt követő megszorítások és az 1960-as évek végi, a mezőgazdasági modernizációra összpontosító újjáéledés után). Amellett, hogy a kommuna- és brigádvállalkozásokat (*commune-brigade enterprises*, a továbbiakban [a magyar kifejezés rövidítéseként használva – a ford.]: KBV) a plénum adókedvezményekkel és -mentességekkel látta el, nemcsak arra szólították fel a vidéki kollektív vállalkozásokat, hogy a „vidéki feldolgozásra alkalmas” mezőgazdasági termékek teljes körű feldolgozását végezzék el, hanem azt is javasolta, hogy a városi gyárak a termelésük egy részét helyezték át a KBV-khez, és „segítsék az utóbbiak felszerelését a szükséges berendezésekkel és technológiával” (Byrd és Lin 1990: 10).⁹⁷

Az 1960-as évek elején az éhínség után bevezetett korlátozásokat végül feloldották, és lehetővé tették, hogy mind a kommunák, mind a brigádok bármely iparágban vállalkozhassanak – kivéve négy, az állam számára fenntartott iparágat: a textilipari, a fegyvergyártási, bizonyos vas- és acélfajtákat érintő, illetve a dohányipari ágazatokban (Enos 1984). De még ezeket a korlátozásokat is a szokásos helyi kivételekkel alkalmazták, mivel a vas- és acélipar egyes típusait különböző léptékben engedélyezték, valamint ekkoriban még egyértelmű példákat lehetett találni a nem állami textilgyárakra, például Vencsouban.

⁹⁷ Enos (1984) szerint már 1975-ben is gyakori volt, hogy a KBV-k mindkettőt csinálták, a mezőgazdasági termékek feldolgozását is és ipari alkatrészek gyártását is állami vállalatok számára. Mivel ezt hivatalosan nem ösztönözték, sőt 1978-ig sok esetben tiltották vagy korlátozták, ez a megfigyelés a helyi kezdeményezések újabb bizonyítékának tekinthető, amelyhez a hivatalos politika kénytelen volt egy ponton felzárkózni. Ez a folyamat hasonlított ahhoz, ahogy egyes KBV-knek a városi fogyasztói piacok felé kellett fordulniuk, amiknek a rendjét 1967–68-ban megbontották.

Összességében ezek a reformok hozzájárultak ahhoz, hogy fokozatosan egy a vidéki kollektív vállalkozásokat összekötő regionális hálózat alakuljon ki. Ezeket a vállalkozásokat „falusi-mezővárosi vállalatoknak” vagy FMV-knek nevezték át, és a városi, állami vállalatok (ÁV) alkatrész-beszállítóivá váltak. Ez az „ÁV-FMV kapcsolat” néven ismertté vált modell később fontos szerepet játszott a kapitalizmusra való átállásban olyan helyeken, mint például Sanghaj. De a KBV-k elsődleges feladata továbbra is a mezőgazdasági modernizáció elősegítése maradt, kiegészülve a vidéki ipar hagyományos feladatával, a mezőgazdasági termékek feldolgozásával. Ez a funkció különösen fontossá vált, ahogy az egységes felvásárlási és értékesítési rendszer fokozatosan átadta helyét a magánpiacoknak. Mivel a vidéki kollektív vállalkozások elkezdtek önálló életre kelni a részleges piacosítás, a mezőgazdasági dekollektivizálás, a növekvő termelékenység és a pénzügyi decentralizáció együttes hatására, a harmadik pléniumot számos új, a KBV-ket támogató politika követte. Ennek eredményeként 1980 és 1983 között 13–19% közötti éves növekedési rátával nőtt a termelés (Byrd és Lin 1990). Bár ez erőteljes növekedésnek számított, lassabb volt, mint a korábbi, 1970 és 1976 közötti évi átlagosan 25,7%-os bővülés. Ez a lassabb ütem a megnövekedett ösztönzők ellenére valószínűleg annak köszönhető, hogy a korábbi években a mezőgazdaságot még jobban ösztönözték. A KBV-k növekedése végül 1984-ben indult meg igazán, köszönhetően az abban az évben bevezetett újabb szakpolitikai ösztönzőknek, az állami szerepvállalást pedig visszaszorították, például csökkentették a beszerzési árakat a mezőgazdaságban.

A vidéki ipar számára tehát az évtized két eltérő szakaszra osztható. Az első években, 1978 és 1983 között a KBV-k különféle tulajdonosi struktúrákkal, pénzügyi konstrukciókkal és foglalkoztatási viszonyokkal kezdtek kísérletezni. A hivatalos elnevezés („kommuna- és brigád-vállalkozás”) ellenére a KBV-k valójában egyes háztartások, egyének, vagy a legkisebb, a brigádszint alatti közigazgatási egység, a termelési csoportok tulajdonában álltak, esetenként ezek valamiféle kombinációjában birtokolták a termelési egységeket. 1981-ben egy külföldi kutatócsoport megfigyeléseiben olyan KBV-k kerültek leírásra, „amelyeket háztartások vagy egyének csoportjai hoztak létre, vagy háztartások közösen különféle csapatokkal, brigádokkal vagy községekkel kombinálva; esetleg ugyanazon vagy különböző községek csapatai vagy

brigádjai által közösen létrehozott vállalkozások voltak; illetve község által közösen létrehozott vállalkozások, állami vállalatokkal kombinálva” (Griffin és Griffin 1984). Ez egyrészt mutatja a magánvállalkozások irányába történő elmozdulást, amely végül is uralkodó termelési formává vált. Másrészt viszont mutatja azt is, hogy milyen sokféle gazdasági gyakorlat létezett, ami ellentartott a kapitalizmus felé való menetelésnek. Utóbbi miatt ekkoriban még nem beszélhetünk arról, hogy a kapitalista átalakulás elkerülhetetlennek tűnt. Ez a nyílt kimenetelű sokféleség rövidesen hatalmas politikai vitát váltott ki Kínában és külföldön is a „piaci szocializmus” lehetőségeiről, amelyben a KBV-k és FMV-k kísérleti jellege központi szerepet játszott.

Az azonban már az 1980-as évek elején látszódni kezdett, hogy mindez hová fog vezetni. Bár a tulajdonosi struktúrák jogi szabályozása csak féligmeddig épült ki, miután egy KBV-t hivatalosan is bejegyeztek, jelentős állami támogatáshoz tudott hozzájutni, például a hitelezés terén (a kormánytól, bankoktól vagy állami vállalatoktól, amelyek számára a KBV-k alkatrészeket gyártottak), de akár szakmunkásokat is ki lehetett rendelni számukra. Utóbbiak nem voltak a „kollektív” vállalkozás tagjai, ezért lényegében bér munkások voltak – még akkor is, ha a központi politika elvben még évekig tiltotta, hogy a magánvállalkozások bér munkásokat alkalmazzanak. Kivétel volt ezalól az éppen egy évvel korábban megnyitott négy különleges gazdasági övezet (Griffin és Griffin 1984). A pénzügyi oldalon a viszonyok szintén megváltoztak: a tényleges részvénytulajdonosok váltak általánossá a kölcsönök kedvezményezettjeiként, és visszavonták azt a korábbi szabályt, hogy a KBV-knek majdnem a teljes nyereségüket át kellett adniuk közjavak és közszolgáltatások finanszírozására a kommunának vagy a brigádnak. Jó példa minderre egy 1980-ban létrehozott szecsuáni települési szintű „vegyesvállalat”, amely huszonnyolc, korábban független KBV-ként működő vállalat irányításáért volt felelős. A vállalat kezdetben „ingyenesen bocsátott ki részvényeket azoknak a falvaknak (korábban brigádoknak) és szövetkezeteknek (korábban csapatoknak), amelyekből létrejött”, majd új részvényeket adott el a beruházások finanszírozására. Ezek bárki számára megvásárolhatóak voltak, beleértve a falvakat és a magánszemélyeket is. Bár 1981-ben a magánrészvények mindössze 1%-át tették ki a vállalat tőkéjének, „maga a tény, hogy egy magánszemély elvileg részvényeket szerezhet egy kollektív vállalko-

zásban Kínában, megdöbbentő politikai változást jelentett” (Griffin és Griffin 1984: 217). Ez újabb, jelentős egyenlőtlenségek kialakulását jelezte előre: egy brigádszintű vállalat Szecsuan egy másik részén négy vállalkozást irányított. Néhány évnyi fejlesztés és átszervezés után az ezt az öt csapatot alkotó kétszázegy háztartásból huszonötnek egyáltalán nem volt részvénye, hatvan-egynéháynak egyenként tíz részvénye volt, egy konkrét háztartás viszont húsz részvényt birtokolt. A felmérést készítőkre arra a következtetésre jutottak, hogy „a vállalkozásszervezés új formái és a finanszírozásukhoz használt módszerek meglehetősen gyorsan a ‘filléres kapitalisták’ osztályának kialakulásához vezethetnek vidéken” (Griffin és Griffin 1984: 218).

Az állam szokás szerint most is igyekezett felzárkózni a gombamód szaporodó helyi kezdeményezésekhez, remélve, hogy irányt szabhat nekik. Ez indította el az évtized vidéki ipari reneszánszának második szakaszát, amelyet sokkal gyorsabb növekedés jellemzett. 1984 első napján a Központi Bizottság kiadott egy mezőgazdasági munkáról szóló körlevelet, hogy „ösztönözzék a parasztokat, hogy fektessenek be mindenféle vállalkozásba vagy vásároljanak részvényeket”, illetve hogy „bátorítsák őket és a kollektívákat, hogy egyesítsék pénzeszközeiket, és közösen hozzanak létre különféle vállalkozásokat” (Byrd és Lin 1990: 11). Néhány hónappal később egy másik pártkörlevél a hivatalos kifejezést a KBV-ről falusi és mezővárosi vállalatokra (a továbbiakban FMV) változtatta. Ennek oka, hogy szükség volt egy átfogóbb kategóriára, mivel addigra szinte minden községet mezővárossá, a brigádokat pedig faluközösséggé szervezték át, és számos csapatszintű, háztartási és közös háztartási vállalkozás alakult ki a vidéki területeken.⁹⁸ A körlevél azt is bejelentette, hogy az FMV-knek ugyanaz jár, mint az állami vál-

⁹⁸ Ennek megfelelően Byrd és Lin (1990) a *hsziangcsen csije* kifejezést „vidéki nem állami vállalatok”-nak fordítja, de mi megmaradtunk a gyakoribb „falusi és mezővárosi vállalatok” (Township and Village Enterprises [magyarul FMV – *a ford.*]) kifejezésnél, nehogy úgy tűnjön, hogy valami másra utalunk. Megjegyzendő, hogy ebbe a kategóriába tartoznak a termelési csoportok tulajdonában lévő vállalkozások, és a vidéki kollektív vagy egyéni tulajdonosok bármely más, a megyei önkormányzat szintje alatti kombinációi is – ahogyan az nem hivatalosan az 1980-as évek elején a KBV-kre is jellemző volt. Csak az 1990-es évek közepén kezdték el hivatalosan szembefordítani a kollektív vállalkozásokkal a vidéki magánvállalkozásokat – ekkor már mint a preferált tulajdonformát –, mivel a kollektív vállalkozásokra nagyobb valószínűséggel tekintettek úgy, hogy kevésbé hatékonyak, nepotisztikusak stb.

lalatoknak, beleértve az állami támogatást is. A hivatalosan elismert FMV-k száma 1983 és 1985 között megtízszereződött (a bennük foglalkoztatottak száma több mint duplájára nőtt), és termelési értékük 270%-kal megemelkedett (Zweig 1991). Ez részben annak is betudható, hogy a már létező vállalkozásokat is az új FMV kategóriába sorolták, de az ágazat ezután is gyorsan növekedett: 1986 és 1988 között a vállalkozások száma 50%-kal, a foglalkoztatás pedig 27%-kal nőtt, így a szektor teljes termelési értéke 1989-ben nyolcszorosa volt már az 1983-as értéknek (Zweig 1991). Az FMV-k közül gyorsabban nőttek a magánvállalkozások, mint a kollektív tulajdonban lévők, gyorsabban nőttek a szolgáltatásokat nyújtók, mint az ipari termelésre épülők, és gyorsabban nőttek a „gazdaságilag elmaradott” régiókban, mint a „fejlett” régiókban lévők (Byrd és Lin 1990: 11).

Bár ezek a vállalatok az állam bátorítása és felügyelete nélkül kezdtek el megalakulni, a hivatalos elismerés és az állami támogatáshoz való hozzáférés meggyorsította a folyamatot. De vajon az állam miért éppen ebben az időben liberalizált és kezdett el támogatni hirtelen ennyiféle vidéki vállalkozást? És miért reagáltak a kollektív és egyéni vidéki vállalkozók erre a lépésre olyan aktívan – különösképp 1984 után? Amint azt fentebb tárgyaltuk, 1984 után az állam kevésbé ösztönözte a parasztokat, hogy fektessenek be a mezőgazdaságba, mivel a beszerzési árak csökkenőben voltak, az inputanyagok⁹⁹ költségei növekedtek, a talaj termékenység csökkenett, a más típusú munkalehetőségek száma pedig – beleértve a migráció nyújtotta lehetőségeket és a vidéki ipart is – növekedésnek indult. A parasztok egyre gyakrabban döntöttek úgy, hogy „elhagyják a földet anélkül, hogy elhagynák a falut”, azaz a vidéki iparban vállalnak munkát. Ez végül problémává vált az állam számára, de eleinte nem tekintették olyan veszélyforrásnak, ami fenyegetné az élelmezésbiztonságot vagy inflációt okozna. Az állam azt várta a KBV/FMV-k alkalmazottaitól, hogy szabadidejükben továbbra is műveljék dekollektivizált földjeiket. Arra is számított a központi irányítás, hogy az e vállalatok egy része által támogatott folyamatos mezőgazdasági modernizáció csökkenti a mezőgazdasági hozamok növeléséhez szükséges munkaerő mennyiségét, így olyan vidéki munkaerő-felesleg keletkezik, amely számára az államnak munkahelyeket

⁹⁹ Inputanyagok például a vetőmagvak, műtrágyák és növényvédő szerek – *a szerk.*

kellene teremteni. A fogyasztásorientált vidéki ipar támogatása összhangban volt azzal, hogy az állam a fogyasztásorientáltabb növekedés stratégiája felé akart elmozdulni, és a könnyűipar szerepét akarta növelni a nehéziparral szemben. De azon vidéki vállalatok támogatása is ebbe a stratégiába illeszkedett, amelyek az állami vállalatok számára alkatrészeket gyártottak és nyersanyagokat dolgoztak fel, sőt amelyek fogyasztási cikkeket is előállítottak. A kínai fogyasztási cikkek szűkös rendelkezésre állása a „hiánygazdaság” évtizedei után azt jelentette, hogy az 1980–90-es években mindkét típusú vidéki vállalkozás számára rengeteg piaci lehetőség kínálkozott a gyors növekedésre, amikor is a városi fogyasztás minden korábbinál gyorsabban nőtt.¹⁰⁰

A mezőgazdasági ágazat közvetlen korlátai ösztönözték a FMV-k fejlődését. Ezek a vállalatok új dinamikát vittek a gazdaságba, ugyanakkor új problémákat is teremtettek. Azzal, hogy fogyasztási cikkeket állítottak elő, inputanyagot szolgáltatottak az állami vállalatok számára, a vidéki lakosság számára pedig rendelkezésre álló jövedelmet teremtettek, tehát hozzájárultak a fogyasztás ösztönzéséhez. Ez azonban inflációt gerjesztett, amely az 1980-as évek végére városi zavargásokhoz vezetett, ami arra készítette az államot, hogy módosítsa gazdasági stratégiáját. Eközben a helyi szinten végbemenő politikai változások arra ösztönözték a vidéki kádereket, hogy segítsenek létrehozni ezeket a vállalatokat, majd pénzügyileg is támogassák őket. A fiskális decentralizáció arra kényszerítette őket, hogy új módszereket találjanak ki a bevételek előteremtésére, és egyúttal lehetővé tette számukra, hogy nagyobb részt tegyenek belőlük zsebre törvényesen vagy illegálisan. Az így kialakuló korrupció lett később az egyik oka annak, hogy a központi állam az 1990-es évek közepén privatizálni kezdte a kollektív FMV-ket. A káderek szakmai előmenetelének értékelésében a hangsúly az ideológiai szempontokról olyan, tisztán gazdasági szempontokra helyeződött át, mint az értékesítés és a foglalkoztatás, amelyhez az FMV-k nagyobb mértékben járultak hozzá, mint a mezőgazdaság önmagában. Talán a legfontosabb, hogy 1978-ban a KBV-k új formáinak robbanásszerű megjelenésével megszülettek Kína első magánvállalatai, amelyek óvatosan kísérletezni kezdtek az új tulajdonosi és foglalkoz-

¹⁰⁰ Ezt az alábbiakban az ÁV–FMV kapcsolatról szóló részben tárgyaljuk részleteiben.

tatási struktúrákkal, 1984 után pedig a vállalatok második csoportja még bátrabb lett. Közülük kerültek ki az első magánvállalatok, melyek a különleges gazdasági övezeteken kívül külföldi befektetéseket fogadtak, valamint exportra termeltek.

A PIAC AZ ÁLLAM BURKÁBAN

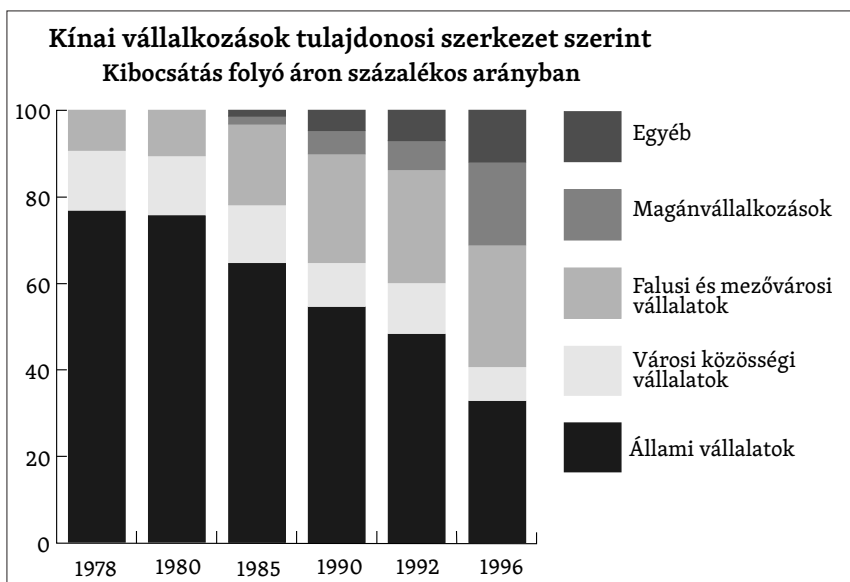
Az ipari reformok a városokban is zajlottak. Kína integrálása a világpiacba kezdetben nem jelentett egyet azzal, hogy a vezetés a reformok nevében elkezdte volna leépíteni az állami iparágakat. A szocialista korszak osztályszerkezetének ilyen közvetlen lebontása nem volt sem kívánatos, sem lehetséges, tekintettel a függőségi viszonyok és a klientúrendszer bonyolult hálózataira, amely szorosan összekapcsolódott vele. Ehelyett a gazdaság állami tervezés alatt álló szektorának termelését nagyrészt a reform előtti szinten tartották, sőt sok esetben némileg növelték is. Eleinte még a párton belüli legradikálisabb reformerek is a hatalmas állami tulajdonban lévő szektort tekintették a gazdaság központi elemének, a piacosítás pedig főként a nagy ipari vállalatok külső költségeinek csökkentésére és a mezőgazdasági termelékenység növelésére irányult. Az állami befektetéseket azonban lassanként a nehézipari ágazatoktól a könnyűipari ágazatokhoz irányították át, a termelői javak felől pedig fogyasztási cikkekre, lakhatásra, szolgáltatásokra, valamint meglévő üzemek és berendezések felújítására csoportosítottak át támogatást. A teljes állami állóeszköz-beruházás a reform első éveiben – részben a növekvő államháztartási hiány miatt – csökkent, 1981-re elérte a mélypontot, majd a nyolcvanas évek közepén kissé fellendült. A beruházások összetétele is megváltozott: míg 1978-ban a beruházások fele új termelésre fordítódott, az 1980 és 1988 közötti időszakban ez az arány átlagosan körülbelül egyharmadra esett vissza. 1978-ban a textilipari és élelmiszer-feldolgozási beruházások az éves tőkeépítés 7%-át tették ki, ez az arány 1981-ben és 1982-ben 13,5%-ra ugrott, az 1980-as évek végére pedig egyre nagyobb arányban fordítottak felújítási alapokra, amelyek működését gyakran a helyi önkormányzatok és a kisebb vállalkozások koordinálták (Naughton 1996).

A másik jelentős változás azonban az volt, hogy az állami erőforrásokat teljesen elvonták a termeléstől, hogy kezeljék a baby boom generáció idősödését kísérő városi válságot, amit a vidéki lakosság visszatérése súlyosbított. A lakásépítés részesedése az állami állóeszköz-beruházásokból 1978 és 1982 között megduplázódott, bár a teljes összegnek továbbra is csak kis hányadát képezte. Eközben „a cégek nyereségének nagy részét ezekben az években lakásépítésre fordították: a teljes városi lakásépítés körülbelül 60%-át a vállalati alapok finanszírozták” (uo.: 82). Ez önmagában is mutatja, hogy a beruházások fokozatosan decentralizálódtak, mivel több pénz áramlott a meglévő vállalkozásokba és a helyi önkormányzatokba, amelyek aztán nagyobb hatalmat kaptak a pénzek elosztásában. Az állami vállalatok nyereségük nagyobb részét tarthatták meg, és ellenőrzésük alá vonhatták a kötelező termelési céljaikon felül termelt árut, amelynek nagy részét „decentralizált, félig piaci tranzakciókon” keresztül értékesítették. Ez a forma valahol a tervgazdaság és a késő szocialista feketepiac közötti sávban helyezkedik el. Az ilyen tranzakciókat – beleértve a cserekereskedelmet és a piaci árucserét is – a rendszer aktívan ösztönözte (Jefferson és Rawski 2001). A reformerek is támogatták, mivel rugalmasságot és plusz helyi ismereteket biztosított a tervgazdaság számára. Emellett – miután a beruházási váltás megerősítette az állami vállalatok meglévő hierarchiáját és több pénzt hagyott a technológiai fejlesztésekre – a konzervatív szereplők is hívei voltak a változásnak. Akárcsak a vállalatok dolgozói is, mivel ebben az időszakban nem voltak jelentős elbocsátások. E dolgozók nem kérdőjelezték meg érdemben a szocialista fejlesztési rendszer osztályhierarchiájában elfoglalt pozíciójukat – miközben a vidéki lakosok jövedelme gyorsan nőtt, a városi munkások részesedése nem csökkent, sőt az 1978 utáni években kissé nőtt is (Naughton 1996).

Míg az állami szektor fennmaradt, a beruházás mértékében történt elmozdulás és a vidéki termelés növekedése jelentős változásokat hozott a teljes ipari termelés összetételében. Az állami vállalatok jelentősége a következő évtizedekben összességében csökkent, és az 1980-as évek folyamán a teljes termelés egyre nagyobb aránya származott már az FMV-ktől. Az 1990-es években ehhez a tendenciához a hazai tulajdonú magánvállalatok, a háztartási vállalatok, a külföldi tulajdonú vállalatok

és a hibrid vállalatok is csatlakoztak (lásd a 3. ábrát, az utóbbi kategóriákat a „magán” és az „egyéb” kategóriákra osztva). 1992-re az állami vállalatok a teljes termelés kevesebb mint felét állították elő, míg a vidéki FMV-k közel egyharmadát. 1996-ra a hazai tulajdonú magán- és háztartási cégek aránya 19%-ra nőtt, míg a külföldi befektetésekkel rendelkező cégek mintegy 12%-ot tettek ki (Naughton 2007).

3.ábra

Forrás: (Jefferson és Rawski 2001, Naughton 2007)

A városi állami vállalatok által megtartott 50% azonban megtévesztő adat, mivel e vállalatok maguk is egy több mint egy évtizedes lassú átalakuláson mentek keresztül, és egyre inkább hasonlítottak a teljesen piacosított vidéki és a különleges gazdasági övezetekben működő versenytársaikra. A terv szerint kiosztott áruk rögzített mennyiségén felül az ipari anyagok szürkepiacai nyíltan működhettek, ami végül egy olyan kettős árképzési rendszert hozott létre, amely kapcsolódott a már élénk vidéki piachoz az FMV-kkel a középpontban. A nagykereskedelemben és a teherfuvarozásban deregulációt hajtottak végre, és a cégek sokkal nagyobb mozgásteret kaptak, hogy – a növekvő

protoproletariátust alkotó – ideiglenes és szerződéses munkavállalókat vegyenek fel (Jefferson és Rawski 2001). Ezzel egyidejűleg azon munkavállalók bére, akiket hivatalosan foglalkoztattak az állami vállalatok, egyre inkább a darabszámtól és a prémiumoktól függött, miközben a nem bérjellegű jóléti alapok is növekedtek (Naughton 1996). A városi munkanélküliség problémáját az állam részben úgy kezelte, hogy felszámolta saját kereskedelmi monopóliumát, ami lehetővé tette a nagy- és kiskereskedelem bővítését és diverzifikálását. Az úgynevezett „munkaerő-szolgáltató vállalatok”, amelyek főként a kiskereskedelemben és a vendéglátásban tevékenykedtek, 1979-től kezdve „évente egy-két millió munkaerőpiacra belépőt” kezdtek el felszívni. E kollektívák mellett pedig 1982 végére „valamivel több mint egymillió magánkereskedő jelent meg a városi területeken” (uo.: 117–119). Ezek a tendenciák különösen erősek voltak az olyan tengerparti városokban, mint Sanghaj és Kuangcsou, amelyek kezdték visszaszerezni történelmi dominanciájukat a kisipari kereskedelemben és a könnyűipari termelésben.

Mindez lehetővé tette, hogy az össztermelés egyre nagyobb részét a piac ossza el, még akkor is, ha formálisan szinte minden nagyvállalat továbbra is államosított volt, és még mindig hozzájárult az állami tervben előírt termelési célok eléréséhez. Eközben az állami vállalatok egyre inkább függővé váltak tranzakcióik piaci részétől, és ezért versenyben találták magukat más állami vállalatokkal a saját iparágaikban, valamint az újonnan alapított FMV-kkel és külföldi cégekkel (Jefferson és Rawski 2001). Ezt a versenyt tovább fokozta a szocialista korszak önellátó ipari struktúrájának túlzott kiterjedése, amellyel eredetileg az volt az akkori állam célja, hogy az egyes tartományokat teljesen lefedő ellátási láncokat hozzon létre. Még az állami beruházások is (amelyek átlagosan a bruttó nemzeti termék [GNP] 20%-át tették ki) egyre inkább a cégek kitermelt nyereségeire támaszkodtak, nem pedig a központi költségvetésből származó juttatásokra. Ezzel párhuzamosan a cégek a helyi kormányzattal együttműködve, hagyományosan versenyalapon döntöttek arról, hogy hova fektessék be ezeket a pénzeszközöket, mivel a nyereséges beruházások több profitot hoztak, ami magasabb béreket, nagyobb bónuszokat és több kenőpénzt jelentett a vezetőségnek és a kádereknek. Ezt végül a „saját nyereségért és veszteségért való felelősség” politikája formalizálta,

felismerve, hogy a vállalatok közötti verseny immár alapvető fontosságú az ipari rendszerben (Naughton 1996).

A FALUSI ÉS MEZŐVÁROSI VÁLLALATOK MINT A NEMZETKÖZIVÉ VÁLÁS ESZKÖZEI

A falusi és mezővárosi vállalatok nemcsak a kapitalista viszonyok kialakulásában játszottak döntő szerepet, hanem Kína világgazdaságba való visszaintegrálásában is, mivel rövid idő alatt kulcsfontosságú szerepük lett a vidéki területek külkereskedelemmel való összekötésében. 1985-re az FMV-k 2,38 milliárd dollárnyi devizát kerestek, ami Kína exportbevételeinek 4,5%-át tette ki. Ez 1990-re gyorsan 12,5 milliárd dollárra emelkedett, ami a teljes exportbevétel 20,8%-át jelentette, miközben a megyei szintű állami vállalatok esetében ez az arány abban az évben mindössze 4% volt (Zweig 1991). Ez részben azért alakult így, mert a vidéki vállalatok által előállított elsődleges, illetve könnyűipari termékek jobban megfeleltek a globális keresletnek. Ugyanakkor ezek egy regionális piaci részbe is illeszkedtek: ebben az időben Kína még nem tudott versenyezni a Japánból és a „kistigrisek” országaiból származó tőkeigényes termékekkel, de a munkaigényesebb piacokon már könnyen felvette a versenyt más felemelkedő gyártókkal (főként Délkelet-Ázsiában). Ugyanakkor ez a pillanat egybeesett két fontos belpolitikai változással, amelyek arra irányultak, hogy a helyi szinten zajló fejleményekhez lehessen felzárkózni. Az egyik ilyen a külkereskedelem ellenőrzésének decentralizációja volt, a másik pedig a „part menti fejlesztési stratégia” – ezek nyomást gyakoroltak a part menti területek helyi tisztviselőire, hogy támogassák az exportot saját hatáskörükön belül. A tengerparti területeken az exportorientált FMV-k már korábban is gyorsabban fejlődtek, mint máshol, pusztán a globális hajózási útvonalakhoz való földrajzi közelségük miatt. Amint a központi politika is ezt a vonalat kezdte el támogatni, az FMV-fejlesztés egy sajátos tengerparti modellje alakult ki, amely a kuangtung-i Gyöngy-folyó deltájában vált legmarkánsabbá.

Kuangtungban ugyanis már 1978-ban megtették az első lépést a vidéki gazdaság nemzetköziesítése felé. Amellett, hogy a város a négy eredeti (1980-ban létrehozott) különleges gazdasági övezetből három-

nak adott otthont, a tartomány helyi tisztviselői először a mezőgazdaságot, majd a vidéki ipart kezdték a hongkongi piacok felé orientálni (uo.). A gazdákat arra ösztönözték, hogy a Kína élelmezésbiztonságának helyreállítását célzó gabonáról térjenek át a gyarmati gazdag fogyasztóknak szánt gyümölcs-, hal-, baromfi- és sertéshústermelésre. Nem sokkal később a helyi önkormányzatok elkezdtek megállapodásokat kötni hongkongi tőkésekkel arról, hogy azok a KBV-k ipari termékeiért cserébe felszerelést szállítsanak az országba. 1981-re a vidéki Kuangtung már annyira függött a Hongkongba irányuló exporttól, hogy amikor a gyarmati sorban lévő szigetet az akkori amerikai recesszió érintette, Kuangtung gazdasága is megrendült. 1984-ben aztán Csao Ce-jang miniszterelnök hivatalosan is utat nyitott az ország nemzetközivé válásának azzal, hogy a Kuangtung-modell kiválóságát hirdette egész Kínában, kezdve azzal, hogy a partvidékeken számos „vidéki exportbázist” hozott létre. Csao hangsúlyozta, hogy a termelést alaposan át kell alakítani a külkereskedelem előjoga szerint: „Nem arról van szó, hogy azt ültetsz, amit akarsz, azt dolgozod fel, amit akarsz, és aztán exportra bocsátod, ami megmarad; épp ellenkezőleg, a nemzetközi piac alapján egyszerre ültetsz és dolgozol fel” (uo.: 721–722). Három évvel később Csao szorgalmazni kezdte, hogy az FMV-k hangsúlyosabb szerepet játsszanak a kínai külkereskedelemben, mivel az állami vállalatokkal ellentétben az FMV-ket „rugalmasabban irányították, és ezek a termelőegységek jobban tudnak alkalmazkodni a piaci változásokhoz”, így azok végül „a munkaintenzív iparágak fejlesztésének új motorjává” és „az exportorientált gazdaság létrehozójává” váltak (uo.: 722). Valójában Csao nem feltétlenül az országos piacosítás állami irányítású tervét alakította itt ki, hanem csupán megállapította azt, ami helyi szinten már nyilvánvaló tényné vált.

Az FMV-k fejlődése mögött – különösen a külkereskedelemben – soha nem csak vállalkozó kedvű parasztok spontán kezdeményezése húzódott meg, akik végre szabadon cselekedhettek. A folyamatot bizonyos központi politikai változtatások, helyi kormányzati projektek és „régí mozgósítási technikák” is elősegítették, mint például a „kvóták, a kedvező elbánásban részesülő kísérleti helyszínek és a sajtóban megjelenő, utánzandó modellek, amely változtatások mind a politika befolyásáról adtak jelet a gazdasági döntéshozatal során. Ezekkel az intézkedésekkel az állam arra törekedett, hogy irányt adjon olyan helyi

dinamikáknak, amelyek viszonylag véletlenszerűen alakultak ki korábbi kisebb reformok hatására. Ezek a törekvések elvileg olyan kísérletek-ként szolgáltak, amelyeket, ha sikeresek, máshol is át lehetett volna venni. A valóságban azonban inkább Kína egyenlőtlen földrajzi fejlődéséhez járultak hozzá. A legkedvezőbb bánásmódban részesülő kísérleti helyszínek, például Sencsen, általában az exportorientált FMV-k új központjaivá váltak, amelyeket más vidéki területekről érkező munkaerő táplált. Ezen területek – amelyeknek a földrajzi elhelyezkedés és az állami politika amúgy is kevésbé kedvezett – saját iparosítására a későbbi gazdasági és politikai fejlemények további csapásokat mértek. Sencsen például megtarthatta az exportból származó összes devizát, akárcsak a teljes Kuangtung tartomány (terméktől függően 30–100% között), míg Szecsuan amúgy is alacsony, 25%-os devizamegtartási arányát 1988-ban 21%-ra csökkentették. Ez a kivételezés egy olyan ördögi kört hozott létre, amelyben az a tény, hogy növekedett a nemzetközi kereskedelemtől való függőség, fontos kérdéssé tette, hogy ki fér hozzá a kikötőkhöz, ami pedig felértékelte a part menti területek vezetőinek politikai súlyát, akik így tovább alakíthatták az állami politikát a maguk javára. Kuangtung exportorientált FMV-i így virágoztak számos olyan belföldi régió kárára, amelyek végül „alulmaradtak a saját tartományukban az exportképes árucikkek termelésében” (uo.: 734).

A VIDÉKI IPAR REGIONÁLIS DIVERZIFIKÁCIÓJA

Az 1980-as évek végén az állam és a szakértők három olyan vidéki régiót választottak ki (a mintegy tucatnyi azonosított régió közül), amelyek tapasztalatait elkezdték követendő modellként országos szinten is népszerűsíteni: a Szunan (Dél-Csiangszu)-modellt, a Vencsou-modellt és a Gyöngy-folyó deltájának modelljét. Ezeket elsősorban tulajdonosi struktúrájuk alapján különböztették meg: a Szunan-modell középpontjában a háromszintes kollektív tulajdonlás állt (falu, *hsziang* és *csen* [a két utóbbi szó „mezővárosként” is fordítható, és a korábbi kommunákból származik]), a Vencsou-modell középpontjában pedig a háztartási tulajdon. A harmadik, a Gyöngy-folyó deltájának modellje pedig öt különböző típus kombinációja, amely az

„öt keréken való előrehaladásként” volt ismert, mivel hozzáadta a megyei szintű vállalkozásokat a másik négy szinthez (háztartás, falu, *hsziang* és *csen*). Ahogyan az a korszak politikai döntéshozatala során általában jellemző volt, ezek nem tisztán intellektuális vagy politikai „modellek” voltak, hanem sokkal inkább megfigyeléseken alapuló koncepciók: a politika általában csak igyekezett felzárkózni a helyi dinamikákhoz. A három modellt tehát arról a helyről nevezték el, ahol létrejöttek, így a vita nem egyszerűen arról szól, hogy milyen absztrakt előnyöket kínálnak, hanem arról, hogy a három „kísérleti” helyszínen milyen konkrét eredményekhez vezetett e modellek használata. Érdekes a modelleket röviden megvizsgálni, hogy bemutassuk, mennyire sokszínűnek, és az új lehetőségekre nyitottnak tűnt Kína gazdasága az átmenet eme optimista időszakában, és hogy ez a regionális változatosság végül hogyan alakította a nemzet egyenlőtlen gazdasági földrajzát, miután az 1990-es évek végén egy egységesebb értéktörvény alá rendelték őket.

Bár a korabeli politikai diskurzusok elsősorban azt hangsúlyozták, hogy ezek a modellek mennyire eltérő tulajdonosi struktúrákban működnek, valójában jelentős részben saját regionális termelési rendszereik formálták olyanná őket, amilyenek. A Szunan-vállalatok például helyi munkaerőt és tőkét használtak fel fogyasztási cikkek és ipari alkatrészek gyártására a közeli állami vállalatok számára, amelyek háztartási gépeket (kerékpárokat, hűtőszekrényeket stb.) gyártottak a belföldi piacra. A vencsoui vállalatok családi munkaerő és tőke felhasználásával könnyűipari fogyasztási cikkeket (ruházati cikkek, lábbelik stb.) gyártottak a belföldi piacra. A Gyöngy-folyó deltájának vállalatai pedig először helyi, majd egyre inkább bevándorló munkaerő és külföldi (kezdetben főleg tengerentúli kínai) tőke felhasználásával gyártottak különböző termékeket exportra. Kína más részein, hasonló feltételek között működő FMV-k valamilyen mértékben hasonlítottak e modellek mindegyikére. A tengerparti Fucsienben (különösen a Hsziamenben lévő különleges gazdasági övezetben és a szomszédos Csincsiang megyében) működő FMV-k hasonlítottak a Gyöngy-folyó deltájának termelőegységeihez, azzal a különbséggel, hogy a kezdőtőke nagy része náluk Hongkong helyett Tajvanból érkezett, és hogy a kollektívák helyett a társas háztartási vállalkozások domináltak. Hasonlóképpen, Sanghaj és Tiencsin régi ipari központ-

jaiban sok FMV hasonlított a Szunanban működőhöz, és valószínűleg Kína-szerte működtek belföldi piacra orientált háztartási vállalkozások (például Vencsouban), csak az állami gyanakvás, ami egyes helyeken továbbra is fennállt a magánvállalkozásokkal szemben, arra kényszerítette ezeket, hogy kollektívának álcázzák magukat a központi politika 1990-es évek közepén bekövetkezett fordulatáig (Bramall 2007; Buck 2012; Lin 1997).

Egyes megfigyelők egy negyedik modellt is kiemeltek, az ún. „pingtingi modellt”, utalva az északi Sanhszi tartományban található Pingting megyére. Úgy tűnik, hogy a kormány soha nem népszerűsítette követendő példaként ezt a mintát, ennek ellenére mégis hasonló termelési modelleket lehet találni Észak- és Nyugat-Kína hegyvidéki részein (Bramall 2007). A Szunan-modellhez hasonlóan itt is a helyi munkaerőt és tőkét használó kollektív vállalkozások állítottak elő termékeket a hazai piacra, beleértve olyan ipari felhasználásra szánt alapanyagokat, amelyekre a városi vállalkozásoknak volt szüksége. Ám ebben a modellben a nyersanyagok kitermelése (bányászat, kőfejtés, fakitermelés) és feldolgozása (kohászat, építőanyag-gyártás és faipar) állt a középpontban, amelynek kedvezett ezen FMV-k hegyvidéki elhelyezkedése. Ez a modell mutatta a legnagyobb folytonosságot az 1970-es évek eleji öt kisiparral, csak itt az elsődleges cél nem az volt, hogy ezeket az anyagokat helyben használják fel a mezőgazdaság modernizálására, hanem az, hogy pénzt keressenek azáltal, hogy eladják őket városi vállalatoknak ipari felhasználásra.

Magának Pingting megyének a különböző iparágai (beleértve a vasolvasztást, a mészkőbányászatot és az építőanyag-gyártást) a szénbányászatra összpontosultak (uo.). A szénben gazdag északnyugati, délnyugati, középső- és észak-kínai tartományokban pedig az FMV-k mintegy 80%-a szénbánya is volt, bár országos szinten az ilyen bányák ezer FMV-ből csak hármat tettek ki (Rui 2004). A vidéki kollektívák már a nagy ugrás idején elkezdték a szénbányászatot, és ezt az ágazatot 1964-ben az állam az öt kisipar egyikeként már támogatta, de 1978-ra a kínai szénnek csak 15%-át termelték a KBV-k, a többi az állami vállalatok előjoga volt. A fent bemutatott politikai változások sorozatával a vidéki szénbányászat az 1980-as években exponenciálisan növekedett, ami miatt 1995-re Kína széntermelésének 49%-át 73 ezer FMV-bánya adta. Az ágazat azért is tudott különösen gyorsan növekedni, mert

Kínában végletes szénhiány uralkodott, és az állam nem tudta kellőképpen finanszírozni a saját vállalatait, hogy lépést tudjanak tartani a folyamatosan növekvő energiaigénnyel. Az 1990-es évek közepére az FMV-bányák véget vetettek Kína régóta fennálló szénhiányának, és az előző tizenhét év alatt megnövekedett teljes termelés 73,5%-át tették ki eddigre (uo.).

A szénbányászat és a kapcsolódó iparágak alapvetően alakították át azokat a vidéki területeket is, ahol kialakultak. Egyrészt gazdagabbá tették őket, másrészt súlyosan beszennyezték, valamint számtalan sérülést és halálos balesetet eredményezett a működésük. Emellett a helyi gazdaságot olyan ágazattól tették függővé, amelyet az 1990-es évek végén nagyrészt megsemmisítettek. A sanhszi Senmu megye például az 1980-as évek közepén „kiemelten szegény megyéből” – ahol nem volt elég áram a saját, minimális szükségletek kielégítésére sem – az 1990-es évek végére virágzó villamosenergia-exportórré vált. A megyei szintű vezetés bevételeinek 85%-a több mint kétszáz FMV-szénbányából származott. Ezek a bányák a 350 ezer vidéki lakosból mintegy húszezret foglalkoztattak, és több mint kétszer annyit fizettek nekik, mint amennyit a mezőgazdaságból kaptak volna – bár még mindig jóval kevesebbet, mint amennyit az állami vállalatok fizettek a dolgozóiknak (uo.). Tulajdonképpen az alacsonyabb bérek és a nagyon bizonytalan munkaviszonyok segítették az FMV-szénbányák virágzását, valamint az is, hogy az állami vállalatokkal szembeni követelményekkel ellentétben nem költöttek biztonsági intézkedésekre, az általuk használt föld termőképességének megőrzésére, környezetvédelemre és szociális juttatásokra (uo.). Bár a bányák névlegesen kollektívek voltak, nagy részüket valójában magánvállalkozásként irányították a vezetőik, akik gyakran helyi tisztviselők vagy akár az állami tulajdonú szénbányák káderei voltak.¹⁰¹

¹⁰¹ A fenti négy mellé a vidéki ipar számos más azonosított modelljét is össze lehetne sűríteni egy ötödikbe, amely Közép- és Nyugat-Kína azon részeinek termelését írja le, ahol az FMV-k túlnyomórészt kollektívek maradtak, és helyi munkaerőt és tőkét használtak a mezőgazdasági termékek feldolgozására, valamint mezőgazdasági inputanyagok és fogyasztási cikkek gyártására, amelyeket a hazai piacon értékesítettek. A pingtingi modellhez hasonlóan ezt sem hirdették meg hivatalosan nemzeti modellként, ráadásul a kollektív vállalatok 1990-es évek végi országos privatizációs hulláma során nagyrészt megszűnt létezni, bár néhány kollektíva ki-tartott, és egyes piaci rések kihasználásával sikerült is túlélniük. Kiemelkedő példa

AZ ÁLLAMI VÁLLALAT–FALUSI-MEZŐVÁROSI VÁLLALAT-
KAPCSOLAT FELEMELKEDÉSE ÉS BUKÁSA

Az egyre inkább privatizált vidéki iparosítás Vencsouban és a Gyöngy-folyó deltájában valójában urbanizációval végződött; a térségek környezete szennyezetté vált, a mezőgazdasággal pedig felhagytak az itt élők. Ez szertefoszlatta az 1990-es évek baloldali szereplőinek reményeit, akik az FMV-kben a város-vidék szakadék leküzdésére képes alternatív kollektivistá utat láttak.¹⁰² A Szunan-modellt azonban érdemes alaposabban megvizsgálni, mert az ténylegesen egy alternatív fejlődési utat mutat. A modell hatékonyan működött az 1980-as évek végétől az 1990-es évek közepéig, amíg a piaci erők és az állami politikák kombinációja miatt össze nem omlott. Bár valószínűtlennek tűnik, hogy pusztán szakpolitikai módosításokkal megváltoztatható lett volna, vagy hogy ez a modell a 2000-es éveket meghatározó, külföldi befektetésekből működő, exportorientált modell országos alternatívájává válhatott volna, e tapasztalat közelebbi vizsgálata segít megkülönböztetni a Szunan-modellt a többitől, és egyben megmutatja, mi volt a részbeni anyagi alapja az 1990-es évek elejét jellemző széles körű optimizmusnak a pluralista „piaci szocializmust” illetően. Végül e regionális termelési rendszer felemelkedése és bukása volt az egyik kritériuma annak, hogy a 2000-es évek elején megteremthessék a magánipar későbbi fellendülésének feltételeit, köszönhetően a hatalmas állótőke-állománynak, a képzett személyzetnek, a kapcsolatok és infrastruktúra kiépülésének az állami tulajdonú szektorban.

erre a Henanban található Nancsie falu, amelyet sok baloldali a kínai szocializmus utolsó bástyájaként és a kapitalista vállalkozások modellértékű alternatívájaként emleget. Sikerét azonban csak a Kínai Mezőgazdasági Bank nagylelkű támogatásának és a nem helyi munkások kizsákmányolásának köszönhetette, akik a munkaerő kétharmadát tették ki, és a fizikai munka nagy részét végezték a falu huszon-egynéhány vállalkozásában, anélkül, hogy élvezték volna a falusiaknak járó kollektív előnyöket. Lásd a *China Left Review* 2008. évi 1. számát.

¹⁰² A TVE-kkel kapcsolatos, 1990-es évekbeli politikai viták áttekintését lásd Day (2013) *The Peasant in Postsocialist China* című művének 3. fejezetében.

A „kétpályás gazdaság”¹⁰³ rendszere lehetővé tette a fogyasztói kereslet egy évtizedig kitartó robbanásszerű növekedését. Ez azt jelentette, hogy az állami vállalatok magas áron tudták értékesíteni a fogyasztási cikkeket, miközben a hiány az ilyen termékek előállításához szükséges anyagok nagy részét érintette. A nyersanyagokat feldolgozó állami vállalatokat szintén arra ösztönözték, hogy bővítsék termelésüket a kvótán felüli értékesítés érdekében, ám több évbe telt, amíg ez a növekedés utolérte a keresletet, így a nyersanyagárak is magasak voltak. Az állami vállalatok vezetői erre úgy reagáltak, hogy a vidéki tisztviselőkkel fenntartott személyes kapcsolataikra támaszkodva (vagy újak kialakításával) új FMV-ket hoztak létre, kifejezetten azzal a céllal, hogy a szükséges alapanyagokat alacsonyabb áron tudják tőlük megvenni, mint az állami vállalatoktól. Ez a kapcsolat végül kiterjedt a korábban közvetlenül az állami vállalatokon belüli alkatrészgyártás, sőt a végtermékek gyártásának kiszervezésére is. Mindez nem csupán a költségek csökkentése miatt történt, hanem a termelés bővítése érdekében is, amit a bürokrácia vagy a városi földhasználat állami ellenőrzése továbbra is korlátozott. Egy állami vállalat vezetőjének például sokkal hatékonyabb volt összefogni egy vidéki ismerőssel, ha új gyárat akart nyitni, mint közvetlenül a városban megszerezni az ehhez szükséges földterületet és engedélyeket. Összességében tehát az ÁV-k és az FMV-k között olyan viszonyrendszer alakult ki, amelyben a városi állami vállalatok kiszervezték az ipari alkatrészek gyártását a környező vidéki kollektív vállalatoknak. Az állami vállalatok eközben támogatták a vidéki vállalkozásokat kölcsönök nyújtásával, berendezések adományozásával, a személyzet kiképzésére pedig technikusokat küldtek. Ez előnyös volt mind az állami vállalatok számára, mivel megkönnyítette a termelés minimális költséggel történő bővítését (ami egyébként a tervgazdaságból fennmaradt szabályozások miatt gyakran lehetetlen volt), mind a városoknak és falvaknak azáltal, hogy új bevételi forrásokhoz juthattak (amely bevétel osztalékként a lakosokhoz került ezekben a kollektív vállalatokban – legalábbis elméletben).

¹⁰³ Kína átmenete a szocializmusból a kapitalizmusba hosszadalmas folyamat volt. Ennek az átmenetnek a köztes fázisa az a (terv- és piactudományi elemeket is vegyítő) modell, amelyet „kétpályás gazdaságnak” nevezünk, és amely az 1984-et követő egy évtizedben volt az uralkodó termelési rendszer – *a szerk.*

Emellett az FMV-k alkalmazottai is jól jártak, mert ez a viszonyrendszer ipari munkahelyeket biztosított azoknak, akik a városi vállalatoknál nem tudtak elhelyezkedni.

Ez a kapcsolatrendszer volt jellemző Szunanban és a tágabb Csiangnan régió nagy részében is, amelynek Szunan is része (beleértve Sanghajt és Észak-Csöcsiangot is), valamint Tiencsin periferiáján és néhány más állami vállalati fellegrárban is, ahol alkalmazkodni tudtak a piacgazdasághoz, sőt az 1980-as évek végétől az 1990-es évek közepéig fellendülés következett be.¹⁰⁴ A fentebb említett „Szunan-modell” kifejezés általában elsősorban a kollektív tulajdonosi struktúrára utal, amely az ÁV-FMV-kapcsolatrendszer fénykorát megelőző és az azt követő időszakot öleli fel. Ehhez a modellhez tartoznak az állami vállalatok számára fogyasztási cikkeket gyártó FMV-k is az ipari alkatrészeket gyártó FMV-k mellett. Sanghaj szélesebb körzetében ez a fajta kapcsolatrendszer olyan sikeres volt az FMV-k számára, hogy az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején rövid ideig a vidéki lakosok jövedelme ugyanolyan magas, vagy talán magasabb volt, mint a városiaké (Buck 2012). Ezt a forgatókönyvet négy tényező tette lehetővé: először is az FMV-k kialakulását elősegítő politikai változások (és a korábbi, két évtizeden át tartó modernizáció, amely sok vidéki lakost „feleslegessé” tett a mezőgazdasági munkában), másodsor az, hogy ezeknek régióknak a piacosítása csak részlegesen zajlott le (szemben a különleges gazdasági övezetek teljes piacosításával). A harmadik tényező a viszonylag erős és dinamikus állami vállalatok jelenléte volt, a negyedik pedig a nemzetgazdasági stratégia elmozdulása a hazai fogyasztást szolgáló könnyűipar támogatása felé. Ez az elmozdulás a fogyasztásorientált állami vállalatokat addig ismeretlen mértékű bővülésére ösztönözte. A piacorientált bővülés természetesen csak azért volt lehetséges, mert ebben az időben decentralizálták az irányítást is, és számos termék előállítás terén lazítottak az állami monopóliumokon.

Sanghajban, ahol ez a fajta kapcsolatrendszer a legjobban dokumentált, az állami vállalatok által gyártott legfontosabb fogyasztási cikkek a kerékpárok, hűtőszekrények, varrógépek, motorkerékpárok

¹⁰⁴ E szakasz nagy része Bucktól (2012) származik, aki az „ÁV-FMV-kapcsolatrendszer” kifejezést megalkotta.

és autók voltak. Az 1980-as évek végére a környező vidéki kollektív vállalatok ezen iparágak számára gyártották az alkatrészeket. A sanghaji állami vállalatok már 1978 előtt elkezdtek alvállalkozói szerződéseket kötni a kommuna- és brigádvállalkozásokkal, de ez csak az 1980-as években, a kapcsolatrendszer megszilárdulásával vált általános gyakorlattá (uo.). Ez részben azért volt így, mert Sanghaj gazdasága még mindig védve volt a külföldi befektetésektől, illetve a Gyöngy-folyó deltájában és egyéb helyeken is zajló kiterjedtebb piacosítással való kísérletezésektől. Mindezt amiatt kerülhette el Sanghaj, mert gazdasága a központi állam legfontosabb bevételi forrása volt – a kormányzat bevételeinek egyhatodát adta –, ráadásul ennek 70%-a a sanghaji állami vállalatok nyereségéből származott (uo.). 1988-ra Sanghaj külvárosi ipari termelésének 31,2%-át 1446 állami, és az FMV-k összeolvadásából létrejött egyes vállalat állította elő. Ezt nevezte a helyi hatóság a „város-vidék egyesítésnek” (uo.: 27). Például az egyik háztartási hűtőszekrényeket gyártó állami vállalat, amely a sanghaji kormány jelentős bevételi forrása volt, az 1985-ben érvényes évi tízezres darabszámot 1996-ra 850 ezer darabra növelte, miközben a foglalkoztatottak száma 557-ről csupán 2740-re nőtt. Az állami vállalat 1997-re egy hetvenhat alvállalkozóból álló beszállítói bázist alakított ki, amelyben negyvenegy FMV volt, ily módon a kompresszorok (a hűtőgépek legfontosabb alkatrésze) beszállítójának is segített kialakítani saját alvállalkozói bázisát. A hűtőszekrényekkel foglalkozó állami vállalat kezdetben a kompresszorok nagy részét Japánból importálta, de ebben az évtizedben (1985–1996) már ezen alkatrészek 70%-át a környező vidéki gyárraktól szállította be, ami 45%-kal csökkentette a költségeit. Ugyanebben az évtizedben a helyi kompresszorgyár százezerről kilencszázezer darabra növelte éves termelését. Ezt nagyrészt úgy érte el, hogy hatvan alvállalkozó megszületését segítette elő, amelyeknek több mint fele FMV volt (uo.).

Ezek a hálózatok nagyon gyorsan bővültek, de ugyanilyen ütemben történt visszaesés is, aminek oka részben az évtizedeken keresztül fennálló „hiánygazdaság” volt. Ez tartotta fenn az illúziót, hogy az állami vállalatok folyamatosan bővíthetnek a fogyasztói kereslet telítődése nélkül. Mire nyilvánvalóvá vált, hogy a hiánygazdaságot felváltotta a többletgazdaság, túl késő volt. A tervgazdaságból a piaczgazdaságba való átmenetet úgy érdemes felfogni, mint két, körülbelül

tízéves időszak alatt bekövetkezett változást. Az átmenet első szakasza 1984-ben kezdődik, és a tervgazdaságból a vegyes, vagy kétpályás gazdaság irányába tart, majd az 1990-es évek közepétől kezdődik a második szakasz, a kétpályás gazdaságból a piacgazdaságba való átmenet felé. Az 1980-as évek végétől az 1990-es évek elejéig, a vidéki és állami vállalatok együttműködésének fénykorában, a kétpályás gazdaságban „az állami vállalatok csak később szembesültek a piaci versennyel, amikor a termelés utolérte és meghaladta a keresletet” (uo.: 81). 1984-től kezdve az állami politika tartósan leszűkítette a tervgazdaság hatókörét. Mindent, amit az állami vállalatok a tervgazdaságban kitűzött célon túl termeltek, csak olyan bürokratikus csatornákon kívül tudták értékesíteni, ahol az eladók megtarthatták a nyereséget. A kétpályás gazdaság a kommunizmusba való átmenetet előkészítő szocialista rendszerhez hasonlítható, mivel rövid ideig szintén azt az illúziót keltette, hogy egy stabil, örökké fennmaradó rendszer, amely képes önmagát reprodukálni. De az a képzet is elterjedt széles körökben, hogy ez egy kifejlett, saját intézményrendszerrel rendelkező gazdasági rendszer. A szocializmussal kapcsolatban sokakat elvakított az a meggyőződés, hogy a rendszer elég stabil ahhoz, hogy ellenálljon a hatalmas reformoknak, így az átmenet teljes mértékével sem voltak tisztában, amely végül saját életre kelt. A kétpályás gazdaság látszólag stabil állapota is állami vállalatok és FMV-k vezetőinek sokaságát vakította el, így sokáig nem vették észre, hogy a tervgazdaságtól eltávolodva a piaci törvényeknek lettek alávetve.

Továbbra is olyan döntéseket hoztak, amelyek az évtizedekkel korábbi hiánygazdaság nehéziparra, alapvető infrastruktúrára és katonai termelésre összpontosító tervezésének részeként voltak értelmezhetők. A feltörekvő piacgazdaság gyorsan változó szabályai és jelzései között az állami vállalatok és FMV-k vezetői olyan üzleti gyakorlatok egész palettáját alakították ki, amelyeknek csupán átmenetileg volt értelmük a kétpályás gazdaságban, de végül hozzájárultak annak pusztulásához. A vezetők a bürokratákkal való személyes kapcsolataikra támaszkodtak, mindeközben a hivatallukat folyamatosan átszervezték vagy fokozatosan megszüntették, így hosszú távon ezek a kapcsolatok nem adtak biztonságot. Emellett az egyes FMV-ket aszerint hozták létre, hogy milyen konkrét alkatrészt gyárthatnak állami vállalatoknak eladásra, és a termelés bővítésének alapproblé-

májába futottak, ugyanis a megtermelt többletet a piac nem volt képes felszívni. Amikor az 1990-es évek közepén az árak csökkenni kezdtek, az állami vállalatok (amelyeknek továbbra sem volt szabad elbocsátaniuk a dolgozókat) a helyi beszállítóktól érkező megrendelések számának redukálásával és a távolabbi településeken felbukkanó új FMV-k olcsóbb alkatrészeire való átállással kezdték csökkenteni a költségeiket. A piaci racionalitás felváltotta a személyes hűséget, amelyre a helyi FMV-k vezetői addigi tevékenységüket alapozták. 1999-re Sanghaj megyében hat kulcsfontosságú iparág FMV-alvállalkozóinak 60-70%-a bezárt (uo.).¹⁰⁵ Ez tönkretette e megyék gazdaságát, és csupán egyetlen kutatás is több százezer elbocsátott dolgozót talált a vizsgált településeken (uo.).

Hatalmas mennyiségű tapasztalt munkaerő és gép áramlott a magángazdaságba. Sok esetben a gyárakat a vezetők vették át, gyakran más kínai vagy tengerentúli tőkésekkel partnerségben, és tisztább piaci elvek szerint alakították át őket. A helyi munkásoknak versenyezniük kellett a szegényebb területekről érkező új bevándorlókkal. Más esetekben a már megszűnt gyárak berendezéseit máshol működő magánvállalkozások vásárolták meg és szállították el. Országos szinten az 1990-es évek második felében a legtöbb kollektív falusi és mezővárosi vállalatot bezárták vagy privatizálták, de ez a folyamat legutoljára Sanghajban és Szunanban ért véget. Ez is azt mutatja, hogy pusztán gazdasági szempontból az FMV-k itt sikeresebbek és az állam számára fontosabbak voltak, mivel segítettek az állami vállalatoknak egy fontos bevételi forrás előteremtésében. A privatizációra csak akkor került sor, amikor az állami tulajdonú vállalatok megásták saját sírjukat azzal, hogy a nemzeti fogyasztást meghaladó mértékben bővültek. A tőlük függő FMV-k csődbe mentek, melyeket vagy közvetlenül privatizáltak, vagy magánvállalkozásoknak adták el a berendezéseiket. A sanghaji és szunani gyárak története nem tipikus a kollektív vidéki vállalkozások felemelkedésére és bukására nézve, de a végeredmény ugyanaz volt. A példa jól szemlélteti, hogy Kína különböző részein mennyire különbözőek voltak a társadalom gazdasági tapasztalatai az 1980–1990-es évek látszólag

¹⁰⁵ Ipari termékeket (varrógépek, kerékpárok, motorkerékpárok, autók, hűtőszekrények és mérőműszerek) állítottak elő.

változékony időszakában, valamint beszédes a piaci törvények nyomása alatt bekövetkezett végső összeomlásukkal kapcsolatban is.

AZ ÉRTÉK KIALAKULÁSA

A belföldi termelés már az 1980-as évek közepétől kezdve olyan nyomásoknak volt kitéve, melyek egyre inkább hasonlított az értékfelhalmozás kényszereire. Ezek a nyomások messze nem voltak teljesen kiforrottak, mivel sok FMV csak az 1990-es évek derekára piacosodott teljesen. Viszont az értékforma¹⁰⁶ egyértelműen kibontakozásnak indult, a különleges gazdasági övezetekben is. Ez annak ellenére volt kapitalizmusba való átmenet döntő pontja, hogy néhány különleges gazdasági övezetet kivéve a tulajdon névlegesen állami maradt. Ez a folyamat úgy is értelmezhető mint az érték két, kezdetben különálló, majd az ezredfordulóra összeolvadó, kölcsönösen alulfejlett rendszerének kialakulása. Az egyik belföldi volt, amelyet a vidéki ipar növekedése táplált, és nagyrészt a helyi dinamikák, például a háztartási felelősségi rendszer vezérelt. A második nemzetközi volt, amely nem csupán az érték egy formájának a kialakulását, hanem az uralkodó globális felhalmozási rendszer behatolását is jelezte a szárazföldi Kínába. Az 1990-es évekre ez a kettő elkezdett összekapcsolódni és együtt meghatározni a piacosítási programok következő hullámait. Ezek a programok pedig megkönnyítették az érték belföldi rendszerének és a globális gazdaság diktátumainak az összekapcsolódását.

A történeti áttekintés mellett fontos elméleti szinten is tisztázni, mit értünk „kapitalista átmenet” alatt. Az érték fogalmának meghatározásával kell kezdenünk. [Rövidebb szövegkihagyás – *a szerk.*] Az érték marxista meghatározása nem támaszkodik semmilyen szubjektív értékelésre – ez a legnagyobb különbség Marx politikai gazdaságtani kritikája és a közgazdaságtan egyéb formái között. Marx szerint az értéket nem az határozza meg, hogy a fogyasztók a külön-

¹⁰⁶ Az a forma, ahogyan valamely áru értékét kifejezzük. Egyszerű vagy véletlen értékforma: olyan érték, amely egy áru értékét vmely más áruban fejezi ki; általános értékforma: olyan érték, amely több különböző áru értékét egy bizonyos áruban fejezi ki.

böző termékeket milyennek értékelik egymáshoz képest, még akkor sem, ha ez egy fontos mozgatórugója az áruforgalomnak.¹⁰⁷ Az érték egy olyan folyamat, amit egy gépszerű logika irányít, amely terjeszkedéséhez nyersanyagként és közvetítőként használja az embert és a természetet. Ez a folyamat maga, szemben az egyedi „értékekkel”, „értékformát” hoz létre.¹⁰⁸ Az értékforma a kapitalista termelés tulajdonsága, amelyet alapvető belső logikája szerint hajt előre: a kapitalista termelés nem az emberi szükségletek kiszolgálására, hanem az árukban megtestesülő értéktömeg növelésére irányul. A kapitalista értelemben vett érték termeléséhez azonban a munkaerőnek adható vehető árucikké is kell válnia. Az áruvá vált munka képes arra, hogy a bért meghaladó értéket termeljen. Ez az érték csak akkor realizálódik, ha a megtermelt értéket (áru formájában) sikeresen értékesítik a piacon. Ez a realizált érték ekkor pénztőke formájában jelenik meg, amelynek nagy része beruházásként visszakerül a termelésbe. A beruházás célja pedig a még nagyobb mennyiségű érték termelése. A vállalatok szintjén ezt a profit jelzi (bár gyakran nem lineáris módon). A beruházási piacot ezért a vállalatok és iparágak közötti profitráta-különbségek határozzák meg.

A piaci verseny az értékképződés három szakaszában játszik létfontosságú szerepet. Először is szükség van egy általános munkaerőpiacra, amely biztosítja a bért meghaladó értéktöbblet termelését. A legfontosabb az, hogy a piaci bér által egyre több munkás – közvetlenül vagy közvetve – bértől függjön. Nem kell minden munkásnak teljes mértékben a bértől függnie, de a piaci bérnek elég dominánsnak kell lennie ahhoz, hogy olyan tehetetlenségi erőt váltson ki, amely biztosítja, hogy egyre több munkás váljon közvetlenül vagy közvetve a bértől függővé. A piaci bérnek ahhoz is elég dominánsnak kell lennie, hogy gravitációs vonzerőt gyakoroljon például a nagyrészt a saját földjükből élő parasztokra. Ők többlettermékeikkel a piacon, piaci

¹⁰⁷ Ez azonban a marxizmus egyes iskoláin belül vitás kérdés, lásd Lange (2014).

¹⁰⁸ Ennek részletesebb kifejtéséhez az angol nyelvű tudományosságban az „értékforma-elmélet” iskolája eléggé koherenssé vált ahhoz, hogy külön hivatkozási pontként szolgáljon. Ez azonban egy tág kategória, amely magában foglalja Isaak Rubin korai munkásságát, a németországi *Neue Marx-Lektüre*-t, valamint egyes frankofón és angolszász ultrabaloldali elméleti áramlatok munkásságát (Heinrich 2012).

árakon kereskednek, amelyeket végső soron a munkaerő költsége és annak a tőkéhez viszonyított aránya határoz meg.¹⁰⁹

Másodszor szükség van a megtermelt áruk piacára. Nem szükséges minden javat áruvá alakítani, de általános tendencia, hogy az ilyen piac folyamatosan növeli hatókörét, egyre több megtermelt javat von be a piaci cserébe, és ezáltal áruvá alakítja őket. Az áruvá alakulás azt jelenti, hogy ezek a javak bekerülnek a tőkés termelési módba, ahol a termelési folyamat idővel egyre inkább szétdarabolódik és automatizálódik. Végül pedig szükség van a tőkepiacra: a pénztőkének és az állótőkének¹¹⁰ a kereskedelem és a piaci verseny résztvevőjévé kell válnia, hogy a beruházások fogékonyak lehessenek a profitráta alakulására.

Ezek a piaci erők együttesen olyan értékformát hoznak létre, amely a termelőerők fokozására törekszik. Ez egyrészt a termelés abszolút növekedését jelenti, például új gyárak megnyitását, több munkás beléptetését a munkaerőpiacra; másrészt relatív értelemben magával hozza az egy munkásra jutó termelékenység növekedését is. A bővülés mindkét formáját a verseny hajtja. A vállalatoknak fennmaradásuk érdekében ki kell szorítaniuk versenytársaikat vagy azáltal, hogy új piacokat találnak (új áruk vagy új térségek formájában), és termelésüket ezek felé bővítik, vagy pedig azáltal, hogy úgy fejlesztik meglévő létesítményeiket, hogy azok kevesebb munkával nagyobb mennyiségű árut legyenek képesek előállítani. A kettő ter-

¹⁰⁹ Történelmileg természetesen másfajta piaci csere is létezett, a leglényegesebbek itt a kiterjedt, nagyrészt vidéki piacok, amelyek a középkortól egészen a Csing-korig uralták a kelet-ázsiai szárazföldet. Az e piacok számára történő termelést a kézműves munkaformák uralták, amelyeket nagyrészt a felesleges mezőgazdasági vagy házi készítésű termékeket értékesítő, önellátásra berendezkedett földművesek végeztek. A lakosság túlnyomó többségének a megélhetése a helyi mezőgazdasági termelésből, nem pedig bérből származott. Vitathatóan volt egy-két időszak, a Szung-dinasztia és a korai Ming-dinasztia alatt, amikor a helyi piaci viszonyok kezdtek kiterjedni a mezőgazdaságra, felszabadítva a munkaerő jelentős részét a városi központok bértermelésére, és ezzel megteremtve a kapitalizmusra való áttérés lehetőségét. A téma megértéséhez elég, ha megjegyezzük, hogy ez az átmenet soha nem következett be. A kései Csing-dinasztia előtt nem volt hazai „kapitalista” hagyomány. E vita áttekintését és a piacok működésének magyarázatát a kapitalizmus előtti kelet-ázsiai szárazföldön lásd Von Glahn (2016).

¹¹⁰ Az állótőke a termelési eszközöket (gépek, szerszámok, épületek) jelenti, amelyek hozzájárulnak a profittermeléshez, amennyiben forgótőkét (pénzt) fektetnek bele – *a szerk.*

mészetesen nem zárja ki egymást, és a korai belépők mindkét esetben nagyobb kockázatot vállalnak, és siker esetén nagyobb haszonra tesznek szert. Amikor mások is követik őket, a megnövekedett piac stabilizálódik, és így az összes érték nagysága is bővül a gazdaságban. Ez a bővülés függ attól, hogy könnyen rendelkezésre áll-e olyan munkaerő, akinek a munkáját olyan bérért lehet megvásárolni, amely teret hagy a profitnak, és attól is, hogy a vállalatok képesek-e késztermékekkel kereskedni az árupiacokon, így realizálva a termelési folyamat során létrehozott értéket.

Az 1970-es évek végétől kezdődő időszakban a kínai gazdaságon belül a piacok mindegyike legalább részben befejezetlen volt. A reform első éveiben a különleges gazdasági övezetek elszigetelt szférájában zajlott az egyetlen olyan típusú termelés, amelyről elmondható, hogy kapitalista értelemben vett értéket termelt, mivel az itt előállított termékekkel a világpiacon kereskedtek. Az 1980-as évek folyamán azonban a hazai piac felemelkedésével kialakult részben egy különálló, bár még gyerekcipőben járó értékforma, ami a tervgazdaság burkán belül működött. A különleges gazdasági övezeteken kívül az értéktermelés a nagyszámú falusi és mezővárosi vállalattal rendelkező vidéki területeken volt a legdominánsabb, bár nem kizárólag azokban a különleges gazdasági övezethez közeli iparágakban, amelyek valamelyest kapcsolódtak az exportfeldolgozáshoz. A szocialista korszak jóléti politikája azonban korlátozta a bértől függő népesség nagyságát, különösen a városi *hukou*ban¹¹¹ dolgozók körében. Vidéken a mezőgazdaságban a termelékenység növekedése miatt megszabadultak a munkásoktól, akik így szabad munkaerőt jelentettek az FMV-k számára. A városi szférában ez a folyamat nem ment végbe. A protoproletár munkások aránya nőtt ugyan, különösen a part menti városokban, de általánosságban számuk alacsony maradt a szocialista korszak „vas rizsestáljába” integrált, azaz a vállalati jóléti rendszerbe illeszkedő munkásokhoz képest. Mindazonáltal a terjedő piacosítás növelte az inflációt, és megváltoztatta a megélhetés forrásainak összetételét. Egyre

¹¹¹ Az 1950-es években kialakított *hukou* rendszer a munkások fluktuációjának problémáját hatékonyan oldotta meg azáltal, hogy korlátozta a dolgozók lehetőségét a különböző városok közötti vándorlásra. Lásd részletesebben a *Gabona és Acél* című részt a lapszámban – a szerk.

több áru vált társadalmi szükségletté. Ez tovább ösztönözte a munkaerőpiacra való belépést, különösen a parasztság körében.

Eközben a tőke csak közvetetten volt kitéve a piaci erőknél, amit az is jelez, hogy ebben az időszakban viszonylag kevés gyárat kellett bezárni. A vállalatok megtapasztalhatták a piaci verseny előnyeit, de továbbra is el voltak szigetelve annak veszélyeitől: a csődtől, vagy attól, hogy a jobban teljesítő versenytársak beolvasztják őket. A piaci erőknél való részleges kitettség a termelékenység növelésére való összpontosításra készítette az állami vállalatokat, ahelyett, hogy egyszerűen bővítették volna munkásoknak járó juttatásokat vagy növelték volna a nyersanyag-felhasználásukat, ahogyan az a szocialista korszakban történt. A visszatartott nyereség egyre nagyobb része így új gépek, berendezések és képzés formájában került vissza a vállalatokhoz. Összességében az 1990-es évekre „a vállalati tőkealapok, mint a kutatás és fejlesztés fő finanszírozási forrásai, felváltották az állami támogatásokat” (Jefferson és Rawski 2001: 252). Míg az FMV-k és a kisebb magánvállalkozások inkább a munkaerő-intenzív termelés felé haladtak, az állami vállalatok tőkeintenzívek voltak, jelentősen magasabb termelékenységgel. A technológiai átalakulás egész folyamata a verseny által erősítette a nyomást, ami biztosította, hogy magának a piacosítás folyamatának a sebessége is növekedjen.

A szocialista korszak disszidenseinek legradikálisabb szárnya, például Li Cseng-tien és Vang Hszi-cső a Li Ji-cső csoportból, hamar felvetette, hogy a gazdasági reformokat össze lehetne kapcsolni a munkásellenőrzés kiterjesztésével. Mindezt azért, hogy létrehozzák a demokratikusan szabályozott, nem kapitalista piacok által koordinált vállalatok szövetkezeti rendszerét.¹¹² Ehhez hasonlóan maga a Párt is visszatért az 1950-es évek „szocialista értéktörvényről” szóló vitáihoz. Kialakult egy új, „szocialista piaci” értelmezés, amely szerint a piac oly módon tudott együtt létezni az állami tulajdonlással, hogy az kizárta a kapitalizmusba való átmenetet. Mivel a piacra pusztán áruk forgalmát irányító mechanizmusként tekintettek, úgy képzelték, hogy a termelés mindaddig szocialista maradhat, amíg névlegesen az állam tulajdonában marad és az igazgatása alatt működik. Legyen szó az állam akár

¹¹² Ezt a víziót a jugoszláviai tapasztalatok alakították ki, és elméleti szinten jelentős hasonlóságot mutat Pierre Joseph Proudhon anarchizmusával, lásd Sheehan (1998).

egy falusi bizottságban, akár a tartományok önkormányzatában vagy egy központi tervezési hatóságban való megtestesüléséről. Ez azt jelentette, hogy a közgazdászok a megnövekedett vállalati autonómia és a gazdasági hatékonyság mellett a „szocialista profit” gondolatáról és az értéktörvény célzott újjáélesztéséről kezdtek vitatkozni. Mindezt azonban nem úgy képelték el, mint ami szükségszerűen a kapitalizmus rehabilitációjához vezet majd (Naughton 1996).

Mind a disszidensek, mind a hatalmon lévő reformerek hajlamosak voltak összemosni a formális tulajdonjogot a mindennapi működés valóságával. A kapitalizmus valóban a magántulajdonon alapul, de ugyanilyen fontos jellemzője, hogy a termelés társadalmi hatókörének bővülése aláássa a magántulajdon alapjait. Ráadásul a tulajdon, mint társadalmi intézmény, történetileg meghatározott: a magántulajdon korábbi és modern formái közötti különbség abban rejlik, hogy az utóbbi, a kapitalista tulajdon az értéktörvény által meghatározott piacon belül helyezkedik el. Ez biztosítja azt, hogy a termelés léptéke egyre növekszik, így a személyes tulajdonon alapú termelést fokozatosan felmorzsolják az összetettebb, általában a társadalom szélesebb körére kiterjedő irányítási formák.

Mindez egyfelől a termelési eszközök magántulajdonlását jelenti a tőkések számára, akik jogot követelnek a termelési folyamat által létrehozott értéktöbblet kezelésére. Itt azonban a kulcs nem az árucikkek névleges tulajdonlása, hanem a konkrét. A kapitalizmusban, ellentétben más termelési módokkal, a tulajdonjog alapvetően helyettesíthető, a hangsúly az áruformán van, amelynek egyik legfontosabb jellemzője az esetlegesség. A tulajdonjog így kizárólag az árucikkek adminisztrálására korlátozódik. Ez azt jelenti, hogy a kapitalista rendszerben a tulajdonlás és az adminisztráció számos különböző formája létezhet, mindaddig, amíg egyik sem veszélyezteti az áruformát és az azt meghatározó értékelhalmozási törekvést. Ráadásul a termelés léptékének és kiterjedésének növekedése megfigyelhető tendencia, amely megköveteli, hogy maga az adminisztráció is egyre összetettebbé váljon. Ezt követik a tulajdonviszonyok, melyek egyre társadalmibbá válnak (többek közt a tőzsdén jegyzett vállalatok, a nyugdíjalapok tőzsdei befektetésekké való átalakulása és az iparnak nyújtott állami támogatások révén), illetve sok esetben egyre inkább monopolizálódnak. Eközben viszonylag gyakoriak az állami tulajdonú cégek, a szövetke-

zetek és a kisvállalkozások is. A kapitalizmus ily módon a termelést igazgató módszerek hatalmas változatosságát teszi lehetővé. A tulajdonformák közül persze egyik sem tekinthető „kevésbé” kapitalistának, mint a többi, még az állami tulajdon sem. Sőt valójában téves az egész értelmezési keret, melyben a mikrogazdasági egységekből kiindulva a kapitalizmus egészét szeretnénk leírni.

A vállalat kapitalista gazdaságban való elhelyezkedését a társadalmi termelés általános működésében betöltött funkciója határozza meg, nem pedig névleges tulajdonjoga vagy irányítási módja. De hogyan értjük meg az egyes magánvállalatok funkcióit, ha a termelési környezethez viszonyítva határozzuk meg őket? Egy ilyen helyzetben az egyes vállalatok jellege és funkciója további dimenziót kap: hozzájárulnak, akadályozzák vagy más módon befolyásolják a változás irányát. Minden kapitalizmusba átmenetet jelentő gazdasági rendszer hajlamos a tulajdonlás, az adminisztráció és a munka régebbi formáinak egész sorát magába foglalni, amelyek lassan átalakulnak az értékfelhalmozás nagyobb rendszerévé, és egyre inkább alávetik magukat e rendszer követelményeinek. A kapitalista országok gyarmatai például egyértelműen a globális kapitalista piac részei voltak, még akkor is, ha rabszolgák, kulik és szerződéses szolgák munkáját használták. Ilyen helyzetekben az egyes termelőegységek egyfajta határzónában működtek – olyan térben, ahol a termelés különböző rendszerei találkoznak, egyes termelési módszerek kihalnak, mások viszont alkalmazkodnak. Ezek közül az archaikus formák közül sok a kapitalista rendszerbe ágyazódott be – néha történelmi véletlenként, de gyakran azért, mert egy adott korszakban ugyanannyira vagy még hatékonyabbnak bizonyultak az értékfelhalmozás biztosításában, mint a már létező szervezési formák. Az átmeneti időszakban tehát nem az a kulcskérdés, hogyan tulajdonolják és irányítják a termelőüzemeket, hanem az, hogy az üzemek hogyan működnek a kapitalista gazdaságot meghatározó folyamatos növekedés és intenzív technológiai átalakulás növekvő nyomása alatt.

Kínában a piaci viszonyok különböző formái egyre inkább teret nyertek, és a reformerek szándékaitól függetlenül, saját logikájuk alapján kezdtek el működni. Az árupiac, a munkaerőpiac és a tőkepiac eltérő ütemben fejlődött, de az egyik fellendülése hajlamos volt a többi növekedését elindítani, elősegíteni és megerősíteni. Az 1980-as évek

elején az árupiac gyorsan fejlődött, miközben a munkaerőpiac még mindig korlátozott volt, tőkepiac pedig szinte nem is létezett, az értéktörvény pedig nagyrészt a különleges gazdasági övezetekre korlátozódott. Az évtized végére azonban az árupiac már mindenütt jelen volt, és elkezdte ösztönözni a munkaerőpiac növekedését, valamint elősegítette az FMV-k tulajdonosi körének átalakulását egy, a helyi részvénytársaságokra hajazó formává. Ezzel egy időben az árupiac növekedése és a bér munka rendelkezésre állása lassan átalakította a termelési módszereket még a nagy állami vállalatokon belül is. Az alacsonyabb rendű műveletek kisebb cégekhez történő kiszervezésének lehetősége, valamint a termelékenység fokozó technikai változások hamarosan rengeteg elavult üzemet és berendezést, valamint felesleges munkaerőt eredményeztek. A hazai értéktörvény kezdett kialakulni, de földrajzilag még mindig behatárolt és belsőleg hiányos volt. Ez a folyamat politikailag is viharos volt, a gazdasági eredetű ingadozás népi lázadásokat generált, amelyek veszélyeztették magának az átmenetnek a stabilitását is.

A KÍNAI BEFOLYÁSI ÖVEZET (1970–2000)

NEMZETKÖZI KÖRNYEZET

KORAI KERESKEDELEM ÉS BEFEKTETÉS

A szocialista fejlesztő rendszerben a nemzetközi kereskedelem a kínai termékek elenyésző hányadát szívtá csak fel, ráadásul e csekély export nagy része is más szocialista országok felé irányult. Kína legfontosabb kereskedelmi partnere a Szovjetunió volt, amely 1952 és 1960 között Kína kereskedelmének csaknem 50%-áért felelt, és tőkejavak egész sorával látta el Kínát az alapvető ipari anyagoktól kezdve a gépekig. E szovjet támogatás nélkül az ipar újjáéledése Mandzsúriában, és az azt követő első ötéves terv (1953–1957) egyaránt lehetetlen lett volna. Cserébe Kína munkaigényes termékeket, például textilárut és feldolgozott élelmiszereket exportált a Szovjetunióba. A kereskedelem GDP-hez viszonyított aránya azonban még csúcspontján sem haladta meg a 10%-ot. A nagy ugrás csődjével és a kínai–szovjet kapcsolatok megromlásával a szocialista blokk két legnagyobb országa közti kereskedelem stagnálni kezdett: a kínai kereskedelem 1959 és 1970 között nem mutatott nettó növekedést. 1970-re a Szovjetunióval folytatott kereskedelem szinte elapadt, csupán 1%-ot tett ki. Ennek természetesen jelentős hatása volt a GDP-arányos kereskedelmi forgalomra, ami 5%-ra esett vissza (Naughton 2007).

A további gazdasági fejlődés reményében Kínának tehát új forrásokat kellett találnia azon fejlett tőkejavak beszerzéséhez, amelyeket nem tudott belföldön előállítani. Ez volt az a pillanat, amikor Kína fontolgatni kezdte a diplomáciai közeledést az Egyesült Államokhoz,

amely időközben saját bőrén is érezni kezdte az ipari válság hatását. Ugyanilyen jelentősnek bizonyultak azok a regionális gazdasági megállapodások is, amelyek a csendes-óceáni térség katonai nagyhatalmával való megbékélésből következtek. Az Egyesült Államokkal lépést tartva 1972-ben Japán is rendezte diplomáciai kapcsolatait Kínával, amit az 1970-es évek folyamán számos kereskedelmi megállapodás követett. Közülük a legfontosabb az 1978-as „hosszú távú kereskedelmi megállapodás” volt, amely a tőkejavakkal kapcsolatos kínai problémákat volt hivatott orvosolni. A megállapodás szerint Kína természeti erőforrásokat (nevezetesen olajat és szenet) exportál a nyersanyaghiányos Japánba, teljes ipari üzemek importálásért cserébe, ideértve az üzemekhez szükséges technológiát és építőanyagot is. Ez a megállapodás egybeesett a japán ipar túltermelési válságának kezdetével, így Kína létfontosságú piacot biztosított azoknak a tőkejavaknak, amelyeket a japán gazdaságban már nem lehetett nyereségesen hasznosítani. 1980-ra „Kína importja legnagyobb hányadában Japánra támaszkodott”: a Japánból érkező import a teljes behozatal 26,4%-át tette ki. Ugyanebben az évben a kínai export 20,1%-a a japán piacra ment, főleg természeti erőforrások formájában. Mindközben az import zömét éppen azok a tőkejavak tették ki, amelyek profitabilitása jelentősen visszaesett Japánban, ideértve a „nehéz vegyipari és ipari termékeket”, valamint a „gépeket és berendezéseket” (Thomson 1997: 1–4).

Az 1970-es évektől kezdődően tehát Kína külkereskedelme elkezdett kikecsmeregni a gödörből: 1978-ban a kereskedelem GDP-hez viszonyított aránya ismét elérte a szocialista időszak csúcsának számító 10%-ot, majd az 1980-as évek első felében további stabil növekedést mutatott, melyben a kétoldalú megállapodások által szabályozott import- és exporttevékenységek nagyjából egyforma súlyt képviseltek a teljes kereskedelmen belül (Naughton 2007). Ebben az időszakban a hazai gazdaságot még elzárta a kapitalista piactól egy ún. „kettős zsilib”: ez egyrészt azt jelentette, hogy az állam monopolizálta a külkereskedelmet, mindössze tizenkét államosított vállalat kapott felhatalmazást arra, hogy előmozdítsa a kereskedelmi megállapodásban benne foglalt külkapcsolatokat. Másrészt a kínai jüan értéke teljesen elszakadt a nemzetközi devizapiacok árfolyammozgásaitól, az árfolyamot központilag határozták meg, ezzel pedig megakadályozták

a jüan átválthatóságát. Emiatt a nemzetközileg forgalmazott árukra kettős árak voltak érvényben, és kétsávós valutarendszert vezettek be. Mivel a jüan a világpiacon nem volt forgalmazható, helyette speciális piaci árfolyamú devizajegyeket bocsátottak ki (Thomson 1997).

Ez a rendszer azonban teljes mértékben az olaj- és a szénellátás folytonosságán állt vagy bukott. A tacsingi olajmező – amely a legnagyobb Kínában (és az egyik legnagyobb az egész világon) – mellett más, kisebb lelőhelyek is elkezdtek termelni a kulturális forradalom alatt. Mindez a kőolajtermelés gyors, évi 20%-os növekedéséhez vezetett 1969 és 1977 között. A növekedés olyan gyors ütemben zajlott, hogy „a tervezők azt nyilatkozták, hogy Kína 1985-re leahagyja Szaúd-Arábiát, aki akkor a világ harmadik legnagyobb kőolajtermelője volt” (Naughton 1996: 69). Az 1976 és 1985 közötti időszakra vonatkozó „tízéves terv” (az első, amelyet Teng Hsziao-ping vezetése alatt állítottak össze) középpontjában olyan megaprojektek álltak, amelyeket a kapitalista világból importált ipari termékekből építettek fel (sőt arra is volt példa, hogy teljes üzemeket importáltak), mindezekért cserébe pedig Kína olajjal fizetett. A rendkívül nagyszabású terv azon a feltételezésen alapult, hogy az olajkitermelés továbbra is a korábbiakra jellemző gyors ütemben növekszik, ám a feltételezett készletek meglétét soha senki nem igazolta. Végül ezek a vélt tartalékok nem kerültek felfedezésre, az 1970-es évek eleji túlzott kitermelés tartós károkat okozott a termelési stabilitásának, a kőolajkitermelés pedig a tízéves terv legelején érte el a csúcspontot, pontosan akkor, amikor a kereskedelmi megállapodások jó részét megkötötték (Naughton 1996).

Ennek eredményeképp a csökkenő bevételek és a jövőbeni devizafizetési kötelezettségek között tátongó hiány tovább növekedett (Naughton 1996). Végül számos kereskedelmi szerződést felbontottak, ugyanakkor a helyzet előmozdította a kínai gazdaságot a világpiactól elszigetelő „kettős zsilib” reformját is. A reform lehetővé tette a szükséges fejlesztések – vagyis a Japánból importált drága üzemek és berendezések – finanszírozását. A nyolcvanas évek közepére a jüant szándékosan leértékelték, és elkezdték összhangba hozni a globális devizapiacokkal (bár továbbra is államilag meghatározott árfolyamon), a kilencvenes évek elejére pedig teljesen eltörölték a kettős valutarendszert (Naughton 2007). Eközben a Plaza-egyezmény 1985-ös elfogadása a jen gyors inflációját hozta magával, miközben a dollár

(és számos hozzá kötött délkelet-ázsiai valuta) versenyképesebbé vált. Az újonnan leértékelt jüan megfelelő helyzetben volt ahhoz, hogy versenyre keljen a dollárhoz kötött délkelet-ázsiai valutákkal a csendes-óceáni térség gazdasági hierarchiájának alacsonyabb szintjein lévő pozíciókért.

A vidéki területeken (különösen a kulcsfontosságú folyódeltákban) létrejött munkaigényes termelési központok lehetővé tették, hogy Kína profitáljon a könnyűipari termékek iránt megnövekedett keresletből. Az FMV-k termelési kapacitása szemmel láthatóan nőtt, és a belföldi piac a tartós hiány felől a többlet felé mozdult el. A kialakulófélben lévő túltermelési válságban az új piacokat találni képes FMV-k nem csupán a csődtől menekültek meg, hanem jelentősen elhúztak versenytársaik mellett. A hazai gazdaságot a kapitalista világpiactól elszigetelő második zsilipet a különleges gazdasági övezetek létrehozásával sikerült „felhúzni”. Az első ilyen övezetek Kuangtung és Fucsien tartományok viszonylag szegény tengerparti szakaszain, Hongkong és Tajvan közelében létesültek. A különleges gazdasági övezetek létrehozásával párhuzamosan jelentősen megnőtt azoknak a (nagyreszt ezen övezetekben elhelyezkedő) vállalatoknak a száma, amelyeknek engedélyezték a külkereskedelmet. Vámmentes import vált lehetővé azzal a feltétellel, hogy a behozott árukat exportcikk gyártására használják fel az övezeten belül (Naughton 2007). Mindennek eredményeképp 1987-re „Kína lényegében két különálló kereskedelmi rendszert épített ki”, az egyik teljesen exportra irányuló, piacosított rendszer, a másik pedig egy részben megreformált, szigorúbban szabályozott, „rendes kereskedelmi” rendszer volt (Naughton 2007: 386). Az export jellege is megváltozott ebben az időszakban. Míg 1985-ben még mindig a kőolaj számított a legfontosabb kínai exportcikknek, amely a teljes export mintegy 20%-át tette ki, addig „1995-re Kína összes vezető exportcikke munkaigényes ipari termék volt” (Naughton 2007: 393).

Ezt a fellendülést a hazai gazdaság gyors növekedése és a közvetlen külföldi befektetések¹¹³ nagymértékű beáramlása egyaránt ösztönözte. Bár a Kínai Népköztársaság korai importjának nagyon kis hányada (1980-ban a teljes import 2,6%-a) származott Hongkongból és Makaó-

¹¹³ FDI, Foreign Direct Investment, a későbbiekben FDI rövidítéssel – *a szerk.*

ból, ezek a területek később kulcsfontosságú kapcsolódási pontot jelentettek a gyorsan változó szocialista fejlesztő rendszer és azon kapitalista szféra között, amely ezt a rendszert szép lassan bekebelezte. Hongkong és Makaó hamarosan dominálni kezdték a Kínába irányuló külföldi befektetéseket: 1983-ra az összes közvetlen külföldi tőkebefektetés 51,6%-a érkezett erről a két helyről, utánuk Japán következett 20,4%-kal, illetve az Egyesült Államok 9,1%-kal (Thomson 1997). Ez részben a kínai tőke illegális visszaforgatásának volt köszönhető, illetve annak, hogy egyes tajvani befektetéseket bújtatott módon a hongkongi pénzügyi piacokon keresztül csatornáztak be, mindezzel együtt azonban Hongkong szerepének fontosságát nem lehet túlhangsúlyozni. A hongkongi cégeknek már a különleges gazdasági övezetek (amelyek közül a legfontosabb Sencsen, közvetlenül a határ túloldalán helyezkedett el) megalapítása előtt is engedélyezték, hogy exportfeldolgozási szerződéseket kössenek kínai cégekkel (KBV-kkel és FMV-kkel) a Gyöngy-folyó deltájába (Naughton 2007).

Ez volt Hongkong dezindusztrializációjának¹¹⁴ kezdete, mivel mind a helyi cégek, mind a Hongkong területén működő japán vállalatok nemzetközi alvállalkozói a határon túlra, Kínába, a Gyöngy-folyó deltájába helyezték át gyártási kapacitásaikat. Mivel Hongkong soha nem volt kedvezményezettje a Japánnak és Dél-Koreának odaítélt nehézipari katonai szerződéseknek, a hongkongi feldolgozóipar főként könnyűipari termelőegységekből állt. Ezeket az üzemeket viszonylag olcsón lehetett mozgatni, és decentralizált jellegük hozzájárult ahhoz, hogy az itteni ipari övezetekben ne szerveződjön olyan típusú harcok munkásmozgalom, amilyen a dél-koreai ipari övezetekben. A munkásokat legalább annyira fegyelmezték és megosztották a hagyományos családi hierarchiák, mint a kizsákmányolás. Amikor ezek a cégek kiszervezték a termelést, az adminisztratív, pénzügyi és marketing-részeküket Hongkongban hagyták, a felső vezetés pedig szükség esetén átutazott a határon túlra. A korai időszakban Hongkong nyersanyagokat, alkatrészeket és tervrajzokat is biztosított a „három szállítmány, egy ellentételezés” néven ismert rendszerben. Az „egy ellentételezés” a hongkongi cégek által a helyi vállalkozónak adott

¹¹⁴ Olyan gazdasági, társadalmi folyamat, aminek hatására csökken egy adott terület nehézipari tevékenysége, és ezzel egyidejűleg a feldolgozóipar, szolgáltatóipar előretörése jellemző.

egyösszegű transzfer volt, amelyet amerikai vagy hongkongi dollár részletekben fizettek ki. Ez a kifizetés közvetlenül a helyi bürokrátnak, kádereknek és vezetőknek járt, akik a szerződést biztosították. Magukat a munkásokat teljesítmény alapján, jüanban fizették, a fennmaradó devizát pedig gyakran a feketepiacon értékesítették magas árfolyamon, vagy hongkongi bankokon keresztül mosták tisztára, hogy újra befektethessék (Lin 1997).

Hasonlóképpen a Gyöngy-folyó deltájában előállított árukat gyakran nem szállították közvetlenül a kínai kikötőkből a végpiacokra, hanem tettek egy kitérőt a vámmentes hongkongi kikötőbe, ami hozzájárult ahhoz, hogy Hongkong 1987 és 1989 között, majd 1992 és 1997 között is a világ legforgalmasabb konténerkikötőjének számított.¹¹⁵ Mindezen folyamatok végeredménye „a modern társadalmak történetének egyik leggyorsabb dezindusztrializációja” lett (Lang, Chiu és Pang 2001: 110). A dezindusztrializációs folyamat az 1970-es évek utolsó éveiben, a kínai kereskedelemnek a hongkongi ipar előtt történő megnyitásával kezdődött, majd a különleges gazdasági övezetek megalapításával gyorsult fel, végül a Plaza-egyezmény aláírásával járó globális kereskedelmi változásokkal tetőzött – amely egyezmény az USA és Japán közötti zajló alacsony szintű kereskedelmi háború eredménye volt. A hongkongi feldolgozóiparban foglalkoztatott munkaerő abszolút és relatív értelemben is csökkent: az „1980-as 892 ezerről 1996-ra körülbelül 327 ezerre csökkent a munkavállalók száma”, valamint „az 1971-es 47%-ról (a teljes munkaerő 47%-áról van szó) 1996-ra 14%-ra zuhant vissza” (Lang, Chiu és Pang 2001). A feldolgozóipar helyét a szolgáltatási szektor töltötte be. Hongkong visszanyerte státuszát, mint a globális kereskedelem egyik centruma, valamint új szerephez is jutott a régió egyik pénzügyi központjaként. 1996-ra „Hongkong GDP-jének több mint 40%-a származott a pénzügyi, banki, kereskedelmi és szállítási szolgáltatásokból” (Johnson 2001: 86). Kína számára ez azt jelentette, hogy a japán tőkének való addigi

¹¹⁵ Hongkongot minden esetben megelőzte Szingapúr, amely ebben az időszakban hasonlóan fontos szereplő volt Délkelet-Ázsia és a Kínai Népköztársaság számára is. A 2010-es évek második felétől években a kínai kikötők álltak a rangsor élén, 2017-ben a világ 10 legforgalmasabb konténerkikötőjéből hét Kínában volt. A Szingapúrról szóló részleteket lásd: „Hong Kong hands port crown to Singapore”, *Asia Times*, 2005, archiválva: <<https://www.container-transportation.com/singapore-be-comes-largest-container-port.html>>

kiszolgáltatottságot felváltották a globális kereskedelmi és pénzügyi rendszerektől való függés, melyeket az (egykori) gyarmaton keresztül igazgattak.

VÁROSI SZÖRNYETEG

A kapitalista termelés a társadalom szintjén nyeri el legteljesebb formáját. Az emberek élete és munkamódszereik megváltoznak, mozgásmintáik az értékáramláshoz igazodnak, a környezetet kizsákmányolják, benépesítik, elhagyják, és rekreációs térként vagy „ökológiai szolgáltatásként” alkotják újra. A népesség pedig a tőke mellett koncentrálódik, amelyet az utak és a műholdak növekvő területe köt össze. A kelet-ázsiai szárazföld városainak hosszú történelme van: alapjaikba régi termelési rendszerek nyomai vésődtek be, az új intézményrendszerek felépítéséhez pedig a régiek összeomlásának káosza biztosítja a habarcst. A kapitalista termelésnek való alárendelődés úgy Európában, mint Kelet-Ázsiában egy határozottan nem kapitalista városi hálózat talapzatán ment végbe, amelyet több száz évnyi háború és gazdasági átalakulás formált újra meg újra. A kapitalista átmenet első, megrekedt szakaszában, a késő Csing-korszakban és a köztársasági években gyors növekedésnek indultak a régi tengerparti és folyami kikötővárosok, melyek a kontinens hatalmas mezőgazdasági területeit kötötték össze a világgal. Sanghaj, Kuangcsou, Vuhan, Nanking és néhány más ősi város profitált igazán ebből a folyamatból a tengerparttól elzárt szárazföldi városok rovására. Néhány másik városi központ is felemelkedett ebben az időben, ilyen volt például Csingtao. Emellett a korai kapitalista átmenet ezen szakaszában a japán megszállás alatt megindult Mandzsúria gyors gyarmati urbanizációja, valamint egyes szárazföldi városok – például Csungking – háborús fejlesztése is.

A szocialista fejlesztő rendszer egyrészt megállította ezt az urbanizációs folyamatot, másrészt elmélyítette a város és a vidék közötti szakadékot. A kelet-ázsiai kontinensen az városi népesség aránya mindig is alacsonyabb volt, mint a kapitalizmus előtti Európában, miközben a népsűrűség vidéken általában sokkal nagyobb volt. Mindkét jellemző átöröklődött a szocialista korszakba. A fejlesztő rendszer azonban példátlan módszerekkel kötötte helyhez a lakos-

ságot. A *hukou* rendszer intézményesítette a város-vidék megosztottságot, egyúttal pedig bürokratikus gátakat emelt a települések közötti migráció elé. A vidéken belüli migráció a szocialista időszakban valószínűleg még a kapitalizmus előtti dinasztiák korához képest is csekély volt. A városokban a *tanvej*¹¹⁶ a megélhetést a vállalatokhoz kötötte, a munkaerő fluktuációja pedig a szocialista korszakban hihetetlenül alacsony volt. Ez nem csak a városon belüli migrációt korlátozta, hanem magukat a városokat is apróbb részekre tagolta. Minden vállalat egyre zártabb és önellátóbb lett, biztosítva saját munkásai számára a lakhatást, étkeztést és szórakozást. A régió ősi városai hosszú időn keresztül viszonylag zártabb és nyitottabb fázisokon mentek keresztül: az egyik végletet a Tang-korszak városállami rendszere jelentette, amely gondosan korlátozta a mozgás szabadságát. A másik végletet pedig a Szung-korszak¹¹⁷ vagy a korai kapitalista korszak nyitott városai jelentették, amelyekben a mozgás szabadsága elengedhetetlen volt az egyre inkább piacosított termeléshez. Bár a szocialista korszak nagyvárosaiban nem korlátozták kifejezetten a városlakók városon belüli mozgását, a vállalat mégis egyfajta informális városállamként működött, mivel egy adott vállalat tagjai általában ugyanott éltek, étkeztek és vettek részt szabadidős tevékenységekben, jó néhány pedig falakkal, kapukkal és udvarokkal volt elhatárolva.

Ez a városokon belüli szétaprózódás először a déli tengerparti városokban kezdett megszűnni, mivel ezeken a területeken volt a legkevesebb állami nagyvállalat, a kisipari termelés pedig hosszú hagyományokra tekintett vissza. A Sanghajhoz és Kuangcsouhoz hasonló városokban már az 1960-as években megjelentek a protoproletárok, akiket sem a *tanvej*, sem a *hukou* nem határozott meg pontosan. Ezt az osztályt jórészt „munkásparasztok” alkották, akik valójában környező vidéki területek lakói voltak, és akiket a mezőgazdasági termelés pangása idején a városba szállítottak. A többiek, akiket „síkátori munkásoknak” neveztek, a városi népesség gyengén integrált szegmensét (többnyire nőket) jelentették, akiknek nem volt szoros kapcsolatuk egy

¹¹⁶ Az 1950-es években létrehozott *tanvej*-rendszerben, másnéven a „munkaegységek” rendszerében, a gyárak biztosították a munkások ételmezését és más alapvető szükségleteik kielégítését, amely hamarosan a kínai ipar egészére kiterjedt.

¹¹⁷ A Szung-korszak 960-tól 1278-ig tartott – *a szerk.*

adott vállalattal, ezért a nagyvállalati komplexumok szabadon toborozhatták őket az átjárókból és sikátorokból. Ezek a munkások folyamatos mozgásban voltak a városon belül, így vonzó munkaerőforrást jelentettek a helyi vállalkozások számára. A „munkásparasztok” jövedelme nőtt, a városi közigazgatásnak nem kellett kiadásokat biztosítania a megélhetésükhöz, az ipari vállalatok pedig bőséges és olcsó munkaerőhöz jutottak a termeléshez. Amikor lejárt a szerződésük, visszaküldhették őket vidékre. Hasonlóképpen, a sikatori munkásokat fel lehetett használni a városi hierarchiában magasabban elhelyezkedő munkások reprodukciós költségeinek csökkentésére: nőket és munkanélküli fiatalokat toboroztak mosásra, ételkészítésre, ruházat előállítására és javítására a nagy ipari vállalatok munkásai számára. Cserébe a vállalatnak nem kellett a teljes *tanvej*-féle ellátást nyújtania nekik, ehelyett bért vagy korlátozottabb juttatásoka kínáltak.

A városi ipar reformjával ez a protoproletár osztály szélesedni kezdett, a munkaerő fluktuációja fokozódott, és a szocialista város elaprózódását felváltotta a gyors városi növekedés, amelyet az emberi történelem valószínűleg legnagyobb népvándorlása táplált. Ugyanakkor a vidéki iparosodásnak köszönhetően, amelyet az új belföldi piac ösztönzött, egy új, burjánzó városföldrajz alakult ki. Első eredménye a folyódelta nagyvárosaiban volt megfigyelhető, ahol a régi városi csomópontok összeértek az újonnan urbanizálódott „kisvárosokkal”. Később pedig az egykor kizárólag mezőgazdasági területeken lévő kisebb városokból és vásárvárosokból teljesen új városi központok alakultak ki. Ha a szocialista korszak városszerkezetét a nagy állami tulajdonú vállalatok komplexuma határozta meg, akkor az FMV-k, majd később a magánvállalkozások felemelkedése volt az, amely leginkább rányomta bélyegét Kína kapitalizmusba való belépésének városföldrajzára. E fejlődés léptéke azt is biztosította, hogy ezek az új kapitalista városok az általuk kiszolgált globális piacnak megfelelő gigantikus méreteket öltsenek. 1978 és 1990 között a kínai városok száma több mint kétszeresére, 193-ról 467-re nőtt, az egymilliónál több lakosú városok száma pedig tizenháromról harmincegyre emelkedett (Lin 1997).

Bár az értékfelhalmozás alapvető mozgástörvényei absztrakt szinten is azonosíthatók, hatásukat mégis a valóságban fejtik ki, és eközben mind a teret, mind a társadalmat átalakítják. A csökkenő profitráta az

egy bizonyos telítettségű szintet elért piacon működő vállalkozások által hozott beruházási döntések összességének absztrakt leírása. Ugyanakkor a csökkenő profitráta objektív formája egyszerre társadalmi és térbeli. Társadalmi szinten a konjunktúra és a válság ciklusai új életmódokat, új kulturális gyakorlatokat, valamint az elégedetlenség és az ellenállás új hullámait hozzák létre. A tér szintjén a válság a régi ipari központok elöregedésében testesül meg, amelyet a globális termelés élvonalában elfoglalt helyükért folytatott ádáz globális verseny kísér. A rozsdadovezetekben az elavult gyárakat bezárják, a jövedelmező beruházások néhány megmaradt cégre koncentrálódnak, az infrastruktúra pedig hanyatlík. Ezzel párhuzamosan nő a munkanélküliség és az elvándorlás is, akár csak a feketepiac szerepe, gyakoribbá válhatnak az elégedetlenségek – általában elhúzóódó hanyatlás a jellemző.

Számos nagyváros vetélkedik az új ipari struktúrák kulcsfontosságú részeinek irányításáért, de a végeredményt gyakran strukturális tényezők és a történelmi tehetetlenség határozzák meg, amihez az uralkodó osztály szeszélyei nem elhanyagolható mértékben járulnak hozzá. A globális ipari szerkezetváltás legutóbbi hullámában például a csendes-óceáni partvidék mentén való elhelyezkedés a legértékesebb adottságok közé tartozott, amelyekkel rendelkezhetett egy város. A tengerparti városok fejlődése a globális kereskedelem bővülésének eredménye volt, ám a csendes-óceáni urbanizáció vissza is hatott erre a folyamatra. A tőkefelhalmozás súlypontjának eltolódása az urbanizáció újabb hullámát indította el, ami újabb infrastrukturális beruházásokat vont maga után, ez pedig tovább erősítette a tőke keletre, a tengerpartok felé való tolódását. Az új ipari struktúra léptéke mindig nagyobb, mint a megelőzőé, a tőkés gazdasági rendszer középpontjában álló, fokozódó növekedésre való törekvés miatt. Ugyanakkor hiába növekszik a termelés mértéke, a folyamat során a munkaerő aránya csökken a tőkééhez képest. Ez azt jelenti, hogy a pusztítás nagy (a világháborúkhoz hasonló) hullámai, az újonnan forradalmasított iparágak a legutóbbi ipari forradalomhoz képest a lakosság egyre kisebb és kisebb hányadát fogják foglalkoztatni közvetlenül. A legtermelékenyebb iparágak által létrehozott új munkahelyek – amelyekért a cégek és a városok versenyeznek – relatív száma tehát csökken, miközben a gyárak egyre nagyobb hányada van kitéve a munkaerő-olcsósítás nyomásának. Az ipari szerkezetváltás minden egyes hullámában egyre

sokasodnak a rozstdaövezetek, és az ún. „napövezetek”¹¹⁸ pedig vagy egyre exkluzívabbakká, vagy egyre kizsákmányolóbakká válnak. Csökken a magiparágaktól való közvetlen függés is, és egyre többen próbálnak megélni a nem helyi termelési központok közvetett kiszolgáltatásából és fenntartásából.

Ez a verseny nemzetközi léptékű is. A kínai napövezet városainak sikere arra épült, hogy a délkelet-ázsiai versenytársak nem tudták megszerezni a globális piac nagyobb részét. A profitabilitás globális tendenciái is egyértelműen strukturálják az új termelési központokat. A csökkenő profitabilitás nem csak a külkereskedelem növekedését ösztönzi, hanem mindezt kifejezetten az olcsó, kihasználatlan munkaerő után kutatva teszi, amelyet az átlagos munkaerőköltséghez képest kevesebért, rövid ideig tartó extrém kizsákmányolásnak lehet alávetni. Az amerikai rozstdaövezetek terjedését egyrészt a déli államokban kialakuló, olcsó munkaerőt foglalkoztató napövezet, másrészt a csúcstechnológiai iparágakra és szolgáltatásokra alapuló tengerparti városok felemelkedése kísérte. Ezzel szemben a kínai napövezetet – amelyet a leggyorsabb urbanizációs ráta és gazdasági teljesítmény jellemzett –, bár szintén a tengerparti területeken alakult ki, kezdettől fogva a globális logisztikai hálózatokhoz kötődő munkaigényes iparágak koncentrációja határozta meg. Legalábbis a vizsgált időszakban, mielőtt Kína high-tech központjai – Sanghaj, Kuangcsou és Peking – Tokióhoz vagy Los Angeleshez hasonló, valódi „globális városokká” nőttek volna.

Ha egyetlen területet emelnénk ki, amelyik különösen jól reprezentálja a kínai urbanizáció ezen időszakát, az valószínűleg a Gyöngy-folyó deltája, különösen Sencsen és környéke lenne, az 1980-ban létrehozott első négy különleges gazdasági övezet legsikeresebbike. A Gyöngy-folyó deltájának városfejlődése a fentebb részletezett tendenciák mindegyikét szimbolizálja. Ahogy az a kínai kapitalista iparosodásra általában jellemző volt, a folyamat nem a már meglévő nagyvárosban (a közeli Kuangcsouban) indult el, hanem a delta felső folyásánál fekvő, vidéki részen. Ipari szerkezetét a globális gazdaság igényei határozták meg, még akkor is, ha működését a családi, falusi és regionális identitás szigorúan lokális hálózatai koordinálták. A termelés alapja a vidéki területekről bevándorló,

¹¹⁸ Az USA-beli „sunbelt” mintájára, kvázi Dél-Kína – *a ford.*

extrém mértékben kizsákmányolt munkaerő volt, amelyet hosszú munkaidőben (a globális és regionális átlagokhoz képest), rendkívül alacsony bérekért foglalkoztattak a munkaigényes iparágakban. Ezek az iparágak párhuzamosan fejlődtek az alapvető logisztikai infrastruktúra kiépítésének fellendülésével, és az új cégeket közvetlenül kötötték össze a világpiaccal a hongkongi kikötőn keresztül, majd hamarosan egy sor másik kínai kikötő is szerepet kapott. Mindennek a végeredménye az lett, hogy kialakult a világ egyik legnagyobb városi agglomerációja. Sencsen hatalmas kiterjedésű beépítetlen vidéki területeket foglal magába, számos ősi várost és települést ölel fel, és a termelés, a letelepedés és az újjáépítés folyamatosan változó mintái szerint terjed, amelyek nemcsak a gyors kínai gazdasági fejlődést testesítik meg, hanem egyben a kapitalista urbanizáció egy bizonyos ideálja felé is mutatnak.¹¹⁹

HOLD NÉLKÜLI ÉGBOLT

1980-ban, amikor Sencsent Kína első négy különleges gazdasági övezetének egyikévé nyilvánították, a település alig volt több, mint egy mezőgazdasági területekkel körülvett kis mezőváros. Lakossága harmincezer fő körül volt, közülük sokan a közeli földekre jártak dolgozni. Sem a mezővárosok, sem a mezőgazdasági területek nem jártak különösebben jól a szocialista fejlesztő rendszer alatt, amely az ipari beruházásokat a nagyobb városokba irányította a kisebbek rovására, és a gabonatermelést erőltette még azokban a régiókban is, amelyek alkalmasabbak lettek volna más növények termesztésére. A reformidőszak kezdetére az egész régió súlyosan elmaradottá vált.¹²⁰ A Sencsen körüli terület azonban egyúttal a virágzó kapitalista Hong-

¹¹⁹ A Gyöngy-folyó deltájának méretével és növekedési trendjeivel kapcsolatban lásd World Bank (2015).

¹²⁰ Ez jelentős változás volt Sencsen számára – ami egykor Kína egyik legiparosodottabb régiójának számított (Sanghaj mellett) – Sencsen pedig egyben az első, megrekedt kapitalista átmenet egyik kulcsfontosságú helyszíne is volt. A Gyöngy-folyó deltájában született meg a modern munkásmozgalom: Kína első két szakszervezetét anarchisták alapították Kuangcsouban az 1910-es években, és fontos sztrájkok zajlottak a térségben, amíg a mozgalmat az 1927-es fehérterror le nem törte. Az idényjellegű bér munka általános volt, és még a Kuangcsou körüli kisebb

kong és az anyaország határán is állt, és Kuangcsou környéke büszkélkedhetett a korai reformok legaktívabb népi támogatásával, amelyet gyakran maga Csao Ce-jang (1980 és 1987 között miniszterelnök) egyengetett gondosan abban az időben, mikor Kuangtung tartomány párttitkára volt. A régió megnyitása a kísérletezés számára tehát kevés hátránnyal járt, miközben mind elhelyezkedése, mind közelmúltbeli történelme növelte a sikeres reformok valószínűségét.

A szélesebb értelemben vett Dél-Kína (különösen Kuangtung és Fucsien tartományok) már az exportipar kialakulása előtt is kihasználta éghajlati és történelmi adottságait, hogy a reformkorszak első éveiben a kereskedelmi termelés egyik leggyorsabban növekvő központjává váljon. A trópusi és szubtrópusi éghajlat változatosabb mezőgazdasági termelést tett lehetővé, mint Észak-Kína legtöbb részén, és a vidéki piac növekedésével párhuzamosan kezdtek újra kialakulni a régi kereskedelmi hálózatok, amelyek egykor összeköttették a régiót. A szocialista korszak előtt a régió a rizstermesztés mellett az egyéb áruk (hal, selyem, cukor, trópusi gyümölcs és zöldség) előállításában is domináns szerepet töltött be. A háború és a forradalom kitörése által megakasztott korábbi kapitalista átmenet során Dél-Kína ipari termelése szorosan kapcsolódott ezekhez az adottságokhoz. A könnyűipar központi szerepet játszott, beleértve az élelmiszer-feldolgozást, a textilipart és az alapvető fogyasztási cikkek gyártását is: amikor a piac újra fellendült vidéken, ezek az iparágak is újjáéledtek (Lin 1997).

Dél-Kína egésze „az összes külföldi tőkebefektetés 42%-át kapta” az 1979 és 1994 közötti években, 1995-re pedig „az egész országra vetített teljes exporttermelés több mint 47%-át adta” (Lin 1997: 66). Ebben az időszakban a Gyöngy-folyó deltája a régió talán legfontosabb termelési központja volt: csak a delta területe 1990-ben a nemzeti exporttermelés 17,34%-áért felelt, és a megvalósult külföldi befektetések 18,95%-át fogadta. Ugyanebben az évben már a tartományi gazdaságon belül is meghatározóvá vált: Kuangtung ipari és mezőgazdasági termelése bruttó értékének 68,8%-át állította elő (Lin 1997). És még csak nem is ez volt befolyásának csúcspontja: 2000-ben

városok, például Fosan is iparosodtak és bekapcsolódtak a globális kereskedelembe. A régió a fejlesztő rendszer alatt gyakorlatilag dezindusztrializálódott.

„Kuangtung tartomány a kínai export 42%-át adta”, és ennek 90%-áért „a Gyöngy-folyó deltájának nyolc városa felelt, élükön Sencsenel”. Maga Sencsen a világ leggyorsabban növekvő városa lett, a GDP növekedési üteme 1980 és 2000 között átlagosan valamivel több mint 30% volt. 2010-re egy harmincezer fős halászfaluból hatalmas, mintegy 10,4 milliós várossá duzzadt.¹²¹ Ezt a léptékváltást a népességnövekedési és városfejlődési trendek is visszatükrözték. Az 1957 és 1978 közötti csekély, 0,75%-os városi növekedési ütemről (a „belső deltában”, a még nem várossá nyilvánított Sencsen és a szigorú migrációs korlátozásokkal rendelkező legnagyobb város, Kuangtung kivételével) a delta városi lakossága (a teljesen „beépített” területeken) 1982 és 1990 között 7,21%-kal nőtt, de ezen számok már a migrációs korlátozások megszüntetése után városiasodó Sencsent és Kuangcsou is magukban foglalják (Lin 1997).

E növekedés nagy részét az „ideiglenes” vendégmunkások beáramlása okozta a szélesebb értelemben vett régióból és Kína belső részeiből. Az 1980-as évek elején a migrációs korlátozásokat enyhítették, és 1984-től kezdődően a vidéki bevándorlók hivatalosan is végezhettek nem mezőgazdasági munkát néhány kijelölt városban. 1985-re a parasztok nemcsak a kijelölt városokban dolgozhattak, hanem szabadon átköltözhetek bármelyik közeli településre, hogy bizonyos típusú munkát végezzenek (elsősorban az építőiparban, a kiskereskedelemben és a szállításban). A vidéki munkaerő-felesleg elszívásával az ilyen intézkedések gyorsan növelni kezdték a proto-proletariátus számát Kína-szerte. A jelenség azonban délen volt a leglátványosabb, különösen a Gyöng folyó deltájában. Kezdetben elsősorban a környező vidékek munkásait érintette. Az 1980-as

¹²¹ A „(nagy)város” kínai közigazgatási meghatározása (shì) nem felel meg teljesen a szó (city) angol jelentésének, és nem is felel meg a nyugati közigazgatási kategóriának. Bár a kínai *shì* gyakran utal arra, amit mi városnak gondolunk, sokszor használják a „prefektúraszintű város” megjelölésére is, amely magában foglalja a város központi területét, a hozzá kapcsolódó külvárosokat és a környező vidéki területek jelentős részét. Mindazonáltal, mivel a Gyöngy-folyó deltája ma már összefüggő megárvárosnak számít (a Világbank megállapítása szerint), Sencsen önmagában minden bizonnyal eléggé beépített ahhoz, hogy a szó köznapi értelmében városként jellemezzék, annak ellenére, hogy közigazgatási határain belül továbbra is megmaradt néhány mezőgazdasági termeléssel foglalkozó és kevésbé fejlett zöldterülettel rendelkező terület. A Sencsen növekedésére vonatkozó adatokért lásd Cox (2012).

években a Kuangtungon kívülről érkező bevándorlók aránya viszonylag alacsony maradt – nulláról indult ugyan, de 1988-ra is csak az összes bevándorló 11%-át tették ki. Bár a népesség az 1990-es években már sokkal gyorsabban növekedett, ezt megelőzően a Gyöngy-folyó deltájába irányuló migrációt a környező régióból származó vidéki munkaerő-felesleg beáramlása jellemezte. A messziről érkező, ideiglenes bevándorlók kis részarányához képest 1988-ban az összes bevándorló mintegy 88%-a Kuangtungból származott, és nagy részük a Gyöngy-folyó deltáján belüli vagy az azzal szomszédos vidéki területekről érkező, ott csak rövid ideig tartózkodó munkás volt. Az első generációs bevándorlóknak túlnyomó többsége egyedülálló fiatal nő volt, akik gyári munkát végeztek. Ez az „ideiglenes” népesség 1982 és 1990 között a tartomány egészét tekintve évente átlagosan kicsit kevesebb mint 30%-kal nőtt, de a folyódeltában a növekedés több mint 40% volt. 1982-ben Kuangtung tartomány ideiglenes munkavállalóinak 37,25%-a dolgozott a Gyöngy-folyó deltájában – ez az arány csak kicsivel volt magasabb, mint a delta állandó lakosságának aránya a tartomány lakosságához képest. 1990-re azonban a tartomány összes ideiglenes munkavállalójának közel 80%-a (majdnem hárommillió ember) élt és dolgozott a Gyöngy-folyó deltájában (Lin 1997).

Sencsen, Tungkuan, Paoan és Kuangcsou állt ezeknek a trendeknek az élén: ezekben a városokban dolgozott a deltában élő ideiglenes népesség több mint fele, városonként 15–18%-a (Lin 1997). Nem meglepő módon ezeken a területeken volt a legmagasabb az egy főre jutó termelési érték 1990-ben, és itt nőtt leggyorsabban a termelési érték az 1980-as évek során. Bár Kuangcsou továbbra is a régió termeléséhez legnagyobb mértékben hozzájáruló város maradt, részesedése az 1980-as 44%-ról 1990-re 22%-ra csökkent, míg Sencsen részesedése ugyanabban az időszakban 0,39%-ról 12,44%-ra nőtt, amit a deltában található többi kisebb város gyengébb növekedése követett (Lin 1997). A végeredmény szinte tökéletes példája volt annak, amit „alulról jövő urbanizációnak” neveznek, a folyamatot pedig a kisvárosok és vidéki területek urbánus agglomerációkká átalakulása hajtotta. Azonban a delta eredetileg vidékies állapota és a megavárosok 2010 körüli kialakulása közötti időszakban a városi területek felé irányuló migráció a régión belüli összes migráció mintegy 26,6%-át tette ki 1980 és 1990 között. Az átfogó urbanizáció helyett tehát a reformkorszak első évtizedében

a kisvárosokba irányuló migráció dominált, ami az összes migráció 71%-át tette ki (Lin 1997).

Az így létrejött nagyvárosokat egy olyan jelenség határozta meg, amelyet a tudósok és a helyiek „vidék-város integrációnak” kezdtek nevezni, és amit a növekvő terjeszkedés, az intenzív iparosítás és a mezőgazdaság fejlesztése jellemzett (Lin 1997). Összességében azonban a megművelt földterület „az 1980-as 10 440 négyzetkilométerről 1990-re 9105 négyzetkilométerre csökkent”, míg a kijelölt kisvárosok beépített területe (a nagyvárosokként kijelölt területeket nem számítva, ahol a növekedés korlátozott volt) ugyanezen időszak alatt évente átlagosan 23,98%-kal nőtt, ami évi mintegy 67 négyzetkilométernyi új városias területet jelentett az évtizedben (Lin 1997). Az ipar hasonlóan kiterjedt és változatos volt. A termelést kis műhelyek dominálták, amelyek átlagosan kétszáznál kevesebb dolgozót foglalkoztattak, némelyik csak egy tucatot. Ezekben az években egyszerűen nem voltak nagyobb üzemek (a Kuangscouban megmaradt állami vállalatokon kívül) vagy jelentős termelési csomópontok. A régi közösségi étkezdéket könnyűipari műhelyekké alakították át, majd ezek helyén legfeljebb két-három emeletes épületeket húztak fel, néhány nagyszobával. A helyiek hamarosan az alábbi költői, de pontos kifejezéssel kezdték jellemezni a termelés új földrajzát: „tengernyi csillag szétszórva az égbolton, amelynek közepéről hiányzik egy nagy, fényes hold” (Lin 1997).

A BAMBUSZHÁLÓZAT

Hongkong pénzügyi jelentőségének növekedése ebben az időszakban nem csupán földrajzi elhelyezkedésének volt köszönhető, a fennálló közvetlen családi kapcsolatok és közvetett kulturális befolyás legalább ekkora jelentőséggel bírt. A Gyöngy-folyó deltája korai fejlődését ugyanis a kiterjedt családi hálózatok, a cégek termelési és adminisztratív egységei közötti kommunikációt elősegítő kantoni nyelv, valamint a klánhoz vagy helyhez kötődő, hűség által fegyelmezett női munkaerő is elősegítette. Ezen sajátosságok többsége a dél-kínai történelem hosszú ideje fennálló jellemzője volt, de korántsem mindegyik: sok tényező újonnan jelent meg. Különösen fontos jelentőséggel bírt, hogy a háború végével és a kommunista Kína iparának átszervezésével nagyszámú

nacionalista kötődésű menekült áramlott Hongkongba. Ennek eredményeként Hongkongban egyszerre koncentráldott nagy mennyiségű olcsó munkaerő és – a terület brit gyarmati státuszának köszönhetően – jelentős mennyiségű tőke, melyet az anyaországból csempészték magukkal a vagyonosabb menekültek, akik egyben menedzseri tapasztalatokkal és nemzetközi kapcsolatokkal is rendelkeztek. Kiváltképpen fontos volt a sanghaji üzletemberek tömeges áttelepülése az 1940-es évek végén, ami új befektetéseket kereső tőkét és a könnyűiparral kapcsolatos széles körű szakértelmet hozott a területre éppen abban az időben, amikor a kontinensen zajló forradalom keresztbe tett Hongkong kereskedelmi és logisztikai központtá válásának. A tőke és az olcsó munkaerő kombinációja a következő két évtizedben elősegítette a gyarmati sorban lévő terület gyors iparosítását, később pedig, amikor újra beindult a kereskedelem a Kínai Népköztársasággal, két évtizedes gyors dezindusztrializációt (Johnson 2001) eredményezett.

A hongkongi (és tajvani) emigráns tőkések azonban csak egy frakcióját képezték a kínai tőke Délkelet-Ázsián és általában a Csendes-óceánon átívelő, sokkal nagyobb hálózatának.¹²² A gyakran „bambuszhálózatnak” nevezett tőkekoncentráció egy családi kapcsolatokra épülő informális gazdasági hálózat volt, aminek gyökerei a Ming- és Csing-dinasztiák regionális uralkodásának időszakában keresendő, amelyek megelőzték Európa és Japán imperialista terjeszkedését. A Ming-korszak idején Cseng Ho diplomáciai útjai (1405 és 1433 között) kezdetleges kereskedelmi hálózatokat hoztak létre a Dél-kínai-tengeren és az Indiai-óceánon, amelyeket gyakran kantoni és hokkien nyelven beszélő¹²³ kereskedők vezettek. Ugyanebbe a régióba a 17. század során nagyszámú bevándorló özönlött a Csing-dinasztia felemelkedésével, azután, hogy az ellene harcoló, Mingekhez hű csapatok déli hadállásai lassanként felőrlődtek. Ezek a dél-kínai dialektusokat beszélő bevándorlók átszivárogtak Délkelet-Ázsiába. Néhol (mint Thaiföldön) lassanként beépültek a helyi gazdasági és politikai rendszerekbe, míg más területeken saját államalakulat jött létre, ilyen volt például a nyugat-bor-

¹²² Számos munka dokumentálja ezt a sokféleképpen meghatározott hálózatot. Az alábbi információk e munkák egy részéből származnak, beleértve a hivatkozott forrásokat és számos általánosabb áttekintést (Weidenbaum és Hughes 1996; Folk és Jomo 2003; Cheung és Gomez 2012).

¹²³ A délkelet-kínai területeken elterjedt nyelv – *a szerk.*

neói Lanfang Köztársaság. A 17. század közepére a kínai betelepülők száma Tajvanon és Délkelet-Ázsiában több mint százezer volt (Guotu 2006). Bárhová is mentek, folytatták a Ming-korszakban kialakult hagyományt: saját, általában családi konglomerátumokat alapítottak, amelyekkel előmozdították a kereskedelem, a bányászat, a mezőgazdaság és a könnyűipar felvirágzását Délkelet-Ázsiában.

A nyugati (majd japán) gyarmatosítás térnyerésével és a Csing-dinasztia – idegen nyomás és belső lázadások hatására bekövetkező – lassú összeomlásával ennek a diaszpórahálózatnak a jellege ismét megváltozott. Sok délkelet-ázsiai államszervezet (beleértve a Lanfang Köztársaságot is) esett áldozatul az európai birodalmi terjeszkedésnek, amelyet később az Egyesült Államok és Japán térnyerése váltott fel. A gyarmati adminisztrátorok azonban a kínai gazdasági hálózatokat gyakran megőrizték, sőt olykor kivételes helyzetbe hozták ezeken a területeken. A 19. század közepén – a tajping-felkelést¹²⁴ követően – a háború sújtotta Dél-Kínából a migránsok harmadik hulláma áramlott ki. Ekkorra a délkelet-ázsiai kínai migránsok száma már meghaladta az egymilliót, Tajvanon pedig a betelepülő kétmillió kínai lassanként lecserélte az őslakos népeiséget, így többséggé váltak a szigeten (Zhuang 2006). Az új migránsok egy része ismét Délkelet-Ázsiába szűrődött be, de sokukat most jobban vonzották az amerikai és ausztráliai új munkaerőpiacok, ahol a bányászat és a vasútépítés fellendülése miatt volt szükség nagyszámú munkásra. Bár ezen országok közül a legnagyobbak később sok bevándorlót kiutasítottak, a diaszpórának tartósan éreztette hatását. Jelentős lokális üzleti hálózatok alakultak ki különböző Csendes-óceán-parti városokban,¹²⁵ például San Franciscóban és Limában. A késő Csing-évek alatt Szun Jat-szen bejárta a tengerentúli kínai településeket, hogy pénzt gyűjtsön a Szövetséges Liga¹²⁶ számára – ami jelzi e hálózatok kulturális folytonosságát és viszonylag nagy mennyiségű szunnyadó tőkéjét.

¹²⁴ A Csing-dinasztia elleni fegyveres konfliktus Kínában az 1850-es évek közepén. Azért tört ki, mert a lakosság gyarapodásával és az egy személyre eső földek csökkenésével nőtt a korrupció és a kizsákmányolás.

¹²⁵ „Pacific Rim” – általában csak az ázsiai csendes-óceáni területeket érti alatta a szöveg, néha (mint itt) az óceán túlsó partját is – a ford.

¹²⁶ A Szun Jat-szen által alapított társaság, melynek célja a Csing-dinasztia megdöntése volt.

A belső nyugtalanság a Csing-dinasztia hanyatlása és a köztársasági periódus alatt is folytatódott, ezért a déli bevándorlók újabb hulláma érkezett Délkelet-Ázsiába, különösen Malajziába és Szingapúrba, végül pedig a kommunisták győzelme után Tajvanba és Hongkongba.¹²⁷ A kialakult diaszpórák (olykor a gyarmati hatalmak támogatásának is köszönhetően) a helyi kereskedelmi és ipari hálózatok központi pilléreivé váltak. Mindez gyakran helyi etnikai egyenlőtlenségek kialakulásával is járt, ami erőszakos összetűzésekhez, bizonyos esetekben a kínai kisebbségek elleni zavargásokhoz, sőt pogromokhoz vezetett, különösen Indonéziában (1965 és 1966 között, valamint 1998-ban), Malajziában (1969) és Burmában (1967), a régión belüli vándorlás újabb hullámait indítva el. Az ilyen események is szerepet játszottak egy független, kínaiak által uralt Szingapúr kialakulásában. Más esetekben a kínai menedzseri osztály nagyobb fokú asszimiláción ment keresztül, mint például Thaiföldön és kisebb mértékben a Fülöp-szigeteken. A bambuszhalózat azonban minden esetben megőrizte jelentős befolyását kereskedelmi kapcsolatai és komoly tőkeállománya felett, így végső soron Japánhoz hasonló mértékben járult hozzá a csendes-óceáni térség újrafarmálásához, és kétségtelenül központi szerepet játszott Kína világgazdasági felemelkedésében.

A késői Csing-korszak és a köztársasági időszak során a bambuszhalózatból Kínába történő befektetések mértéke minimális volt a külföldön dolgozó kínaiak hazaküldött pénzéhez képest. A tengementűli kínaiak befektetései a becslések szerint 128,74 millió dollárt tettek ki (1937-es árfolyamon) a 19. század vége és 1949 között, és mintegy 80%-uk Kuangtungban és Fucsienben összpontosult. Ezzel szemben a hazautalások körülbelül 3,5 milliárd dollárt tettek ki (szintén 1937-es árfolyamon számolva) nagyjából ugyanebben az időszakban (Jinzhi 1988). A szocialista korszakban, amikor a hazautalásokat nem lehetett közvetlenül az anyaországba küldeni, Hong-

¹²⁷ Egy másik nagy migrációs hullám 1984-ben indult meg, ezúttal Hongkongból, miután döntés született arról, hogy a gyarmati területet a britek átadják a kommunista Kínának. Ennek a kivándorlásnak a hatásai leginkább olyan helyeken mutatkoztak meg, mint a kanadai Vancouver, ahol a kantoni tőke beáramlása teljesen átformálta a várost. Az újabb kivándorlási hullám eredménye a csendes-óceáni tőkehalózatok még mélyebb integrációja lett. Csak egy példát említve: az újonnan Kanadába települő kínai emigránsok fontos közvetítőként működtek a nyersanyagra éhes anyaország és a kanadai természeti erőforrások között.

kong alapvető fontosságú pénzügyi közvetítővé vált a tengerentúli kínai lakosság és Kínában élő rokonaik között. Mivel Délkelet-Ázsia gyarmati rendszerének felszámolását etnikai feszültségek kísérték, Hongkong (Szingapúr mellett) a bambuszhálózat tőkéjének fontos lerakatává vált. 1949 és 1990 között „körülbelül 73 milliárd hongkongi dollárt fektettek be Délkelet-Ázsiából származó kínaiak Hongkongban” – ez az összeg meghaladta az amerikai és japán befektetéseket ugyanabban az időszakban (Zhuang 2006: 9).

Több délkelet-ázsiai országban, nevezetesen Thaiföldön, Malajziában, Indonéziában és kisebb mértékben a Fülöp-szigeteken tapasztalható egyidejű fellendülés a helyi kínai konglomerátumoknak is előnyös volt. Indonézia figyelemre méltó példa: Szukarno¹²⁸ bukását és az 1965-ös antikommunista népiertást követően a Szuharto tábornok-féle Új Rend¹²⁹ elindított egy a katonaság által támogatott fejlesztési programot, amelynek célja az ország gyarmati időkben származó pusztuló infrastruktúrájának újraépítése, a mezőgazdasági termelékenység forradalmasítása és a külföldi tőke bevonása volt. Ahogy az Kínában is történt ebben az időszakban, a külföldi tőke számára a fő vonzerőt a befektetésekért cserébe az olajhoz és egyéb nyersanyagokhoz való hozzáférés jelentette. Az erőforrásokban szegény Japán vezető szerepet játszott ebben, mivel újjáélesztette az eredetileg a „közös felvirágzás övezete”¹³⁰ koncepció részeként létrejött kereskedelmi kapcsolatokat. A kínai *cukung*¹³¹ tőkések szintén alapvető szerepet játszottak ebben a nemzetközivé váló folyamatban. Először is hozzáférésük volt a Hongkongban, Tajvanon és másutt meglapuló tőkéhez, amit a hazai termelésbe forgathattak. Másodszor, a nem kínai külföldi tőkések megbízható partnernek tekintették őket, ugyanis a *cukung* cégek látták az egyetlen hazai erőnek, amelyek „rendelkeznek a szükséges vállalati, tőke- és elosztási apparátussal,

¹²⁸ A második világháború után a holland gyarmati sorból függetlenné váló Indonéz Köztársaság első elnöke 1945 és 1967 között, az el nem kötelezett országok mozgalmának egyik alapítója.

¹²⁹ A Szuharto-féle rezsim neve, amely három évtizedig állt fenn, és erősen antikommunista volt, amivel a nyugati nagyhatalmak szimpátiáját is kiváltotta – *a szerk.*

¹³⁰ A Nagy-kelet-ázsiai „közös felvirágzás övezete” (1931–1945) japán imperialista projekt – *a ford.*

¹³¹ Hokkien kifejezés, indonéziai kínai üzleti érdekeltségű csoportok – *a ford.*

valamint a profitszerzéshez elengedhetetlen üzleti ‘kultúrával’” (Robinson 1986: 273). Ugyanezek a tényezők kedvezményezett státuszhoz juttatták őket az ország katonai vezetői szemében is, akik monopolszerződéseket, olcsó hiteleket és állami vállalatok révén jól fizető megbízásokat kínáltak nekik.

Helyi szinten mindez mélyreható egyenlőtlenségeket generált a kínai és az indonéz, helyi tőkések között, valamint elmélyített egy általánosabb etnikai egyenlőtlenséget is, amelyet a szegény indonézek tapasztaltak a kínai tulajdonosokkal való kapcsolataik során vagy a kínai nagyvállalatoknak dolgozva. Bár régóta vita folyik a kínai tőke pontos súlyáról az Új Rend gazdaságában, az mindenesetre nyilvánvaló, hogy a *cukung* cégek dominálták a termelést, különösen a nagy állami infrastrukturális projekteken kívül. Az 1980-as évek közepére általános becslések szerint „a kínaiak kezében összpontosult a hazai magántőke legalább 70-75%-a, és továbbra is kínai üzleti csoportok uralták a közepes és nagyvállalati szektort”. Ez azt is jelentette, hogy – eltekintve Szuharto családjától és a legmagasabb rangú tábornokokhoz kötődő hálózatoktól – Indonézia Új Rend-rezsimjében „a hazai kapitalista osztályt túlnyomórészt kínaiak alkották” (Robinson 1986: 276–277).

De ugyanilyen fontos az a tény is, hogy a hazai kapitalista osztály gyakran japán cégek alvállalkozója volt, vagy legalábbis olyan fejlettebb kelet-ázsiai gazdaságok finanszírozták, amelyek felemelkedésüket nagyrészt a japán tőke korábbi beáramlásának köszönhették. Így azután a japán tőke válság utáni kiáramlása (amelyet amerikai katonai érdekek is elősegítettek) végső soron megerősítette a bambuszhalózati üzleti kapcsolatait, amelyek a 20. század utolsó harminc évében világméretűvé nőttek. 1991-re a Világbank becslése szerint a nem Kínában élő kínaiak össztermelése elérte a 400 milliárd dollárt, ami 1996-ban 600 milliárd dollárra nőtt (Zhuang 2006). Bár a tőke nagy részét Kínában tartották, ez általában mozgékonyabb volt, mint a nem kínai tőkések által birtokolt források. Célszerű összehasonlítani a számokat a régió más befektetési forrásainak adataival, bár sok az átfedés: a teljes japán FDI [külföldi működőtőke-befektetés – a szerk.] 1951 és 1986 között világszerte mintegy százhatmilliárd dollárt tett ki, amelynek ázsiai része 21,8 milliárd dollár volt (Itoh 1990). Ez 1986 után gyorsan nőtt: „az éves tőkekiáramlás negyvennyolcmilliárd dollár volt”,

és Japán ázsiai feldolgozóipari beruházásai az 1986 és 1989 közötti néhány éves időszakban (a buborék csúcsán) meghaladták az 1951 és 1985 közötti időszak összes beruházását (Bernard és Ravenhill 1995). Összességében elmondható, hogy a tőke ezen két, számos ponton összefonódó forrása egyre inkább egyenértékűvé vált, amit a csendes-óceáni térség súlypontjának lassú eltolódása követett Japántól Kína irányában. Ez utóbbi folyamatban nem kis szerepe volt a bambuszhalózat szunnyadó kapcsolatai újjáéledésének. A hálózat gyors növekedését eleinte a japán gazdaság túlhevülése hajtotta, majd a japán gazdasági buborék kidurranását követően – az „elveszett évtized”¹³² alatt –, amikor a japán befektetések viszonylagos hanyatlásnak indultak, a bambuszhalózat virágozhatott az egész régióban.

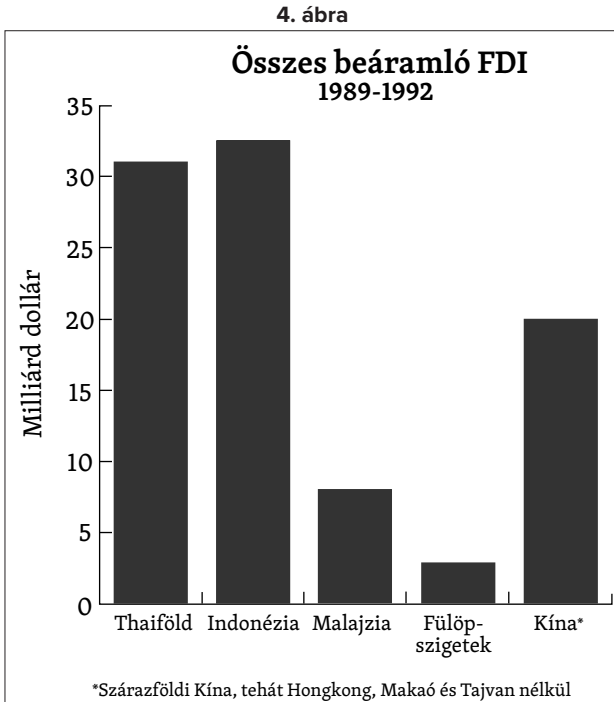
A CSENDES-ÓCEÁNI KERESKEDELMI HÁBORÚK

A 20. század utolsó évtizedeire a globális tőkeáramlás súlypontja döntő mértékben kelet felé tolódott. Az Egyesült Államok Csendes-óceánon átívelő nemzetközi kereskedelme már 1980-ban felülmúlta az Atlanti-óceánon átívelő kereskedelem volumenét, és a csendes-óceáni térség ázsiai gazdaságai 1982 és 1985 között évi 5%-os növekedést értek el, míg Európában ugyanebben az időszakban 1,8%-os növekedés volt csupán (Itoh 1990). Az ázsai országok gyors növekedését a japán buborék¹³³ hajtotta, amely soha nem látott sebességgel terelte a tőkét a tengerentúlra. Japán részesedése a globális működőtőke-befektetésekből 1984-ben elérte a 17,8%-ot, ami meghaladta az Egyesült Államok részesedését is (Itoh 1990). De a folyamatot az is elősegítette, hogy az Egyesült Államokban folyamatosan nőtt a kereslet a tengerentúlról származó könnyűipari termékek és nyersanyagok iránt. A tőke ezen új középpontja tehát három pilléren nyugodott: az egyik Japán volt, a másik az Egyesült Államok, a harmadik pedig az egyre gazdagabb kínai befolyási övezet, amely a 21. századra az óceánparti részek

¹³² Japán gazdasági stagnálása az 1991-es Japán buborék kidurranását követően – *a ford.*

¹³³ 1986 és 1991 közötti gazdasági buborék alakult Japánban az ingatlan- és tőzsdei árak erős inflálódása miatt, aminek következtében 1992-től Japán gazdasága stagnált – *a szerk.*

mellett egyre inkább jelentette a nyugati, szárazföldi területeket is. Nagyjából ezzel egy időben jelentős mennyiségű befektetés kezdett beáramlani Délkelet-Ázsia virágzó gazdaságaiba.

Forrás: Délkelet Ázsia: Martin Hart-Landsberg és Paul Burkett 1998.
Kína: Naughton, 2007.

A világgazdaság csúcsán ezt a folyamatot az Egyesült Államok és két legfontosabb „későn iparosodó” versenytársa, Japán és Nyugat-Németország között növekvő kereskedelmi feszültség határozta meg. A csendes-óceáni térségben ez a folyamat kereskedelmi háború kibontakozásához vezetett, amelynek részeként az Egyesült Államok jelentős vámokat vetett ki a japán elektronikai cikkekre, diplomáciai erejét felhasználva korlátozta a japán autó-, acél- és gépipari exportot, valamint rossz hírért keltette a Japánból érkező befektetéseknek, sőt szövetségi szinten olykor egyenesen blokkolta is azokat. Indiana államban olyan képek jelentek meg, ahol helyi acélmunkások japán gyártmányú autókat

vernek szét kalapáccsal, 1982-ben pedig az FBI egy nagy horderejű csalási ügyben több Hitachi-vezetőt letartóztatott, akik tudatosan forgalmaztak az IBM-től lopott adatokat (Tasker 2018; Malone 1983). A kereskedelmi háború nehézfegyverzetét azonban a nemzetközi monetáris rendszer szívében történő reformok jelentették. Versenyelőnye megőrzése érdekében Japán már régóta manipulálta valutaárfolyamát, amire válaszul az USA, geopolitikai erejét felhasználva, kieroszakolta a jen lebegő árfolyamra való áttérését, ezzel párhuzamosan pedig – több központi bank közreműködésével – szándékosan leértékelte a dollárt az 1985-ös Plaza-egyezmény keretén belül. Az eredmény a japán ipar versenyképességének gyors hanyatlása volt, ami még több tőkebefektetést irányított a pénzügyi spekulációk és az ingatlanbefektetések felé, ez pedig felgyorsította az eszközárr-buborék növekedését, amely öt évvel később a japán buborékhoz vezetett (Hemmings 2018). Noha a Plaza-egyezmény egyfajta mérőöldkövet jelentett, mégis csupán az egyik fontos sarokpont volt a csökkenő profitabilitás, az ipar kiszervezése és a fokozódó globális verseny által jellemzett sokkal hosszabb távú trendekben.

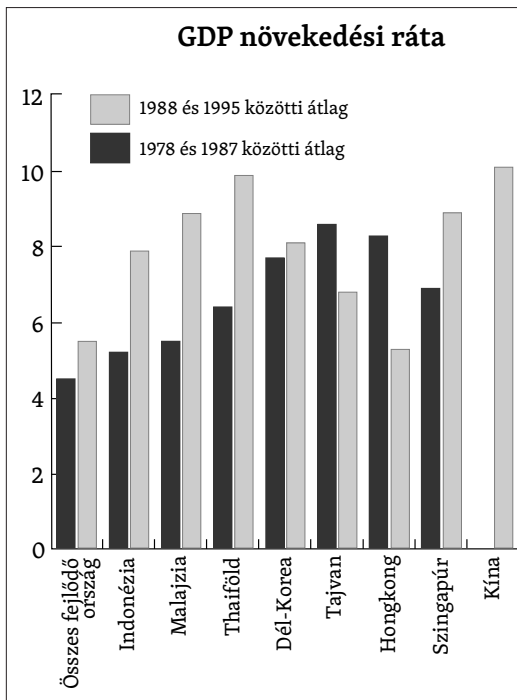
A 1970-es évek globális válsága indította el a kereskedelmi háborút, és a kereskedelmi háború hozta létre ezt az egyezményt sok másik intézkedés mellett – az ok-okozati összefüggést itt nem lehet megfordítani.

De míg a Plaza-egyezmény gyengítette a japán ipart, sok más regionális gazdaság dollárhoz kötött valutáit versenyképesebbé tette. Az egyezmény megkötésének éveire a gyarmati rendszer felszámolását követő elégedetlenség nagyrészt elapadt Délkelet-Ázsiában, az utolsó nagy indokínai háború Thaiföldet pedig az Egyesült Államok karjaiba lökte. A háború ezenkívül a régió fejlődését az ún. kelet-ázsiai tigrisek gazdaságaihoz kötötte, a fentebb vázolt alvállalkozói megállapodások révén. Mire tehát 1985-ben aláírták a Plaza-egyezményt, a termelés legalsó szintjeit már a csendes-óceáni térség újonnan épített csomópontjainak perifériáján fekvő szegényebb országokba irányuló exportra készítették elő. Az IMF¹³⁴ és a Világbank közgazdászai „csodagazdaságok” új sorának felemelkedését jósták, központi szereplőként Thaifölddel, Malajziával és Indonéziával, néha kiegészülve a Fülöp-szigetekkel és a Kínai Népköztársasággal. Ezek az

¹³⁴ International Monetary Fund, Nemzetközi Valutaalap – a szerk.

előrejelzések a Japánból és a kelet-ázsiai tigrisek gazdaságaiból a régióba irányuló működőtőke-befektetések gyors növekedésén alapultak, Kína esetében pedig különösen Hongkong, Tajvan és Makaó szerepe volt hangsúlyos (Hart-Landsberg és Burkett 1998; Naughton 2007). Ennek eredménye egy újabb elképesztő GDP-növekedési hullám volt, amely növekedés messze meghaladta a fejlett gazdaságokét, sőt a világ fejlődő országaiban tapasztalt magasabb átlagokat is felülmúlta, és gyorsan megelőzte a kelet-ázsiai tigrisek gazdasági növekedésének ütemét. Az egyetlen kivétel Szingapúr volt pénzügyi központ szerepéből adódóan: lásd az 5. ábrát. (Hart-Landsbert és Burkett 1998).

5. ábra

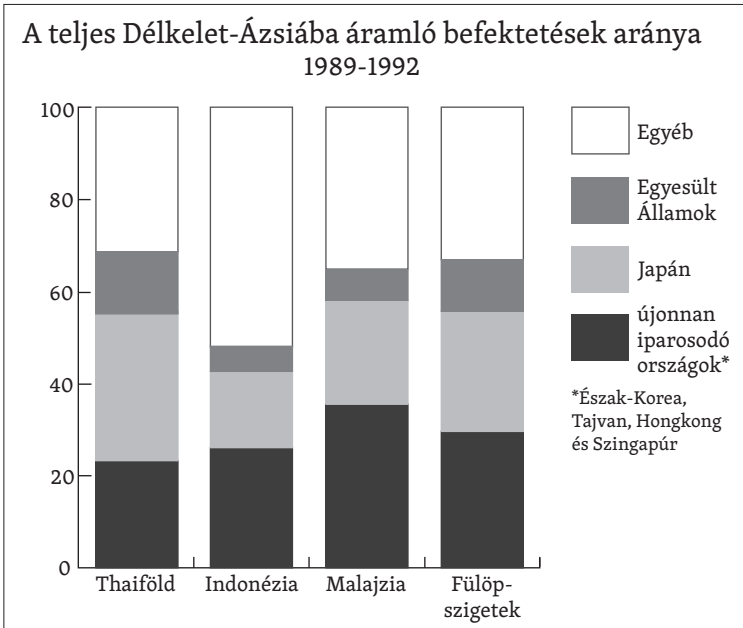

Forrás: kínai adat esetén a Világbank, a többi országnál lásd Hart-Landsberg és Burkett 1998.

Amint azt korábban Japán, Dél-Korea és Tajvan esetében láthattuk, a növekedés nagy részét az amerikai hadsereg régiós védnöksége segítette. Ez különösen igaz volt Thaiföldre, amely az indokínai háború során katonai csapatokat és számos bázist is biztosított az amerikaiaknak. 1950 és 1988 között az Egyesült Államok „több mint 1 milliárd dollár gazdasági és 2 milliárd dollár katonai segítséget nyújtott” Thaiföldnek, zömmel az 1965 és 1975 közötti háború éveiben (Glassman 2004: 37).

A segély relatív súlya akkor válik világossá, ha összehasonlítjuk az országba irányuló összes működőtőke-beruházással, amely 1961 és 1980 között még mindössze 1,18 milliárd dollár volt, majd 1981 és 1990 között ez 6,88 milliárd dollárra nőtt, viszont ez az ugrás leginkább 1988 és 1990 között volt, ekkor 5,05 milliárd dollár értékű beruházás történt (Hart-Lansberg és Burkett 1998). Az 1950 és 1988 között kapott 3 milliárd dolláros közvetlen segély, amelyet elsősorban katonai érdekek indokoltak, nagyjából ugyanebben az időszakban mintegy 8 milliárd dollárnyi működőtőke-befektetésnek felelt meg. A vietnami amerikai katonai szerepvállalás idejének nagy része alatt az USA-tól kapott segély nagysága nagyjából megegyezett Thaiföld külföldi devizataralékával (1965–1976 között) (Glassman 2004). A közvetlen katonai segélyek relatív jelentősége csak akkor kezdett csökkenni, amikor a Plaza-egyezményt követően japán befektetések kezdtek áramlani a thaiföldi gazdaságba. Míg 1965 és 1972 között az Egyesült Államokból származó befektetések a Thaiföldre érkező összes működőtőke-beruházás 45,1%-át tették ki, szemben a japán 28,8%-kal, addig az 1990-es évek elejére ezek a számok megfordultak (lásd a fenti 6. ábrát). 1987 és 1995 között a japán befektetések az összes működőtőke-beruházás 31,6%-át tették ki, az USA részesedése pedig 13,2%-ra csökkent (Glassman 2004).

6. ábra

Forrás: (Hart-Landsberg és Burkett 1988)

A Thaiföldről Japánba irányuló export szintén nőtt ebben az időszakban. Ez illeszkedett abba a tendenciába, amely Délkelet-Ázsiát jellemezte: a régió országainak kereskedelmi mérlege (amelyet úgy kapunk meg, hogy kivonjuk az importból az exportot) Japánnal, valamint Dél-Koreával és Tajvannal szemben negatív volt, és 1985 után egyre kiegyensúlyozatlanabb lett, amíg ugyanebben az időszakban az Egyesült Államok és Európa gazdaságaival szemben egyre pozitívabbá vált. A Nyugattal szembeni kereskedelmi többlet azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy teljes mértékben ellensúlyozza a régió általános kereskedelmi hiányának hatását, valamint a működőtőke-beruházások elapadását – az ázsiai pénzügyi válság pedig rávilágított ezeknek a kereskedelmi egyensúlytalanságoknak a valódi nagyságára (Hart-Landsberg és Burkett 1998). Ennél is fontosabb, hogy a kereskedelmi egyensúlyhiány világosan megmutatta az állítólagosan

minden fél számára előnyös, „repülő vadludak”¹³⁵ névre keresztelt iparosítási modellben rejlő egyenlőtlenségeket. A valóságban mind az ázsiai tigrisek gazdaságai, mind a felvirágzó délkelet-ázsiai országok egy kialakulóban lévő csendes-óceáni térség hierarchiájának részei voltak, amelyet az USA katonai érdekei alakítottak ki, és amelyet gazdaságilag Japán uralt egyfajta versengő szimbiózisban az USA gazdaságával. A kelet-ázsiai tigrisekben ez a hierarchia a szellemi tulajdon, a csúcstechnológiai piacok és a különféle termelési technikák megosztása körüli konfliktusok formájában került felszínre (Hart-Landsberg és Burkett 1998).

Délkelet-Ázsiában a regionális egyenlőtlenségek sokkal szembe-
tűnőbbek voltak. A régióban az ipari szerkezetváltás és a technol-
giaátadás minden egyes hullámát az importált technológiáktól és
alkatrészekről való függőség növekedése, valamint az importhelyet-
tesítő¹³⁶ hazai iparfejlesztés eljelentéktelenedése kísérte. Mire a gaz-
dasági szerkezetváltás hulláma elérte Délkelet-Ázsiát, a beáramló
működő tőke túlnyomó részét az olcsó munkaerőt alkalmazó, rend-
kívül mobilis cégek befektetési tették ki, mely cégek fejlett technol-
giájukat vagy egyáltalán nem, vagy csak rendkívül korlátozott mér-
tékben osztották meg a helyi tőkékkel (Bernard és Ravenhill 1995).
Mindez azt eredményezte, hogy „az új exportágazatok olyan gazda-
ságokban váltak jelentőssé, melyek termelő kisvállalkozásai hírhed-
tek voltak a járadékvadászatról és a hatékonyságról” (Bernard
és Ravenhill 1995: 196). Sok esetben, mint például Indonéziában,
a tőketulajdon aránytalanul nagy mértékben koncentrált egyrészt
a külföldi tulajdonosok, másrészt a helyi tőkék kis hányadának

¹³⁵ Japán közgazdászok elképzelése a délkelet-ázsiai technológiai fejlődésről, amelyben Japáné a vezető szerep. Az 1930-as években fejlesztették ki, de az 1960-as évekre lett népszerű – *a szerk.*

¹³⁶ A globális kapitalizmusban az importhelyettesítő iparosítás a tőke- és technológia-hiányos (fél)perifériás országok egy gazdaságfejlesztési stratégiája. Ebben az esetben az államok ahelyett, hogy cserébe importból szereznek be az összetettebb árukat, arra koncentrálnak, hogy a saját iparuk által tudjanak előállítani az export-képes termékeket. Az iparfejlesztéshez azonban technológiaiimportra van szükség, amelyet a tőkehiányos országok nehezen finanszíroznak - többek között ez is vezetett az államszocializmus ideje alatt Magyarország és más kelet-európai országok eladósodásához (Éber et al. 2014) – *a szerk.*

kezésben, akiket szoros kapcsolat fűzött vagy a katonai juntákhoz,¹³⁷ vagy a bambuszhálózat üzletembereihez (Robinson 1986). Ezt a jelenséget egyesek „technológia nélküli iparosodásként” írták le, amely különösen azokban az exportágazatokban volt tetten érhető, melyek földrajzilag a külföldi tulajdonban lévő és a helyi vállalkozásokra csupán minimálisan építő exportfeldolgozó övezetekben koncentráálódtak (Malajziában az ilyen típusú külföldi vállalatok adták a nagybani export 75–99%-át) (Bernard és Ravenhill 1995; Hart-Landsberg és Burkett 1998).

Regionálisan ezek az exportágazatok egy hárompólusú kereskedelmi hierarchiába épültek be: a pénzügyi szolgáltatásokat Hongkong és Szingapúr nyújtotta, a csúcstechnológiai inputok beszállítója az egymással versenyző Japán, Tajvan vagy Dél-Korea volt, a feldolgozás pedig a Tigris-gazdaságoktól Délkelet-Ázsiáig (és egyre inkább a kínai szárazföldre) húzódó termelési láncokban történt. Az egyes részfolyamatok pontos helye a munkaerőköltség és az adott ágazat tőke-munka aránya alapján dőlt el. A szükséges nyersanyagok Délkelet-Ázsiából (valamint a „globális Dél” különféle államaiból) származtak, a végtermékeket pedig az amerikai és európai piacokra szállították. Ezzel egy időben a csendes-óceáni térség teljes kereskedelmi infrastruktúrája a konténerek, hajók és kikötők termelésétől függött, ami az exportfeldolgozó övezetek és gigantikus konténerkikötők által jellemzett logisztikai gócpontok új földrajzi hierarchiáját hozta létre. Kína szárazföldi területeinek megnyitása ebben a kontextusban vált lehetővé. Az Indonéziával, Thaifölddel és Malajziával versengő kínai szárazföld felemelkedése tehát a bambuszhálózat virágzásától függött a japán buborék 1990-es kipukkadását követően, domináns szerepét pedig a regionális versenytársak 1998-as ázsiai pénzügyi válság alatti összeomlása biztosította be végleg.

¹³⁷ A junta szó katonai diktatúrát jelent – *a szerk.*

VASBÓL ROZSDA (1980–2000)

BELFÖLDI FELTÉTELEK

A TIENANMEN TÉR ÉS A MENETELÉS AZ INTÉZMÉNYEKBE

Az 1980-as évek közepére a városlakók kicsi, de növekvő létszámú csoportja elkezdett kitörni a *tanvej* rendszerének „vas rizseshálójából” – a biztos foglalkoztatásból és gabonafejadagból –, és belevetette magát a bővülő városi fogyasztói piac teremtette új lehetőségekbe. Az állam, hogy kielégítse a növekvő keresletet, bátorította a kisvállalkozásokat. Peking-szerte üzletek nyíltak, s olyan olcsó árucikkekkel kínáltak, amelyeket általában a falusi vállalatok szektora és/vagy a városokba újonnan beköltöző munkaerő termelt meg. Ilyen bevándorlók voltak például a Vencsouból származó munkások, akik népszerű bőrdzseki-eket gyártottak kis családi vállalkozásokban a pekingi Fengtaj-negyedben. Hajtienben, Peking egyetemi negyedében a város északnyugati részén pedig parasztok szamaras szekereinek sora bukkant fel reggelente; termékeket hoztak, amelyeket a nyílt piacon terveztek eladni. Megsokasodtak az utcai árusok is, akik sokkal élénkebbé tették a város éjszakai életét. Családok nyitották meg saját éttermeiket úgy, hogy lyukakat ütöttek *tanvej*-falakba, a vásárlók pedig azon keresztül léptek be egy-egy ilyen vendéglőbe, amely a változó városi ízléshez idomuló izletes ételeket kínált, szemben az állami éttermek unalmas ízeitől és borzalmas kiszolgálásától.

Ez volt az a pont, ahol láthatóvá vált, hogy hogyan alakítja át a piacosodás a szocialista korszak városának alapvető tereit. A piacok nyüzsgése, az új bevándorlók letelepedése és az önellátó *tanvej*ek falinak szó szerinti ledöntése mintha mind a szabad mozgás új korszaka-

kát jelképezte volna. Ez egyfelől a kelet-ázsiai kontinentális város-fejlődés hagyományos mintázatait képezte le – mint például a Tang-dinasztia alatt felépült városnegyedek zárt elrendezése és a Szung-dinasztia nyitott szerkezetű városai közti váltást –, amelyeket mindig is az elzárkózás és a nyitottság feszültsége jellemzett. Másfelől azonban a tér, a hatalom és az egyenlőtlenség olyan új struktúráit kezdte tükrözni, amelyek épp csak kialakulóban voltak. A *tanvej*-rendszer szökevényei számának fokozatos növekedése létrehozta a *kotihu*-nak nevezett városi vállalkozók új osztályát, akik a városban már motorbiciklikon vagy akár saját tulajdonú autókön közlekedtek. Mindeközben egyre rendszeresebbé vált a parasztok belépése a városi terekbe, akár kiskereskedőkként, akár újonnan bevándorló munkásokként. Ez lebontotta a szocialista időszak egyik alapvető térbeli elkülönülését, és megkezdte a *hukou* rendszer átalakítását: a városoknak a vidéktől való elhatárolására szolgáló rendszerből olyan felosztási módszer lett, amelyet arra használtak, hogy munkafegyelmet erőszakoljanak az új munkásosztályra. A parasztok által a városban benépesített terek világossá tették, hogy nem egyenlő feltételekkel léptek be oda. Az utcai árusok szekereinek informalitása és az új omladozó bevándorlótelepek is ezt jelezték, és mindez táplálta a városlakókban a növekvő városi nyomornegyedektől való félelmet – a „latinamerikanizáció” veszélyétől, ahogy a hivatalos irodalomban nevezték.

A városi munkások túlnyomó többsége számára, akik továbbra is a *tanvej*-rendszerrel függtek, az életkörülmények csak lassan javultak. Eközben a változások az osztályviszonyok és -szövetségek átalakulásához vezettek. Megszaporodtak a korrupciónak szóló történetek és panaszok. A munkába lassan buszozó és bicikliző városlakókat bosszantották a külföldi autók, a megvetés tárgyává váltak, és gyorsan terjedtek a történetek a városban a Mercedesek tulajdonosairól. A nyílt tiltakozást eleinte még visszafogta az állami elnyomás és a javuló életkörülmények együttese. De ahogy az 1980-as évek közepétől az árreformok és a magas infláció – különösen az élelmiszereké – csökkenteni kezdték a jövedelmeket, az állam egyre nehezebben tudta elérni, hogy a Párttal szembeni kritika ne csapjon át nyílt tiltakozásba. Amikor 1985-ben és 1986-ban először kezdett megugrani az infláció, diáktüntetések sorozata kezdődött a politikai reformokért és a korrupció ellen. A tüntetések Anhuj tartományban kezdődtek 1986 decemberének

elején, és onnan terjedtek át Kína-szerte tizenhét jelentős városra, köztük Pekingre. A tiltakozóknak azonban nem sikerült az egyetemeken kívül támogatottságot szerezniük – a legnagyobb tüntetések Sanghajban és Pekingben voltak, de még ezeken is csak mintegy harmincezer hallgató vett részt, és hamar el is nyomták őket (Kwong 1988). Hu Jao-pang pártfőtitkár, aki a KKP más vezetői – köztük Teng Hsziao-ping – szerint túl engedékenynek bizonyult a tiltakozásokkal szemben, 1987 januárjának közepén lemondott. Azonban ahogy a régi *tanvej*-rendszert tovább lazították a reformok, 1989 tavaszán a városlakók elégedetlensége a reformidőszak legnagyobb tüntetéseit robbantotta ki, mintegy kétmillió ember részvételével Pekingben a mozgalom májusi tetőpontján. Ezúttal a városi munkások is a diáktüntetőkhöz csatlakoztak, de a szövetség a legjobb értelmezés szerint is csak időleges volt. Habár mindkét csoportban sokféle vélemény létezett, általánosságban elmondható, hogy eltérő érdekeik a diákokat és a munkásokat ellentétes irányokba mozdították. A gyorsan kibontakozó politikai ellenállás közepette a szereplők egy olyan mozgalomba bonyolódtak bele, amelyet senki sem irányított igazán. A hallgatók – akik a terjeszkedő piacgazdaságban felemelkedő vállalkozói és menedzserei osztályt képviselték – többnyire azt kritizálták, ahogyan a reformokat végrehajtották, a munkások inkább a reformok tartalmával szemben voltak kritikusak. A mozgalom 1989. júniusi elfojtását követően a régi szocialista iparágak munkásai és a hallgatók többé sohasem egyesítették erőiket. A menedzserek magasán képzett osztálya a reformok fő kedvezményezettjévé vált, míg a munkások vesztésre álltak és magukra maradtak, hogy szórványosan és egyedül tiltakozzanak addig, ameddig a szocialista időszak munkáosztályának maradványai végérvényesen el nem tűntek a dezindusztrializáció századfordulós hullámában.

Ugyanakkor az egyetemeken fölötti állami kontroll gyengülése új teret nyitott a politikai vitáknak, még úgy is, hogy az 1986-os tüntetések nyomán az állam bevezette az ideológiai oktatást. A diákok Kína viharos politikai múltjának, különösen a kulturális forradalomnak a mélyebb okait keresték. Az egzisztencializmus, liberalizmus és neoautoriter eszmék felé fordulva hajlamosak voltak amellet érvelni, hogy maga a kínai kultúra a felelős a politikai elnyomásért, a mindennapi élet fölötti önkényes bürokratikus hatalomért, a korrupcióért és a párton belüli frakcióharcokért. Úgy érezték, hogy egy új „május ne-

gyedike mozgalomra”¹³⁸ lenne szükség, melyet értelmiségieknek kellene vezetniük. Ironikus módon a neoautoriter ideológia volt az egyik legnépszerűbb a hallgatók közt. Alapgondolata az volt, hogy a KKP-t egyetlen erős vezetőnek kellene irányítania, hogy megállítsa a frakcióharcokat és a bürokratikus pangást, amelyek visszafogják a reformok előrehaladását. Ennek a vezetőnek pedig meg kellene fogadnia az értelmiségiek tanácsait, akik – az elgondolás szerint – tudják, hogyan kell megreformálni a társadalmat. A hallgatók közt voltak liberális kritikusai is az autoriter elképzeléseknek, valamint egy kisebb csoport, amelyik a reformok irányát az átlagemberek életszínvonalának romlása miatt bírálta. A „szabadságról” és „demokráciáról” ez idő tájt folyó minden homályos fecsegés ellenére azonban a hallgatók többségének imponált az a gondolat, hogy egyedül ők értik, miként lehet megoldani Kína problémáit.

Amikor 1989. április 15-én Hu Jao-pang meghalt, a hallgatók az egyetemeken azonnal nekiálltak plakátokat készíteni és megbeszéléseket tartani. Hu különösen népszerű volt a diákok és értelmiségiek közt, mivel a reformok kezdetekor az ő feladata volt rehabilitálásuk és a Párt hozzájuk fűződő kapcsolatának az újraépítése. A megvesztegethetetlennek tartott Hu annak a helyes irányt képviselő vezetésnek volt a szimbóluma, akiket az előjogaikat védő keményvonalas bürokraták partvonalra szorítottak a párton belül. Diákok kis csoportjai, különösen azok, akiknek a párton belül jó kapcsolataik voltak, korszorúkkal állítottak emléket Hunak a Tienanmen tér közepén álló Népi Hősök Emlékművénél, ahogy azt Csou En-laj miniszterelnök emlékére tették a városiak annak 1976-ban bekövetkezett halála után, ami az „április ötödike mozgalomhoz” vezetett. Az első diáktüntetés egy körülbelül tízezer résztvevős éjszakai menet volt április 17-én az egyetemi negyedről a térig. A menetet vezető hallgatók egy olyan transzparenst vittek, amely azt hirdette, hogy ők „Kína lelke” – ez az elitista megfogalmazás jól jellemezte a következő két hónapban folytatott politikájukat. A tér közepén található emlékművet hamarosan ellepték a koszorúk, és pár napra olyan helyszínné vált, ahol bárki felugorhatott az emlékmű első párkányára, hogy nézők százainak

¹³⁸ Az 1919-es imperialistaellenes, szellemi, kulturális, tudományos és társadalmi-politikai változást követelő forradalmi megmozdulássorozat Kínában.

tartson beszédet. Éjszakánként pedig a tüntetők gyakran a Csungnan-haj, a KKP felső vezetőinek otthonát adó fő épületegyüttes kapujánál gyűltek össze.

A diákok és értelmiségiek megmozdulásához azonban gyorsan csatlakoztak a fiatal munkások és munkanélküli városiak, elsősorban is a Pekingi Munkások Független Föderációjának megalakításával. A két társadalmi csoport ellenállása mégsem szerveződött koherens társadalmi mozgalommá, még akkor sem, amikor ugyanazokon az eseményeken vettek részt. Bár időszakosan összehozta őket közös fellépésük a párton belüli, piaci reformok által súlyosbított korrupcióval szemben, sokkal több minden osztotta meg őket, mint amennyi egyesítette. A tiltakozás formái tekintetében a hallgatók kizárólagos igényt formáltak a mozgalom irányítására, mert attól féltek, nem tudják majd megfékezni a többi csoportot, akik esetleg erőszakot alkalmazhatnak, vagy ürügyet szolgáltathatnak a kemény állami fellépésre. Igyekeztek kizárni a többi csoportot a tüntetéseikről, ha pedig nem sikerült, támogatóként feltüntetni, nem pedig teljes jogú résztvevőként. Minthogy a diákok és az értelmiségiek úgy vélték, egyedül ők képesek „megmenteni Kínát”, gyakran hibáztatták a parasztokat, hogy tévútra vezették az országot a forradalom és a szocialista időszak során. Az első napokban a hallgatók a mozgalom irányítására tett kísérletként felállítottak egy koordináló szervezetet, a Pekingi Egyetemek Független Hallgatói Önkormányzatát, választott vezetőséggel. A hallgatói önkormányzat április 24-től megszervezte az egyetemi órák széles körű bojkottját. A tiltakozások kibontakozása során további hallgatói szervezetek is alakultak, és versenybe szálltak az irányításért. A független Pekingi Egyetemi Hallgatói Párbeszéd Képviselői Csoport megpróbálta megvitatni a követeléseket a Párt vezetőivel, a tárgyalásokat azonban más hallgatók megszakították. A Tienanmen tér elfoglalását egy újabb független hallgatói szervezet, a Tér Védelmének Bázisa irányította. A Bázis vezetőségét a térfoglalók választották, és legfőbb hatalma a tüntetés középpontjában álló hangszórórendszer feletti ellenőrzés volt. A diákok emellett hierarchikusan koncentrikus köröket alkotó kordonrendszerrel zárták le a tér közepét a Népi Hősök Emlékműve körül. A körök külső gyűrűibe való bejutáshoz diáknak kellett lenni, a középponthoz közelebb eső körök eléréséhez pedig már olyan hallgatói vezetőnek, aki valamilyen kapcsolatban állt a Bázissal.

A hallgatók arra kényszerítették a munkások szervezetét, hogy a térrel szemben, az utca túloldalán állítsák fel sátraikat.

A hallgatóknak és a munkásoknak a reformokhoz fűződő viszonya is teljesen eltérő volt. A hallgatók nagyrészt azt akarták, hogy a reformok gyorsabban haladjanak, jobban szervezettek és hatékonyabbak legyenek, mivel féltek, hogy a korrupció a reformok gyengüléséhez vezet. A dolgozók számára azonban az 1980-as évek közepére világossá vált, hogy az érdekeiket aláássák. A munkanélküliség új fajtája jelent meg, mert az állami vállalatok, amelyek most már a haszonért és veszteségért is felelősek voltak, jogot kaptak ahhoz, hogy elbocsássák a munkások egy részét; stagnáltak a bérek, és ami a legfontosabb, megugrott az infláció, ami 1988 végére elérte a hiperinfláció szintjét. A munkások szempontjából ezért a reformokat muszáj volt lelassítani vagy újragondolni. Különösen az árstabilizáció volt döntő jelentőségű, hiszen a munkások éppen ekkortájt veszítették el az olcsó, államilag támogatott gabonára kapott garanciájukat. Míg a hallgatók kezdetben főleg az értelmiségpárti korábbi miniszterelnök, Hu Jao-pang meggyászolására összpontosítottak, a tiltakozó mozgalom kezdeti szakaszában a munkások kritikája a párttal és annak reformista intézkedéseivel szemben tágabb értelemben volt politikai, mint a hallgatóké. A munkások számára a korrupció nem azért volt probléma, mert gyengítette a reformokat, hanem mert az osztályegyenlőtlenség új formájának megjelenését jelezte. A munkások azt kérdezték a szórólapokon, mennyit veszített Teng Hsziao-ping fia egy-egy fogadáson a hongkongi lóversenyeken, azért fizetik-e Csao Ce-jangot, hogy csak golfozgasson, és hány villájuk van a vezetőknek. Emellett persze azt is feszegették, hogy mekkora nemzetközi hitelt vett fel Kína a reformfolyamat során.

A hallgatóknak és a munkásoknak nagyon különböző elképzeléseik voltak a demokráciáról is. A diákok homályosan beszéltek a demokráciáról, de gyakran követelték, hogy a pártnak különleges kapcsolata legyen az értelmiséggel. Legtöbbjük abban volt érdekelt, hogy Csao erősebb, felvilágosult vezetővé váljon, aki számára az értelmiségiek játsszák a tanácsadók szerepét, megmutatva neki, hogyan kell valójában működni egy piacgazdaságnak. A munkásoknak a demokráciáról sokkal konkrétabb elképzelésük volt, amely a kínai munkások küzdelmei során alakult ki, és világosan megmutatkozott például az 1956–57-

es sztrájkokban, a kulturális forradalomban és az 1970-es években (Sheehan 1998). Sok munkás számára a demokrácia a munkáshatalmat jelentette azokban a vállalatokban, amelyeknél dolgoztak. A munkások elégedetlenek voltak a munkaegységeken belüli „egyszemélyes urallommal”, ahol egy gyárigazgató majdhogynem „diktátor” volt (Walder és Gong 1993).

A diákok a munkásokkal ellentétben közvetlenül bevonódtak a KKP-ban folyó frakcióharcokba. Zömében a radikálisabb piaci reformer Csao Ce-jang oldalára álltak, aki a Párt vezetője volt, és gyorsabban akarta keresztülvinni a piaci reformokat. Másfelől már jóval azelőtt is többnyire erősen kritizálták Li Peng államfőt, hogy késő májusban a szükségállapot arcává vált volna. A mérsékelt reformer Lit régi vágású bürokratának tartották, aki gátja a racionális piacgazdaságba való gyors és hatékony menetnek. A munkások azonban nem igazán vettek részt a frakcióharcokban, mert azzal korábban is keveset nyertek, különösen a kulturális forradalom idején, illetve az 1980-as évek fordulóján a Demokrácia Fal-mozgalom időszakában. A munkások szövetsége arra figyelmeztetett, hogy „Teng Hsziao-ping az [1976-os] április ötödikei mozgalmat felhasználta, hogy a Párt vezetője legyen, de ezt követően felfedte magáról, hogy zsarnok” (idézi Walder és Gong 1993: 8). A párttagok viszonozták ezt a „szívességet”: az Össz kínai Szakszervezeti Szövetség nyilvánosan támogatta a hallgatókat, de figyelmen kívül hagyta a részt vevő munkásokat és formálódó szerveződésüket (Walder és Gong 1993). A párt nagy öregjeinek támogatása azonban május folyamán alábbhagyott Csao Ce-jang főtitkár hallgatókkal szembeni engedménypolitikájával szemben. A Politikai Bizottság Állandó Bizottságának vitában gazdag, május 17-ei ülésén, amelyet Teng Hsziao-ping rezidenciáján tartottak, Teng és Li Peng kritizálták Csao megközelítését, azt állítva, hogy Csao megosztja a pártot. Teng a szükségállapot kihirdetését szorgalmazta, amelyet május 20-án jelentettek be hivatalosan. Május 19-én kora reggel Csao elment a térre, hogy figyelmeztesse a hallgatókat, hogy távozzanak. Azt mondta, nem szabad feláldozniuk magukat egy olyan mozgalomért, amelynek már bevégeztetett. Ezután a párton belüli pozícióját eddigre elvesztő, és élete hátralévő részét házi őrizetben töltő Csao elhagyta a teret. A szükségállapot május végi bejelentése kiélezte a tiltakozásokat; a munkások szövetsége kijelentette, hogy „a nép szolgálja [a Párt, gúnyosan] elnyelnek minden értéktöbble-

tet, amit a nép vérrel és verejtékkel megtermel”. Megállapították azt is, hogy „csupán két osztály van: az uralkodók és az uraltak” (idézi Walder és Gong 1993: 8). A hallgatók többsége ezzel szemben még a rendkívüli állapot kihirdetése után is bízott Csao frakciójának támogatásában. A diákok és munkások közti szövetség a gyorsan változó politikai környezet nyomása miatt sohasem valósult meg igazán.

A hallgatók kezdetben nem akarták, hogy a munkások általános sztrájkot hirdessenek, mivel saját maguk szerettek volna a mozgalom fókuszában maradni, és ezáltal megőrizni hatalmukat. De a szükség-állapot május 20-i kihirdetése után végre belátták a munkások részvételének fontosságát, habár ismét csak támogató szerepben, és végül arra kérték őket, hogy kezdjenek általános sztrájkba. Eddigre azonban a tiltakozásokban való részvétel drámaian csökkent, és túl késő volt ahhoz, hogy a munkások eredményesen mozgósítsák erőiket, de még így is nagymértékű ellnállást tudtak szervezni a rendkívüli állapottal szemben. Továbbra is egyre több embert vittek az utcára, miközben a hallgatók létszáma csökkent – eddigre azonban a Párt már mintegy 250 ezer katonát mozgósított a külvárosokban. Kezdetben, a június 3-ára virradó éjszakán a munkások és más városlakók képesek voltak megállítani a katonák bevonulását a városba azzal, hogy lezárták az utakat, és járművekkel körbevették az osztagokat. Ez mérsékelte az erőszakot, és a városiak gyakran adtak ételt az órákra tömegben ragadt, fáradt katonáknak, mielőtt azok feladták és kivonultak a városközpontból. Mindez csak még több ellenállásra bátorított a következő éjszakán.

De a június 3-áról 4-ére virradó éjszakán a hadsereg már azzal a paranccsal vonult a tér felé, hogy véget vessen a tiltakozásoknak. Ezen az éjszakán főleg munkások és munkanélküli fiatalok próbálták lelassítani előrehaladásukat a térhez vezető utcákban, és sokan közülük az életükkel fizettek ezért. Civilek százai haltak meg, akik közül nagyon kevesen voltak diákok. A Csangan sugárút – a várost a Tienanmen térnél kettészelő kelet-nyugati sugárút – mentén a munkások és más pekingiek buszokból építettek blokádot, gyakran felgyújtva azokat. Molotov-koktélokkal és kövekkel dobálták a közeledő katonákat. A tértől nyugatra, a sugárút Muhsziti körüli kereszteződését különösen súlyosan érintették a munkások és a katonák közti kiélezett harcok – sokan haltak meg itt. Amikor az első páncélozott szállító

harcjárműves katonák elérték a teret, néhány hallgató és lakos továbbra is ellenállt, és egy járművet fel is gyújtottak. A tér széléinél több civil meghalt. Amikor a hadsereg zöme a térre ért, nem léptek fel fegyveresen, és kora reggelre már tárgyalásokba kezdtek a megmaradt térfoglaló diákokkal, lehetővé téve számukra, hogy elhagyják a teret és visszamenjenek az egyetemeikre – bár eközben többeket megvertek a katonák. A fővárosi tüntetések véget értek, de az elnyomás folytatódott. A következő napokban és hetekben a munkásokat sújtották a legkeményebben (büntönbüntetésekkal és kivégzésekkel), míg a részt vevő hallgatók enyhébb büntetéseket kaptak.

A munkásokkal szembeni kemény fellépés lehetővé tette a piaci reformok 1990-es évekbeli felgyorsítását, különösen az élelmiszerpiac liberalizálását az 1990-es évek elején, aminek a munkások nyilván továbbra is ellenálltak volna. Ahogy a kínai gazdaság 1989 után egyre inkább integrálódott a globális kapitalizmusba, a hallgatók és munkások gazdasági érdekei még jobban eltávolodtak. Az 1980-as évek hallgatói az 1990-es években a középosztállyá és a vállalkozói réteg tagjaivá avanzsáltak, haszonélvezőivé a piaci reformok folytatásának, amelyet a tiltakozások leverése tett lehetővé. Az 1990-es évek végén számtalan régebbi állami vállalatból bocsátottak el munkásokat, a vidékről a városba áramló migráció gyorsan növekedett, és létrejött az „új munkások” osztálya, akik alacsony fizetésért dolgoztak és bizonytalan életkörülmények közt léteztek a globális termelési folyamatokban. Amikor az 1990-es évek közepétől a munkás- és paraszti tiltakozások ismét felerősödtek, a hallgatók és értelmiségiek nem csatlakoztak hozzájuk. Ők, amennyiben egyáltalán még politikai ideológiákat követtek, többségükben jobbra tolódtak; a tulajdonjogok és a szólásszabadság védelme mellett érveltek, vagy egyre inkább nacionalista álláspontra helyezkedtek.

BÜROKRÁCIÁBÓL BURZSOÁZIA

Visszatekintve látható, hogy a Tienanmen téri események kulcsfontosságú momentumai voltak annak, hogy a szocialista bürokrácia romjain egy hazai tőkésosztály jött létre. A tiltakozások és leverésük több szempontból is megszabta ennek a folyamatnak a feltételeit. Először is

egyértelművé vált, hogy léteznek a városiaknak egy új, magasan képzett csoportja, akik be akarnak épülni az uralkodó osztályba, ráadásul hajlamosak nyomást gyakorolni a felgyorsított reformok, széles körű privatizáció és különféle új államszerkezetek érdekében, amelyek (elképzelésük szerint) a legjobban szolgálják egy piacgazdaság működését. Ilyen módon a hallgatók 1989-es pozíciója egyezett a későbbi magántőkészek pozíciójával, akik a vagyonukat kevés állami segítséggel szerezték, és máig nem, vagy csak kevésbé épülnek be a Párt klientúra-rendszerébe. Ugyanakkor a hallgatók maguk is bizonyították, mennyire fontos az új értelmiség (és tágabb értelemben az újjgazdagok) bevonása a pártba, ahonnan aztán ők is megkezdheték a piacgazdasági tőkefelhalmozást.

Másodszor, a Tienanmen téri tiltakozás leverése azt is világossá tette, hogy az új tőkésosztály magjának nagy része a pártból fog kifejlődni. Természetesen számos olyan magántőkés volt és van, akik teljesen a párton kívül állnak, illetve az 1980-as évek során az is mindvégig nyitott kérdésnek tűnt, mennyi hatalmat és politikai befolyást kaphatnak a kontinentális Kína újjgazdagjai és a Hongkongból vagy a tengerentúlról hazatérő régi tőkés családok. De az 1989-es események világossá tették ennek a befolyásnak a határait. A pártirányításon túlmutató reformokat nem tolerálták – még akkor sem, ha a diákok által szorgalmazott gazdaságpolitikák végül meg is valósulnak. Mindközben a Párt még jobban megnyílt az értelmiség és az újjgazdagok előtt. A szocialista korszak osztálymegjelöléseinek 1978-as hivatalos eltörlésével a káderek összlétszáma tovább nőtt, és az új tagok az egyre magasabb iskolai végzettségűek közül kerültek ki. Ez a folyamat sok tekintetben összhangban volt a bürokratikus kiváltságok megszaporodásának tendenciájával, amely már régóta jellemezte a szocialista korszakot. Ami ennél is fontosabb: a más országokban látottakhoz képest az egész átalakulási folyamatot sokkal stabilabbá és szisztematikusabbá tette az a lehetőség, hogy egy olyan jól szervezett, már készen álló uralkodó osztályra lehetett támaszkodni, amelyik a kései fejlesztő rezsim zavaros osztálystruktúrájának a tetejéből – a piramis csúcsából – fejlődött ki. Különösen feltűnő ez egy olyan országtól, amely nem állt egy olyasféle, aktuálisan hegemon rezsim katonai pártfogása és geopolitikai felügyelete alatt, mint ami Japánnak, Dél-Koreának és Tajvannak biztosított viszonylagos stabilitást az iparosodás során.

A jelenlegi kínai uralkodó osztály jellegével és összetételével máshol foglalkozunk – gazdaságtörténeti lapszámtrilógiánk utolsó részében¹³⁹, valamint egyéb cikkekben, interjúkban és fordításokban. Viszont az átmenet természetének megértéséhez létfontosságú feltárnunk a tőkésosztály szárazföldi Kínában zajló fejlődésének előzményeit, azaz azt, hogy hogyan fejlődött ki a tőkésosztály a fejlesztő rezsimtől örökölt pártbürokráciában. Ezt a folyamatot nyilvánvaló folytatólágosság jellemezte, de emellett a Párt saját szerkezetében és prioritásaiban beállt fontos belső változások is meghatározták. A „rövid” kulturális forradalmat (1966–1969) meghatározó forrongások leverése helyet adott a „hosszú” kulturális forradalomnak (1966–1976), amelynek utolsó kétharmadában minden potenciális kihívást jelentő tömegmozgalmat megsemmisítettek. Azonban a Párt felső vezetésében a frakcióharcok bár enyhültek, de továbbéltek. Ezt csak súlyosbította a fejlesztő rendszer megcsontosodása, a bürokrácia növekvő hatalma és a termelés közvetlen militarizálása. Az enyhülés együtt járt a káderek számának folyamatos növekedésével, illetve a csúcson lévők hatalmának és előjogainak fenntartásával. Azonban ebben az időszakban számos reform is megvalósult, ami egyrészt abból a felismerésből fakadt, hogy a rendszer megcsontosodik és átalakításra szorul, másrészt pedig az egyes frakciók hatalmának elfojtására szolgáló eszköz is volt. Hogy mindkét funkciót ki lehessen szolgálni, előnyben részesítették az alacsonyabb végzettségűek párttaggá válását, és az állami befektetéseket is átirányították. Ennek a folyamatnak a legnyilvánvalóbb jelképe az egyetemek bezárása volt, a magas rangú tisztviselők magasan képzett gyerekeinek vidékre kényszerítése, valamint az alapfokú oktatás kiterjesztése, különösen vidéken. Emellett több nagy horderejű előléptetés is történt, amelyek révén olyan személyek kerültek a legmagasabb pártpozíciók néme-lyikébe, mint Csen Jung-kuj, egy majdnem írástudatlan parasztvezér a Tacsaj nevű modellfaluból.

Egyáltalán nem szokatlan, hogy egy ország tőkésosztályának legfelsőbb tagjai az átmenetet megelőző, egyre archaikusabbá váló osztályszerkezet felső rétegéből emelkedjenek ki. Bizonyos esetekben ez a folyamat a globális gazdaságba való erőszakos betagozódás

¹³⁹ A Chuang kollektíva hamarosan megjelenő 3. számában – a szerk.

alakját öltötte, melyet európai hatalmak erőltettek a leigázott népekre. Gyakori volt, hogy a gyarmati berendezkedés szelektíven átruházta a hatalmat az addigi helyi vezetők azon részére, akik hajlandók voltak behódolni a gyarmatosító államnak, ezzel fenntartva az új osztályszerkezet és a „bennszülött” hatalmi rendszerek közötti folytonosság látszatát. Ugyanez a jelenség a gyarmatokon túl is jellemző volt a kapitalista átalakulás majdnem minden formájára. Idetartozik Anglia tankönyvi példája, ahol a mezőgazdasági termelékenységhez és az ipar gyors növekedéséhez vezető korai bekerítésekkel valójában az arisztokrácia által addigra már megerősített földbirtokosok kezdeményezték. A folytonosság ugyanilyen nyilvánvaló néhány „későn” fejlődő állam, például Németország és Japán esetében. Ezeken a helyeken a feudális földbirtokosok szerepvállalása találkozott a már létező állami bürokráciával, és ezek együttese úgy segítette elő az átmenetet, hogy közben megőrizte a különféle prekapitalista uralkodó osztályok hatalmát. Egyúttal viszont hatékonyan tőkésékké is alakította őket, vagy legalábbis földbirtokossá és járadékossá a Marx által leírt értelemben.

Mindez nem jelenti azt, hogy ezek az osztályok valamiképpen már eleve tőkésék lettek volna, sem azt, hogy a németek vagy japánok által örökölt állami bürokrácia valamilyen értelemben „államkapitalista” lett volna már a piacosodás előtt. Ennek az állításnak az abszurditása könnyen belátható. Pusztán abból, hogy a különféle feudális, hűbéres vagy más hagyományos termelési módok átadták helyüket a kapitalizmusnak, és sok család a régebbi uralkodó osztályokból mindvégig megőrizte a hatalmát, még nem következik, hogy ezek a prekapitalista rendszerek valójában már eleve kapitalisták voltak. Még akkor sem, ha a korai kapitalista hatalmakkal való versengés közvetve formálta is őket. Mégis pontosan ez az a fajta érvelés, amely gyakran hangzik el Kínával kapcsolatban. Mivel a pártállami bürokráciából sokan őrizték meg a hatalmukat és örökölték át sikerrel a gyermekeikre, sokan azt feltételezik, hogy a bürokrácián belül végig léteznie kellett egy titkos kapitalista magnak, amelyet végül szabadjára engedett a tragédia és az árulás fortélyos kombinációja.

Nemcsak az okok és okozatok megfordításáról van itt szó, hanem az osztály és a hatalom összemosásának elemzési hibájáról is. Csak azért, mert a hatalom átível termelési módokon – végig ugyanazokban

a családokban, terekben, vagy akár államokban megtestesülve –, a hatalmat létrehozó osztályviszonyok még megváltozhatnak. Az osztály nem egyszerűen azokat jelöli, akiknek hatalmuk van, vagy épp nincs, sem pedig egy a népességet jövedelem vagy végzettség alapján csoportosító szociológiai eszköz. Az osztály a termelés társadalmi jellege által létrehozott, annak természetéből következő ellentét. Az osztály a dolgok előállításának és az alapvető emberi szükségletek kielégítésének egy adott termelési módban kialakuló jellegzetessége. Az uralkodó osztály hatalma, amelyet ez a folyamat fenntart és szakadatlanul újratermel, alapvetően a termelési eszközök feletti és a termelés folytatását garantáló hatalom, de csak ritkán uralja magának a termelési módnak a természetét. Ebben az értelemben még a rendszer csúcsán állók sem dönthetnek egyszerűen úgy, hogy megváltoztatják azt, mivel helyzetüket olyan tehetetlenségi erők korlátozzák, melyek nagyrészt az ellenőrzésükön kívül esnek. Ez különösen igaz a kapitalizmus esetében, ahol az osztály folyamatosan a tőkekörforgásból jön létre.

Az osztálykonfliktus ezért nem pusztán két érdekcsoport közti küzdelmet, hanem egy ennél alapvetőbb, magának az osztálynak a létezését érintő konfliktust jelöl. Amikor a tőkefelhalmozás körforgása elkezd felbomlani, a burzsoázia alapvető érdeke, hogy bármely szükséges eszközzel helyreállítsa azt. Ezzel szemben az egykor „osztálytudattal rendelkező”-nek nevezett proletariátus a kör folyamatos megtörésére törekszik, amely megnyithatja a lehetőséget a proletariátus mint osztály forradalmi önfelszámolására. Ez fontos különbségtétel, mert világossá teszi, hogy a tömegmozgalmakat még akkor is lehet a felhalmozás helyreállításának érdekében mobilizálni, ha ez osztálykonfliktusnak tűnik. Sőt, a burzsoázia osztályhatalmának gyakorlása szinte minden fázisában megkívánja a proletariátus részvételét. A burzsoáziát, mint osztályt meghatározó tevékenység (a tőkebirtoklás és a túlnyomó többség munkájából való értéktöbblet-kiszípolozás mindennapos tevékenysége mellett) a tőke anyagi közösségének örökös fenntartása. Ebben az értelemben a Kínai Kommunista Párt végül a tőke pártjává vált, egyszerre működött az eredeti felhalmozás kiszolgálójaként és a hazai burzsoázia belső irányítójaként.

Mivel az osztály nem egy statikus képződmény, hanem egy folyamatosan változó társadalmi viszonyrendszer, a kapitalista osztály-

szerkezet növekedését Kínában csak a termelés változó jellegéhez fűződő viszonyán keresztül érthetjük meg. Még az értelmiségieket, majd üzletembereket a pártba csatornázó számtalan reform sem tudta volna biztosítani a tőkésosztály létrejöttét anélkül, hogy velük egyidejűleg létrejönne a tőkésekkel kölcsönös függésben lévő ellenpólus, a proletariátus. Az uralkodó osztály kialakulásának korai szakaszát túlhangsúlyozó elemzések hajlamosak ezeket a belső reformokat az elbeszélés középpontjába helyezni. Míg az igaz, hogy a hatalom fokozott koncentrációja a bürokratikus osztály kezében (az alsóbb társadalmi osztályból származó vezetőket célzó politikai tisztogatással együtt, amely a négyek bandájának¹⁴⁰ 1976-os letartóztatásával vette kezdetét) bizonyára elősegítette a tőkésosztály zökkenőmentes létrejöttét, pusztán egy bürokrácián belüli hatalomátrendeződés és -koncentráció még nem hoz létre burzsoáziát. A valóságban ezek a reformok csupán fontos előzmények voltak, amelyek csak az áruviszonyok kialakulásával, a lakosság túlnyomó többségének proletariálódásával és a globális gazdaságnak való széles körű kitettségével együtt teljesedhettek ki.

Az itt vizsgált korszak nagyrészt ilyen előzmények időszaka, nem pedig olyan kor, amelyben egyértelműen és teljeskörűen tőkésosztály gyakorolta a teljhatalmat. Ez azt jelenti, hogy a bürokrácián belüli frakcióharcok mindvégig folytatódtak, gyakran elősegítve a reformok és megszorítások ciklikus folyamatát, ami ezt az időszakot jellemezte. De egy új tőkésosztály létrejöttének folyamata rendkívül esetleges, és bár az átmenetet nem a prekapitalista uralkodó osztály „árulása” okozta vagy fejezte be, ennek a formálódó osztálynak a helyi jellegzetességei nagy hatást gyakorolhatnak a tőkés átmenet folyamatára. A Szovjetunió összeomlásának és a kínai fejlesztő rezsím felemésztődésének az összevetése világosan bizonyítja ezt. Kína esetében az új uralkodó osztály olyan politikai és technológiai elitek szövetségeként, majd összeolvadásaként nyerte el kezdeti formáját, amelyek valamennyire külön-külön jutottak hatalomra a fejlesztő rezsím viharosan változó osztálystruktúrájában. Így, mielőtt burzsoázia lett, a tőkésosztály „vörös mérnökök” osztályaként nyerte el előzetes formáját, akik a pártgépe-

¹⁴⁰ A négyfős kínai politikai csoportnak adott név, amely a kulturális forradalom (1966–1976) alatt jutott mind nagyobb politikai hatalomhoz.

zeten keresztül jutottak hatalomra, erősen érdekeltté válva a Párt stabilitásának biztosításában. Ez a stabilitás tette lehetővé a Párt számára, hogy elősegítse az új burzsoázia növekedését.

Az oktatási reformok ingamozgása kulcsfontosságú volt ebben a folyamatban, de az ennek a leírására alkalmazott kategóriák gyakran félrevezetőek lehetnek. A kulturális forradalom során elkövetett erőszakot például a legtöbbször úgy tárgyalják, hogy azokat a támadásokat hangsúlyozzák, amelyek az „értelmiségieket” érték vagy azokat, akiknek a családja „ellenforradalmár” osztályháttérrel rendelkezett. A reformfordulat ezzel szemben ezeknek a hivatalos (és *de facto* öröklődő) megnevezéseknek az eltörlésével járt, valamint megkezdődött az egyetemek újranyitása, a párttagság kinyitása a korábban attól elzárt csoportok felé, és a vidékre kényszerített ifjúság visszaengedése a városokba (és gyakran az egyetemekre). Abban a narratívában, amely szerint a reformokat egy árulás indította el, ez olyan elmozdulásként jelenik meg, mely során a korábban „ellenforradalmároknak” nyilvánítottak elkezdtek visszanyerni a hatalmukat. Azaz eszerint az átmenet pusztán visszacsúszás, mintha ugyanazok az erők vezették volna, amelyek az első, megrekedt átmenetet is irányították a köztársaság korszakában. De ez aligha volt így. Sokan, akik a fejlesztő rezsim alatt hátrányos osztályháttérrel rendelkeztek, a szüleiktől örökölték meg ezeket a címkéket, akiknek alig vagy egyáltalán nem állt módjukban átörököteni forradalom előtti osztályprivilegiumokat – melyek közül a legfontosabb persze a nemzedékek közti vagyönöröklés lett volna. Pontosan ezért vált annyira központivá az oktatás kérdése a kései fejlesztő rezsim osztályhatalomról szóló vitáiban.

De még az „értelmiségi” kategóriája is megtévesztő. Ez a fogalom a jelenlegi angol (és magyar – *a ford.*) értelmében az elit egy bizonyos, tudománnyal vagy művészettel foglalkozó részére utal, és ezen túl legfeljebb az agytrösztök, a szakpolitikaírók és más, a politikai szférában vagy tanácsadóként működő emberek munkájára terjed ki. Ma ez a kifejezés aligha fedí le a mérnököket vagy más magas szintű műszaki tudással rendelkezőket. Mindazonáltal – a fejlesztő rezsim oktatásának jellegéből fakadóan – az oktatáspolitikáról szóló vitákban központi szerepet játszó „értelmiségiek” egy jelentős részét épp az ilyen műszaki tudással rendelkezők alkották. Nincs kétség, hogy végül merre dőltek el ezek a viták: míg 1985-ben „a párttagok zöme még

mindig az alacsonyan képzett osztályokból került ki”, az összetétel gyorsan változott, és „az új tagok közt az értelmiségiek aránya az 1979-es 8%-ról 1985-re 50%-ra [növekedett]” (Andreas 2009: 235). De ez korántsem a humán értelmiség régi, prekapitalista osztályának új nemzedéke volt. „Az új osztály szívét vörös [azaz politikai hatalommal bíró] és szakértői káderek alkották, akiket a kommunista korszakban képeztek ki a Csinghua Egyetemen és más egyetemeken” (Andreas 2009: 234). Ugyanebben az időszakban tömegek koptak ki a pártból, különösen azok az idősebb tagok, akik a forradalom előtt vagy közvetlenül az után csatlakoztak. Sokan közülük akkor még alacsonyan képzett parasztok vagy munkások voltak, így ez is az új tagok irányába tolta el az egyensúlyt (Andreas 2009).

Az „értelmiségiek” beáramlása a pártba valójában a magas műszaki képzettséggel és már előzetes politikai befolyással rendelkezőknek (gyakran a fejlesztő rendszeren belül kiváltságos pozíciókkal bírók gyermekeinek) a beáramlása volt. Ráadásul a kulturális forradalom alatt sokan közülük átéltek bizonyos fokú nehézségeket, például vidékre kényszerítést vagy a családjukat érő támadásokat, de azért nem olyan szintűeket, mint azok a mézszárlások, katonai rajtaütések és hosszú börtönbüntetések, amelyek a radikális munkásokat sújtották. Bár később az új elitek oktatási rendszere változatosabbá vált, kezdetben ezt a természet- és a mérnöki tudományok uralták. Ez a tendencia akkor vált nyilvánvalóvá, amikor diploma után a párton belül rögtön a legmagasabb pozíciókba kerültek: „a pártot irányító politikai bizottságban a természettudományos és mérnöki végzettségekkel rendelkezők aránya drámaian megnőtt, az 1982-es nulláról 1987-re 50%-ra emelkedve, 1998-ban 75%-ra és 2002-re 76%-ra” (Andreas 2009: 246). A 2002-es tizenhatodik pártkongresszus idején „a politikai bizottság állandó bizottságának mind a kilenc tagja – az ország leghatalmasabb emberei – mérnökként végzett, és ebből négyen, köztük Hu [Csin-tao], a Csinghua Egyetem öregdiákjai voltak” (Andreas 2009: 242). Csak az elmúlt két évtizedben kezdett a kínai tőkésosztály összetétele, a végzettségüket tekintve a globális normák felé mozdulni. Ez pontosan akkor történt, amikor az osztályszerkezet alsó része a tömeges privatizáció révén elnyerte a végső formáját, lehetővé téve, hogy a vörös mérnökök ezen előzményosztálya valódi tőkésosztállyá alakuljon.

Ezt megelőzően azonban ennek az új osztálynak az előzményjellege azt is jelentette, hogy a kiváltságokból még mindig sokkal könnyebben részesültek a politikai kapcsolatokkal és műszaki tudással rendelkezők, mint azok, akik közvetlenül irányították a termelést. Amikor pedig végbement a nagyszabású privatizáció, nem volt véletlen, hogy a sikeres állami vállalatok menedzserei és a velük szövetséges helyi és tartományi tisztviselők nagyrészt ebből a formálódóban lévő osztályból kerültek ki. A privatizáció azt jelentette, hogy „a legtöbb állami és közösségi tulajdonban lévő vállalat a menedzserek tulajdonába került” (Andreas 2009: 250). Ezzel teljessé vált a hatalom átalakulása pusztán politikai kiváltságokból a termelőeszközök közvetlen tulajdonlásába. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy ezen elitek vagyona sokkal közvetlenebbül kapcsolódott az értéktermelés körforgásához, kölcsönös (bár egyenlőtlen és kizsákmányoló) függést hozva létre az uralkodó osztály és a proletariátus között.

Ugyanakkor a „vörös mérnökök” öröksége magában hordozott egyfajta tehetetlenségi erőt is. A párton belül létrehozott klientúra-rendszer hamarosan hatékony eszköznek bizonyult a tőke mozgósítására és az uralkodó osztályt belülről romboló frakcióharcok megakadályozására. A fejlesztő rendszer fegyelmező állami mechanizmusai, amelyeket „vörös” bürokraták felügyeltek, hasznossá váltak a folyamatos felhalmozáshoz szükséges feltételek megteremtésében és megőrzésében. Ennek talán a legközvetlenebb hatása az volt, hogy az újonnan piacosított (és globális konglomerátumokká alakított) állami vállalatokban megnőtt a topmenedzserek, illetve más, az átmenet időszakában az ipari mérnökök ranglétráján felkapaszkodott szereplők hatalma – megteremtve a mai kor néhány leggazdagabb, a leghatalmasabb vállalatokat irányító tőkését. Összességében ez a tehetetlenségi erő vezetett végül az ilyen, „rendszeren belüli”, valamint a „külső” tőkések közti törésvonalhoz, előrevetítve az elkövetkezendő nagyobb konfliktusokat.

A DÉL FELTÁMADÁSA

Az 1990-es évek kezdetétől az új évezred hajnaláig tartó tíz év volt az az időszak, amelyben megkezdődött Kína hazai gazdaságának teljes és közvetlen integrációja a globális kapitalista piacba; ekkor az orszá-

got már nem szigetelték el az előző évtized folyamán a valuta- és árukereskedelemre kényszerített „zsilipek”. Az 1990-es években teljessé vált Kína új iparszerkezetének tengerparti jellege is, és ezzel új földrajzi felosztás jött létre, amely egyszerre haladta meg és élezte ki a szocialista korszakra jellemző város-vidék egyenlőtlenséget. A tengerparti fejlődés és a globális integráció a külföldi működőtőke-befektetések új hullámával vette kezdetét, miután az állam sikeresen megfékezte a magas inflációval és széles körű társadalmi elégedetlenséggel fémjelzett, a városokban összpontosuló 1989-es válságot. A kínai állam bizonyította a stabilitását azzal, ahogy Pekingben és az ország többi részén is leverték a felkeléseket, az inflációt pedig gazdasági megszorításokkal megfékezték. Ez éles ellentétben állt a szocialista blokkban 1989 körül lezajlott tiltakozáshullámokkal. Bár a nyugati kormányok a nagy nyilvánosságot kapó Tienanmen téri események után szankciókat szorgalmaztak, a tőke hamarosan elkezdett beáramlani a bambuszhalózaton keresztül.

Erős jelzést adott a külföldi befektetőknek Teng Hsziao-ping 1992-es „dél-kínai körútja”, amely egyszerre volt szimbolikus kinyilvánítása annak, hogy a vezetőség elkötelezett a reformok folytatása iránt, és lehetőség annak bejelentésére, hogy számos új ágazat, az ingatlanpiacot is beleértve, nyitva áll a külföldi befektetők előtt. A globális piaci integráció tekintetében különösen fontos volt az az új intézkedés, amely lehetővé tette, hogy külföldről finanszírozott gyártók – befektetésért cserébe – a gyorsan növekvő kínai piacon is megjelenhessenek. Ezt a reformcsomagot az 1992 októberében megtartott tizennegyedik pártkongresszuson fogadták el; és ez volt az első alkalom, amikor a Párt legfelső szintje formálisan támogatta a „szocialista piacgazdaság” bevezetését (Naughton 1996: 288). Ez a retorikai váltás több irányból is alátámasztotta a hazai piaci erők megújult támogatását: még inkább visszaszorította a központi tervezés maradványait, kiterjesztette a piaci árképzést a gazdaság nagy részére, a magántulajdonnal szemben engedékenyebb új adórendszert vezetett be, és jóval több lehetőséget adott az állami vállalatoknak a dolgozók elbocsátására. Az elmozdulás egyben megmutatta azt is, hogy a külföldi befektetéseket érintő konzervatív közpolitika véget ért. A hazai magánvállalatok külföldi cégekkel egyes vállalatokat hozhattak létre, a (pár évvel korábban alapított, illetve újranyitott) sencseni és sang-

haji tőzsdéken most először engedélyezték, hogy külföldiek korlátozott számú részvényt vásároljanak, a kettős árfolyamot 1994-ben megszüntették és egységes (erősen szabályozott) piaci árfolyamra cserélték (Naughton 1996). Mindez megnyitotta a kaput az évtizedet alapvetően meghatározó átalakulás előtt, amely gyakorlatilag felszámolta a szocialista korszak régi, városi, gabonafogyasztó ipari munkásosztályát (Naughton 1996).

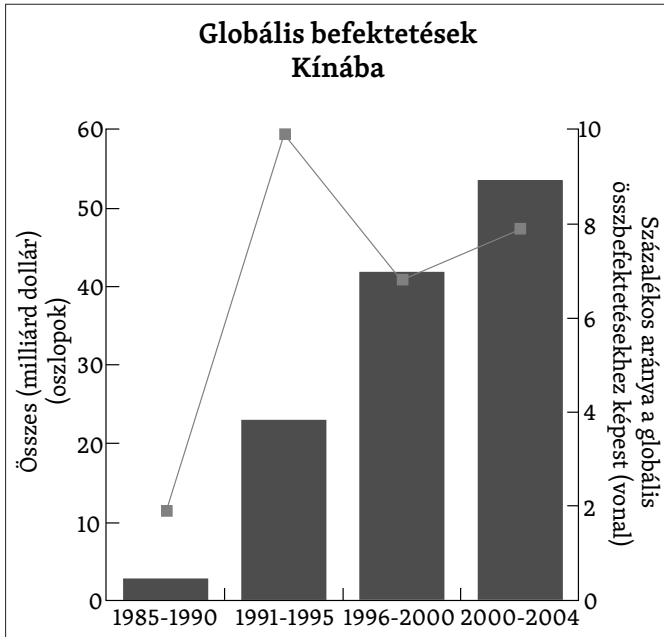
Az exportnövekedés biztosította Kína számára a nagy és egyre növekvő kereskedelmi többletet, ami segített eloszlatni azt a félelmet, hogy olyan kifizetési problémákba ütközik, mint amelyek az olajalapú kereskedelem időszakát kísérték. E többlet bebiztosítása után a reformokat a tengerparti csomópontokba összpontosuló külföldi befektetések új áradata követte. 1993-ra a külföldi működőtőke-befektetés (FDI) elérte a huszonötmilliárd dollárt, ami „a hazai állóeszköz-befektetések közel 20%-át tette ki”, és ugyanebben az évben azok a cégek, amelyekben külföldi tőke működött, a hazai ipari termelés „több mint 10%-át adták” (Naughton 1996: 303). Bár a kínai állam állandó szerepvállalása miatt a „kínai csoda” összehasonlítható annak tajvani, dél-koreai és japán elődeivel, a gyors növekedésnek ez az időszaka sokkal jobban függött a külföldi befektetésektől és sokkal kevésbé volt az állami tulajdonban lévő (vagy pusztán csak jó összeköttetésekkel rendelkező) nagy monopóliumok által vezérelt, mint a többi „gazdasági csoda” esetében. 1991-ben, amikor a beáramló FDI valamivel több mint 1%-át tette ki a GDP-jének, Kína már elérte vagy meghaladta azokat az FDI–GDP arányokat¹⁴¹, amelyekkel Japán, Dél-Korea vagy Tajvan rendelkezett akár ipari fellendülésük, akár termelésük nemzetközivé válásának későbbi időszakaiban. 1992-re ez az arány 2% fölé emelkedett, 1994-re pedig elérte a megdöbbentő 6%-ot – vagyis a kínai fellendülés sokkal jobban viszonyítható a Délkelet-Ázsiában tapasztalt hasonló, exportvezérelt növekedési hullámokhoz, „ahol a 4–6 GDP-% körüli tőkebeáramlás gyakori volt” (Naughton 2007: 405). De még ez is visszafogott állítás, hiszen Kína fejletlenebb belső régiói lefelé húzzák az országos statisztikákat. Kuangtung és Fucsien tartományokban – melyek lakosságuk és területük tekintetében is összevethetők a legtöbb

¹⁴¹ Az FDI–GDP-arányból látható, hogy a külföldi befektetések mértéke az éves GDP hány százalékát teszi ki – a szerk.

délkelet-ázsiai országgal – az 1993 és 2003 közti időszakban az FDI a GDP 13, illetve 11%-át tette ki (Naughton 2007).

A termelés új földrajza rajzolódott ki: 1994 és 1998 között a délkeleti régió (Kuangtung, Fucsien és Hajnan tartományok) Kína teljes exportjának 46%-át adta, amelyet a szocialista korszak északkeleti ipari központja és az Alsó-Jangce (Sanghaj, Csiangszu és Csöcsiang) követett 23 és 21%-kal. Az összes többi tartomány együtt csak 10%-kal járult hozzá az exporthoz (Naughton 2007). Ez az egyenlőtlenség nem a véletlen műve volt. Egyfelől a tengeri kereskedelem és a tengerparti logisztikai központok felemelkedését jelezte, másfelől pedig sokkal régebbi, a Ming- és Csing-dinasztiákig visszanyúló prekapitalista piaci hálózatok hagyatéka is volt, melyek most a bambuszhalózat formájában éledtek újjá. A legtöbb tengerentúli kínai család Kuangtung és Fucsien tartományokból származott, és még az évtizedek óta Délkelet-Ázsiában élők is gyakran megőriztek valamennyi nyelvi, családi vagy legalább kulturális kötődést ezekhez a helyekhez. Sok esetben a kapcsolatok kifejezetten közvetlenek voltak: a nem sokkal korábban Hongkongba vagy Tajvanra vándorlók igyekeztek felvenni a kapcsolatot a forradalom után a kontinensen maradt rokonaikkal. Tungkuanban például a lakosoknak „legalább 650 000 rokonuk volt Hongkongban és Makaón” 1986-ban, „és további 180 000 kínai nemzetiségű más külföldi országokban, többnyire Észak-Amerikában”. A [helyi káderek] által aláírt szerződések „fele a most Hongkongban élő, korábban tungkuani lakosokkal kötöttetett” (Lin 1997: 171, 174). De nemcsak nekik, hanem még a generációk óta külföldön élő tengerentúli kínaiak számára is rendkívül kedvező befektetési feltételeket biztosított a kínai állam, ami a bambuszhalózatból származó tőkét gyakran úgy kezelte, mintha belföldi forrásból érkezne. A Gyöngy-folyó deltájának és – kisebb mértékben – a Fucsienben található Hsziamenhez hasonló helyeknek a korai felemelkedése tehát e globális kapcsolatok közvetlen következménye volt. Ezek a területek az iparosításukat követően hatalmas vonzerőt gyakoroltak mind a munkakerőre, mind a befektetésekre, biztosítva ezzel saját pozíciójukat még akkor is, amikor az 1990-es évek során új helyekről kezdett beáramlani az FDI az országba.

7. ábra

Forrás: Rahman (2006: 17)

Habár Hongkong és Makaó a befektetések meghatározó forrásai maradtak, Tajvan fontossága gyorsan nőtt, valamint az Egyesült Államokból, az EU-ból és Japánból (gyakran a Virgin-szigeteki adómentes holdingokon keresztül) érkező FDI mennyisége is ugrásszerűen emelkedett. Szintén nőni kezdett a teljesen külföldi tulajdonú vállalatok súlya az összes megvalósult beruházásban először az 1980-as évek végén, majd az 1990-es évek közepén ismét megugorva (Naughton 2007), a fejlett országok közvetlen befektetéseinek szerepe azonban továbbra is visszafogott maradt. Az USA-ból, az EU-ból, Japánból és Kanadából érkező FDI 1985 és 2005 között mindössze negyedét tette ki a Kínába érkező összes FDI-nek. Összehasonlításképpen: „a világ összességét tekintve 1998 és 2002 között a fejlett országok fektették be az FDI 92%-át” (Naughton 2007: 413). Mindeközben a nemzetközi forrásból befektetett tőke mennyisége az egekbe szökött, és az ezredforduló környékére rekordszintet ért el. Mind a Kínába irányuló összbefektetés, mind Kína részesedése

a növekvő globális összbefektetésből jelentősen nőtt ebben az időszakban. Csak az Egyesült Államokba és az Egyesült Királyságba áramlott több FDI ezekben az években, és a 21. századra Kína mindkettőt megelőzte. Kína részesedése a globálisan a fejlődő országokba áramló FDI-ból 20 és 50% között ingadozott (Rahman 2006). Ez nem csupán azt jelezte, hogy Kína függ a külföldi tőkétől és exportágazatokról, hanem azt is, hogy egyre inkább képes megelőzni délkelet-ázsiai riválisait a befektetésekért folyó versenyben.

KELET-ÁZSIA VISSZATÉRÉSE A KÖZÉPPONTBA

A folyamatot a világ fő termelőinek profitrátatrendjei határozták meg. Nem véletlen például, hogy a kínai beruházások felívelése ugyanakkor történt, amikor rövid időre visszaállt az Egyesült Államok iparának, különösképpen a feldolgozóiparnak a profitabilitása. Az 1990-es években, az USA-ban valaha tapasztalt leghosszabb (alig egy évtizedes) recessziómentes időszak során (ld. National Bureau of Economic Research 2023), az Egyesült Államok GDP-je folyamatosan nőtt, miközben a munkanélküliség csökkent, az infláció alacsony volt, a termelékenység pedig – a számítástechnikai fejlődés hatására – egyre élénkült. A munkahelyek számának növekedése rekordszinteket ért el, a fogyasztói hitelállomány tovább nőtt, amit a fogyasztás felledülése követett. Mindezt a csendes-óceáni ellátási láncokon keresztül előállított fogyasztási cikkek olcsóbbá válása segítette elő. Ebből a kereskedelemből Kína egyre növekvő részesedést tudott szerezni az évtized folyamán – végső soron délkelet-ázsiai versenytársai rovására (ld. Brenner 2002). Ebben az időszakban a jóval munkaintenzívebb, alacsonyabb technológiai szintű kínai feldolgozóipar nem fenyegette a fejlettebb technológiát alkalmazó amerikai gyártókat, mivel a termelési láncban sokkal lejjebb szereplő árukra specializálódott. Bár ez a fajta termelés egyszerűen nem volt megvalósítható az Egyesült Államokban (a magasabb bérek miatt), a szerződési hierarchiákon keresztül a nyereségek egy része gyakran mégis amerikai vállalatoknál halmozódott fel. Az amerikai kereslet azonban csupán egy eleme volt a kínai felemelkedésnek, amihez ezen túlmenően válságokra is szükség volt.

Először is: a vagyonpiaci buborék kipukkadása Japán hatalmának meggyengüléséhez vezetett a régióban. A Plaza-egyezmény súlyosan hátráltatta a japán belföldi termelést, ami az 1980-as évek közepétől a tőke gyors kiáramlásához, odahaza pedig spekulációhoz vezetett. A buborék 1990-es kipukkadása két évtizednyi relatív stagnálásba taszította a japán gazdaságot. Már a Plaza-egyezmény előtt is gyors ütemben csökkent a japán vállalatok profitrátája, és a legtöbb jelentős japán cég spekulatív pénzügyi eszközökbe és a virágzó ingatlanpiacba pumpálta a tőkéjét. A buborék kipukkadása után mindez súlyosan deflálódott eszközök tömegét és a felívelés idején felvett hitelek hatalmas kamatait terhelte rájuk. Ahol a profitabilitás megmaradt, a cégeknek még ott is egyre gyakrabban az adósság törlesztésére kellett fordítaniuk a bevételeiket ahelyett, hogy új befektetéseket finanszíroztak volna. Történt ez annak ellenére, hogy a gazdasági fellendülés érdekében rendelkezésre álltak rendkívül alacsony kamatozású hitelek is. A válságra adott hagyományos monetarista válasz (a likviditás és a pénzkínálat növelése) csődöt mondott az új hitelek iránti zuhanó kereslet miatt, mivel a vállalatok inkább a mérlegeiket igyekeztek helyrehozni. A japán állam ezért közbelépett, és hogy víz felett tartsa a gazdaságot, alapszintű keresletet biztosított a bankrendszer számára, a pénzt pedig infrastruktúrába vagy más, homályosan keynesiánus projektekbe¹⁴² irányította. Bár ez nem volt elegendő a fellendüléshez, a teljes összeomlást vitathatatlanul megakadályozta. Az eredmény a két „elveszett évtized” volt: rendkívül lassú növekedés, tartósan (habár nem megrázóan) magas munkanélküliség, a munkaerő növekvő kiszolgáltatottsága és a nacionalista nézetek terjedése.

Kína számára Japán hanyatlása egyértelmű eredményekkel járt. A japán tőke ebben az időszakban túl gyenge volt ahhoz, hogy számottevő ellensúly legyen a bambuszhálózatnak, annak dacára, hogy a korai felhalmozást jelentős részben japán befektetések ösztönözték. Ugyanakkor az alacsony japán növekedési ráták továbbra is biztosították az FDI folyamatos áramlását Kínába és más országokba is. A bambuszhálózat Kínába irányuló FDI-ával szemben a japán források nem összpontosultak annyira Kuangtungra és Fucsienre. A Kína és Japán közti ke-

¹⁴² Keynes gazdasági recessziót az állami túlköltekezéssel, a kereslet állami élénkítésével kívánta lerövidíteni és mérsékelni – *a szerk.*

reskedelem ehelyett a központi és északi partvidék fellendülését segítette, különösen Sanghajét, amely az 1990-es években a japán befektetések legnagyobb kedvezményezettje volt. 1991 és 1994 között a Kínába irányuló japán FDI évi 53%-kal nőtt (Thomson 1997). 1995-ben érte el 4,5 milliárd dolláros csúcst, a teljes kínai FDI körülbelül 8,8%-át, majd az 1990-es évek második felében csökkenni kezdett. A Kínában befektetett japán FDI az ázsiai pénzügyi válság éveiben érte el a mélypontot, végül az új évezredben ismét erőre kapott (Rahman 2006). Annak ellenére, hogy a japán tőke továbbra is jelentős befektetője maradt a régiónak (és megőrizte dominanciáját a kutatás-fejlesztésben, valamint a csúcstechnológiai szabadalmak terén), most rákényszerült, hogy megossza a befolyását a bambuszhalózattal, így nem tudta fenntartani a régióban máshol tapasztalható merevebb, Japán-központú hierarchikus kapcsolatrendszer. Eközben közeledett az az idő, amikor a bambuszhalózathoz (és Dél-Korea) tőkései a Kínával való egymásrautaltságuk növekedését elkezdték a Japántól való függés jövedelmező alternatívájának látni.

A második jelentős fordulópontra az ázsiai pénzügyi válság volt, amely 1997-ben Thaiföldön kezdődött. A thai ipar, építőipar és szolgáltatások profitrátái már 1990-től csökkenni kezdtek. Az ipar, amely sokkal jobban függött az exporttól mint japán, dél-koreai vagy tajvani elődei, a globális kereskedelmi hierarchiákban elfoglalt helyzetének köszönhetően vertikális és horizontális korlátokkal szembesült. Egyrészt a thai cégek nem voltak sikeresek a munkaerő-takarékos technológiák bevezetésében, ami megakadályozta, hogy feljebb lépjenek az értékláncban, másrészt az 1990-es évek során egyre intenzívebbé váló „realizációs válságba” kerültek, így a thai termelők nem voltak képesek megfelelő részesedést szerezni a piaci keresletből az erősödő – elsősorban kínai – versenytársakkal szemben. A Japánban beköszöntött stagnálás egyúttal azt is jelentette, hogy Ázsia legnagyobb gazdaságának fogyasztói kereslete drámaian csökkent. Ennek következtében az Egyesült Államok és Európa váltak a legfontosabb exportpiacokká, és az ezekhez való hozzáférésért folyó verseny egyre inkább zéró összegű játszává vált. Minthogy az Egyesült Államok importjában a kínai részesedés az 1990-es 3,1%-ról 1998-ra 8%-ra nőtt, Thaiföld stagnáló és csekély, 1,4%-os részesedése ennek a „realizációs válságnak” a bizonyítéka volt. Ez az emelkedő bérekkel párosulva

a spekulatív befektetések gyors növekedéséhez vezetett a bankok, a biztosítás és az ingatlanpiac területén – hasonlóan a japán vagyoni piaci buborékhoz (Glassman 2004).

Mindeközben az 1994-es kínai valutareformok a jüan leértékeléséhez vezettek, de teljesen lebegő árfolyamhoz nem, így a kínai versenyképesség tovább nőtt, ám a valutaspekulációtól való mérsékelt elszigeteltség is megmaradt. Ugyanebben az évben a Thaiföldre irányuló FDI mennyisége mélypontra került, és amikor helyreállt a szintje, a befektetések nagy része már az ingatlanpiacra, nem pedig az iparba érkezett. Mindezt a thai állam által ösztönzött liberalizációs és deregulációs intézkedések hulláma segítette elő. Feloldották a pénzügyi szektort érintő korlátozásokat, és ami a legfontosabb, a növekvő adóssággal szembeesülve „az állam feloldotta a legtöbb devizasabályozást és megnyitotta a Bangkoki Nemzetközi Banklétesítményt (International Banking Facility), ami lehetővé tette az offshore kölcsönfelvételt külföldi valutákban, majd a visszaváltást thai bátra”. A bátot „a dollárt előnyben részesítő valutakosárhoz kötve” hagyták, majd 1997-ben lebegtetni kezdték (Glassman 2004: 184–187). A végeredmény az ingatlanpiaci buborék kipukkanása volt, ezt pedig a devizaspekuláció olyan hulláma követte, amely az egész régiót válságba taszította. Thaiföldön a leértékelés és infláció együttes hatására csökkentek a reálbérek, a munkanélküliség pedig több mint a duplájára nőtt. Az elbocsátott dolgozók vidékre vándoroltak, ami növelte a vidéki szegénységet és népi tiltakozások hullámához vezetett. Indonéziában gyorsult az infláció, kínai- és kormányellenes zavargások rázták meg az országot, és a Szuharto-rezsim lemondásra kényszerült. Dél-Koreában a tőzsde és a pénzintézetek összeomlottak, számos csebolt átszerveztek, kivásároltak vagy ment csődbe, és az IMF-nek kellett közbelépnie, hogy kimentse a súlyosan eladósodott kormányzatot.

Bár a növekedés és a befektetések Kínában is visszaestek, a válság legsúlyosabb következményeit elkerülték. Az Egyesült Államok továbbra is erős exportpiac maradt (és még fontosabbá vált a saját dotkomlufija után)¹⁴³, a jüan védve volt az elharapódzó spekulációtól, az ipar profit-

¹⁴³ A dotkomlufi tőzsdei buborék volt, időszaka egybeesett az internet elterjedésének hatalmas növekedésével, a rendelkezésre álló kockázati tőke elszaporodásával és az új dot-com startupok tőzsdei értékének gyors növekedésével, lásd Greene és Joseph (2018 [2015]) – *a szerk.*

rátája stabil maradt, ami pedig a legfontosabb, Kína valamennyi jelentősebb regionális versenytársa lényegében felszámolódott. Mindennek eredményeként az évezred végére a kontinentális Kína egy új tőkés centrummá vált, és leelőzte a japánokat a csendes-óceáni térség gazdasági hegemoniájáért folyó versenyben. Ami talán a legfontosabb: az ázsiai pénzügyi válságok sorozata meggyőzően igazolta az új kísérleteket a monetáris kontroll, a pénzügyek és a jelentősebb cégcsoportok irányítására. Mindez megmutatta, hogy a pártállam által összefogott kínai tőkéssztaály képes beavatkozni az osztályuk kisebb frakciói által ösztönzött spekuláció veszélyes ciklusaiba. A monetáris biztonságnak és a menedzseri felügyeletnek ez a logikája határozta meg az ezredfordulón az alapvető iparágak szerkezeti átalakítását. Kína piaci integrációja azonban sohasem lehetett teljesen védett a szomszédait sújtó változásoktól.

ADÓSSÁGOK

Bár végső soron ezek a regionális válságok voltak a kínai átmenet sikerének kulcsai, a belföldi korlátokkal párosulva veszélyeztették is az átmenet stabilitását. Az 1989-es pekingi eseményeket a megszorítások újabb időszaka követte, amikor a vezető reformereket kiszorították a pártból, az inflációt megfékeztek, és a döntéshozók ismét a piacosítás korlátozására törekedtek. De éppen a piac erejének korlátozására tett kísérlet teremtette meg a feltételeket ahhoz, hogy a piac még tovább terjeszkedjen. Egyrészt az átmenet egyenlőtlenségei által kiváltott zavargások elfojtása segített helyreállítani a gazdaság stabilitását, és ez a stabilitás később meggyőzte a nemzetközi befektetőket. Másfelől azonban a zavargások a mélyebb válságokat is jelezték. Az 1980-as évek folyamán a helyi vezetőket arra bátorították, hogy – a kockázattól függetlenül – hatalmas mennyiségű tőkét irányítsanak falusi vállalatokba és kereskedelmi ingatlanfejlesztésekbe. Hogy ezt a folyamatot ösztönözzék, szabályozatlan bankok százai jöttek létre országszerte, melyek mindeközben látszólag maguk is jövedelmező befektetéssé váltak. A hiányzó pénzpolitika és a robbanásszerű növekedés együttese hatalmas falusivállalat-buborékot hozott létre, valószínűleg az új korszak első kifejezetten kapitalista válságát. Az 1990-es évek elejére világossá vált,

hogy sok falusi vállalat egyszerűen nem termelékeny, a kereskedelmi ingatlanok gyakran rendkívül túlértékelték, az új bankok portfóliói pedig nagyrészt rossz minőségű hitelekre épülnek.

Eközben, mivel a Tienanmen téri események miatt rövid időre hitelebargót vezettek be az országgal szemben, a külkereskedelmi hiány éppen akkor nőtt meg, amikor a külső finanszírozáshoz való hozzáférés átmenetileg korlátozottá vált. Emiatt a megszorítások egy része szándékolt kísérlet volt arra, hogy szigorú kvóták bevezetésével és a béremelések visszaszorításával csökkentsék a belföldi beruházási keresletet. A banki hitelállomány növekedése lelassult, 1988 és 1989 között mindössze 10,6 %-os volt, szemben a korábbi évek csaknem 30%-ával. Ezt a lassulást az állóeszköz-beruházások visszaesése követte: 1989-ben 8%-kal csökkentek a befektetések, és „az 1988-as 32 GDP-%-ról 1990-re a GDP 25%-ára zuhant” (Naughton 1996: 275–276). Az állam ismét növelte a részesedését az összberuházásokból, és a városlakók követeléseit részben úgy teljesítették, hogy újra az állami vállalatoknak a megszorítások hatásaitól való megóvására összpontosítottak. De eltekintve néhány, a városiaknak kedvező intézkedéstől, az új (különösen a termelési javakat érintő) árszabályozástól, valamint attól, hogy valamelyest növelték a tervgazdaságra fordított juttatásokat, a Párt konzervatív tagjai immár nem tudtak semmiféle igazán átfogó tervet ajánlani a reformok visszafogására, vagy akár csak az átmenet instabilitásából fakadó számtalan probléma megoldására. Ehelyett arra voltak kárhóztatva, hogy újra és újra ugyanazt a minimális, elégtelen programot ismételjék meg, amelyet minden alkalommal felkínáltak, valahányszor elveszni látszott a reformok feletti kontroll. Ennek hatására megint recesszió következett, amely segített megtisztítani a piacot, helyreállítani a stabilitást, és megteremteni a reformok újabb hullámának feltételeit (Naughton 1996).

A recesszió során a befektetések mellett a fogyasztás is visszaesett, mivel a háztartások annyi pénzt vontak ki a spekulatív konstrukciókból, amennyit csak tudtak, és jövedelmüket inkább a megtakarítási számlák felé irányították. A kereslet visszaesése megszüntette az 1980-as évek végén kialakult tartós hiányt is, ez pedig lehetővé tette, hogy a piac kevésbé spekulatív igények felé forduljon. A hitelebargó ellenére a külföldi piacok nyitva maradtak a kínai export előtt, a kínai különleges gazdasági övezetek pedig a beáramló FDI számára. Az export

most először kezdte el stabilan felülmúlni az importot GDP-arányosan. Mindeközben nőtt a munkanélküliség, különösen vidéken, ami a munkaerő egyre nagyobb tartalékseregét biztosította a partvidéki termelési csomópontok számára. A Kelet-Európa-szerte összeomló szocialista rezsimekkel (és a Szovjetunió hamarosan elkövetkező összeomlásával) párosulva a növekvő népességtöbblet előrevetítette a jövőbeli elégedetlenséget, de a konzervatívoknak nem volt működőképes tervük a növekedés újraindítására vagy e népességnek a tervgazdaságba való visszaintegrálására. Mindeközben a külföldi befektetések már olyan új helyszínekről is elkezdtek beáramlani, mint Tajvan; a befektetők ki akarták használni ugyanazokat a lehetőségeket, amelyek révén Hongkong globális pénzügyi központtá nőtte ki magát (Naughton 1996).

A kísérlet, hogy a városokban elhelyezkedő állami vállalatokat megóvják a recesszió hatásaitól, kevésbé volt sikeres a munkások elégedetlenségének megfékezésében, de azt elérte, hogy az 1980-as évek végén tapasztalt lassú versenyvezérelt profitnövekedést 1989–1990-re a profitráta gyors zuhanása váltotta fel. Ahogy a veszteséges állami vállalatok aránya nőni kezdett, maga az állami szektor is egyre kevésbé bizonyult megbízható finanszírozási forrásnak. Ez még inkább aláásta az állam azon képességét, hogy a piac helyettesítőjeként lépjen fel (Naughton 1996). Miközben ezek a trendek tovább csökkentették a tervhez való bármiféle nagyszabású visszatérés esélyét, lassan összeállt egy új reformprogram, válaszul a számtalan makroökonomiai szakpolitikára, melyet a konzervatívok képtelenek voltak kezelni. A program központi eleme volt a bankrendszer reformja és konszolidációja, ami egyszerűsíteni próbálta a lakossági megtakarításokhoz való hozzáférést. Ez egy kulcsfontosságú reform volt, amely végérvényesen felszámolta az állami beruházások ismétlődő válságait, és teljesen új alapra helyezte a pénzügyi rendszert. Egy ilyen változás csak azért volt lehetséges, mert a növekvő jövedelmek (amelyeket ekkortájt már gyakrabban monetizáltak) biztosították, hogy 1978-tól a személyes megtakarítások gyorsan növekedjenek. Hamarosan a lakossági megtakarítások váltak a beruházások legfontosabb forrásává, pótolva az állami tulajdonú szektor csökkenő hozzájárulását (Naughton 2007).

Az átmenet időszakának kezdetén Kínában nem létezett valódi bankrendszer, és az egyetlen könnyen elérhető pénzügyi modell a szovjet tanácsadók által az 1950-es években hátrahagyott elnagyolt tervezet

volt. Hivatalosan csak egy bank létezett: a Kínai Népbank elnevezésű jegybank, amely a pénzügyminisztérium egyik alosztálya volt, 1978-ban mindössze nyolcvan alkalmazottal, és amely szinte egyetlen bankokhoz kapcsolódó funkciót sem töltött be. A falusi vállalatok fellendülése az 1980-as években azonban egyszerre növelte a befektetés iránti keresletet és tette nyilvánvalóvá, hogy szükséges egy olyan, a tervgazdaság rendszerén kívül eső befektetési infrastruktúra, amely képes kezelni a kialakulóban lévő iparszerkezet széttagozottságát, kiterjedtségét és összetettségét. Az eredmény a bankoktól a zálogházakig számtalan formát öltő pénzügyi intézmények számának gyors, nagyrészt kontrollálatlan megsokszorozódása volt az 1980-as évek során: „1988-ra húsz bankintézet, 745 vagyonkezelő és befektetési társaság, harmincnégy értékpapír-társaság, száznolcvan zálogház és szinte megszámlálhatatlan pénzügyi vállalat [beleértve a helyi 'bankokat' és hitelszövetkezeteket] kezdte meg a működését országszerte” (Walter és Howie 2012: 35). Mindez a pénzügyi „modernizáció” nevében történt, és a kormányzat minden szintjén új pénzügyi intézmények létesültek, tükrözve a decentralizációt, amelyen a tervgazdaság infrastruktúrája a szocialista korszak közepén átment.

A fellendülés idején valójában a helyi szintű pártkáderek voltak azok, akik intézményi hatalmat gyakoroltak a bankrendszer felett, és vezérelték annak gyors terjeszkedését. Az 1980-as évek folyamán például a Kínai Népbank fiókvezetőit a helyi pártszervek nevezték ki, nem pedig a központi állam. Akárcsak a szocialista korszak tervgazdaságának decentralizált rendszerében, a helyi pártbizottságok strukturális érdeke most is a növekedés ösztönzése volt, hiszen politikai teljesítményüket a körzetük gazdasági teljesítményén mérték. Ekkorra azonban a növekedés mércéje már nem a pusztá kibocsátás volt, hanem gyakran az érték, egészen pontosan az exporttermelés „hozzáadott értéke”. Ugyanakkor ott voltak még az olyan járulékos előnyök, mint a lehetőség források elsikkasztására, a jövedelmező (értékes amerikai vagy hongkongi dollárban rögzített) szerződések aláírása Hongkonggal, illetve az új vállalatok dolgozóinak munkájából származó haszon. A múltban a hasonló strukturális kényszerek arra ösztönözték a kádereket, hogy felnagyítsák a kibocsátás mértékét, különösen a kulcsfontosságú ipari vagy mezőgazdasági termékeket illetően, hogy ezzel több erőforrást szerezzenek a központi állam befektetési rendszeréből.

Hasonló túlzások jellemezték az 1980-as éveket is, de akkor már határozottabban spekulatív színezetet kaptak. Minden körzet ingatlan- és falusivállalat-szektorát kétségbevonhatatlanul növekvő iparágként ábrázolták, és a befektetők érdekeltté váltak az illúzió fenntartásában – legalábbis addig, amíg saját részesedésüket el nem adták. De most, ahelyett, hogy eltúlozták volna a kibocsátás nagyságát, hogy további befektetéseket szerezzenek a központi államtól, a helyi kormányzatok inkább létrehozták saját, következetlen, spekulatív és rendkívül instabil pénzügyi infrastruktúráikat, hogy magukhoz vonzzák a lebegő, nem tervgazdaságból származó nyereségeket és a személyes befektetési források növekvő tömegét. 1984 és 1986 között a hitelek száma minden évben több mint 30%-kal nőtt, majd 1987 és 1991 között ez a növekedés kicsit lelassult, de még mindig több mint évi 20% volt. Ez féktelen inflációt gerjesztett, és amikor az állam megpróbált némi adminisztratív kontrollt gyakorolni az új pénzügyi rendszer felett, az eredmény helyi bankpánikok sora lett, ami csak tovább fűtötte az 1980-as évek végének növekvő elégedetlenségét (Walter és Howie 2012).

A konzervatív megszorítások azonban pusztán a hitelezés visszaszorítására irányultak, megfojtva ezzel az összes beruházást. Mindezt annak reményében, hogy visszaterelhetik a gazdaságot a tervgazdaság infrastruktúrájába. Az állami szektor azonban már így is túlságosan függött a tervgazdaságon túli gazdaságtól, és ez a kísérlet csak felgyorsította a sorvadását. A vérszegény tervgazdaságon és az instabil új bankrendszeren kívül egyszerűen nem létezett más befektetési infrastruktúra. A megszorításokat követő reformok kezdeti újjáéledése tehát egyrészt ettől a rendkívül szabályozatlan pénzügyi rendszertől függött, másrészt arra szolgált, hogy a rendszert átsegítse a szerkezetátalakítás fájdalmas időszakán. De ironikus módon az új reformista rezsim volt az, amely végül kipukkasztotta a lufit. 1989 eseményei már bebizonyították, hogy az elharapódzó infláció és az ellenőrizetlen spekuláció instabilitást okoz. Így, hogy az állami vállalatok hiányt termeltek, és az őket finanszírozó bankok pedig egyre több és több rossz hitellel rendelkeztek, nyilvánvalóvá vált, hogy kiterjedt pénzügyi reformokra van szükség. Ugyanabban az évben, amelyben Teng dél-kínai körútját járta, lecsapott a globális recesszió, és az infláció ismét az egekbe szökött, veszélyeztetve a reformtervek újraindítását. De a reformisták ezúttal, az 1980-as évektől eltérően, legalább megfogalmaztak egy hozzávető-

leges megoldást a problémára. Most az állam a szovjet tanácsadóktól örökölt homályos tervezet helyett az amerikai pénzügyi rendszert választotta modelljéül. A kísérletet Csu Zsung-csi, Sanghaj korábbi polgármestere vezette, akit sikeres városvezetése jutalmául 1991-ben miniszterelnök-helyettségé léptettek elő. Mandátumával egyidejűleg Csu a jegybank elnökeként is szolgált, a monetáris politikát felügyelte. Ebben a kettős szerepében 1993-tól országos pénzügyi reformokat kezdett bevezetni, éppen akkor, amikor a nagyvárosokban az éves infláció ismét meghaladta a 20%-ot. A gazdaságpolitika újra a megszorítások időszakába lépett – de ezúttal ezt nem a konzervatívok, hanem a reformista frakció irányította (Naughton 1996).

Első lépésként több szinten próbáltak választ adni a decentralizációra. Az adórendszer átláthatatlan volt a helyi szinten megállapított, gyakran vállalat-specifikus adókulcsok miatt, ezért ezt a területet 1994-től jelentősen átalakították. A pénzügyi reformokat a számos nyugati országban alkalmazott föderalista rendszerekről mintázták; az adónemeket világosan meghatározták és felosztották a központi és helyi kormányzatok közt. Tekintettel a decentralizáció azon szintjére, amely mind politikailag (az 1960-as évektől fogva), mind pénzügyileg (az 1980-as évektől kezdve) normává vált, ezeknek a reformoknak az volt a hatásuk, hogy megkezdődött az adóhatóság újraközpontosítása, és ezzel erősödött a központi állam képessége, hogy ténylegesen végrehajtsa a saját szakpolitikáit (Naughton 2007). Ezzel egyidejűleg magát a pénzügyi rendszert is központosították. A sok homályosan körvonalazott, szabályozatlan kisbefektetési mechanizmust egy koherensebb infrastruktúra váltotta fel, amelyet az állami tulajdonú kereskedelmi bankok „nagy négyese” dominált: a Kínai Ipari és Kereskedelmi Bank, a Kínai Mezőgazdasági Bank, az Építési Bank és a Kínai Bank (Bank of China). A nagy négyes valamennyi tagja kicsit eltérő hatáskört kapott: a városokban a Kínai Ipari és Kereskedelmi Bank dominálta a hitelezést és a betéteket, vidéken a Kínai Mezőgazdasági Bank, miközben az Építési Bank projektfinanszírozást biztosított, a Bank of China pedig a külkereskedelmi és devizaügyleteket kezelte. A nagy négyesen kívül három nagy gazdaságpolitikai bank jött létre: a Kínai Fejlesztési Bank, az Export és Import Bank és a Mezőgazdasági Fejlesztési Bank. E bankok feladata volt a központi állam által meghirdetett szakpolitikai projektek

végrehajtása, például a nagyszabású infrastruktúraépítés vagy a kínai export nemzetközi támogatása. Az ezredfordulóra a nagy négyes kezelte az összes pénzintézet tőkéjének több mint felét, a gazdaságpolitikai célú bankok pedig a negyedét. A fennmaradó rész kisebb hitelszövetkezetekből, a postatakarék-rendszerből és a részvénytársaságként működő kereskedelmi bankokból állt, de ezek mindegyike függött a nagy négyestől, mely mindmáig uralja a bankközi hitelezést (Naughton 2007).

A Hajnan tartományi ingatlanbuborék 1993-as és a Kuangtung Nemzetközi Vagyonkezelő és Befektetési Társaság (Guangdong International Trust & Investment Company, GITIC) 1998-as összeomlásának kettőse jól szemlélteti a korszak általános ívét. Hajnant, ami addig egy szegény trópusi sziget volt, 1988-ban leválasztották Kuangtungról, és egyszerre tartománnyá és különleges gazdasági övezetté is nyilvánították. Elkezdtek fiatal spekulánsok beözönlenni, a beruházásokat pedig huszonegy szabályozatlan vagyonkezelő társaság koordinálta, amelyek közül a legnagyobbak gyakorlatilag tartományi kormányzatok pénzügyi szárnyai voltak. Noha a mintát Sencsen adta, úgy tűnt, hogy a hajnani különleges gazdasági övezet az exportipar fejlesztését mindig csak tolja maga előtt (és a helyi természeti erőforrások kizsákmányolását is). Ehelyett a földhasználati jogok eladását lehetővé tevő szabályozása arra ösztönözte a spekulánsok nagy részét, hogy az exportipar helyett egyenesen az ingatlanpiacba fektessenek be. Néhány év leforgása alatt „húszezer ingatlantársaság jött létre – a szigeten élő minden nyolcvanadik emberre jutott egy”. Még a kikötőt is megvásárolták (egy japán fejlesztő), és hatalmas lakóparktornyokká alakították, hiszen az ipari területeket a lakóterületeknél jóval olcsóbban adták. Teng Hsziao-ping 1992-es dél-kínai körútja után, amely megerősítette a reformprojekt felé való elköteleződést és Dél-Kína fontosságát ebben a folyamatban, úgy tűnt, semmi sem állíthatja meg a hajnani ingatlanok értékének emelkedését (Walter és Howie 2012).

A valóságban azonban Csu Zsung-csi pénzügyi konszolidációja azonnal lerombolta a hajnani buborékba vetett befektetői bizalmat, mely így már 1993-tól egyértelműen elkezdett összeomlani. A kipukkadt buborék rossz adósságok tömegét hagyta maga után. Csak ebben az egy különleges gazdasági övezetben öt év alatt az országos költségvetésnek mintegy 10%-át kitevő adósság halmozódott fel, Hajnant pedig hama-

rosan megfosztották különleges gazdasági övezet státuszától is (Walter és Howie 2012). Az évtized eleji összeomlás mellett az ország nagyobb pénzügyi problémáinak többsége tartósan megmaradt: az állami vállalatok deficitproblémáit sohasem oldották meg, a nem teljesítő hitelek felhalmozódását pedig már nem lehetett sokáig figyelmen kívül hagyni. Mindez a Kuangtung Nemzetközi Vagyonkezelő és Befektetési Társaság (GITIC) 1998-as, az ázsiai pénzügyi válság során végbement csődjével vált egyértelművé. Ez volt „az első és az egyetlen hivatalos csődje egy jelentősebb pénzügyi szervezetnek Kínában”. Ráadásul a GITIC felügyelte a Kuangtungba – az ország akkor leggazdagabb tartományába – irányuló nemzetközi hitelek jelentős részét (Walter és Howie 2012). A legtöbb délkelet-ázsiai országot sújtó válsághoz képest a GITIC összeomlása viszonylag visszafogott volt. Mindazonáltal Hajnan és a GITIC kettős bukása bebizonyította, hogy az instabil vagyonkezelő és befektetési társaságok által vezérelt pénzügyi rendszer hasonló pénzügyi válsággal fenyegethet Kínában.

Ez még inkább ösztönözte, hogy a nagy négyest a központi kormány egy kézben fogja össze, de emellett közvetlenül vezetett a pénzügyi reform második fő elemének végrehajtásához is. Ezt ismét az amerikai rendszerről mintázták, és ismét Csou Zsung-csi irányította (habár Csou Hsziao-csuan, az Építési Bank vezetője dolgozta ki). Lényege az volt, hogy a nagy négyesnél összegyűlt rossz hiteleket egy sor vagyonkezelő vállalatba szervezik ki, amelyek aztán több év alatt megmentik, ami az eredeti befektetésekből megmenthető. Lényegében pontosan ugyanazt a módszert használták, amivel az USA-ban a megtakarítási és hitelválságot kezelték. Ez hivatott helyreállítani a nagy négyes mérlegeit, illetve általában véve összhangba hozni a kínai pénzügyi rendszert a nemzetközi normákkal. A folyamat azonban sosem fejeződött be, és kudarca miatt a kínai pénzügyi rendszer a továbbiakban egyrészt függött a fogyasztói betétekre támaszkodó banki finanszírozástól, másrészt különösen hajlamossá vált arra, hogy a befektetések fenntartása érdekében egyre nagyobb spekulatív buborékokat fújjon fel (ld. Walter és Howie 2012).

VIDÉKI FELLENDÜLÉS ÉS ÖSSZEOMLÁS

Ezek az országos pénzügyi reformok ugyanilyen pusztító hatással voltak a vidékre is, ahol már régóta kialakulóban volt egy gazdasági buborék, amit az 1980-as években az emelkedő vidéki jövedelmek, a vidéki ipar gyors növekedése és a vidéki piacok újjáéledése kezdett el felfújni. Ez az 1990-es években csúcsosodott ki, majd a buborék kipukkadásával végződött. Az összeomlás egyik tényezője a falusi vállalatok és a sebesen átalakuló városi iparszektor integrációja (a falusi és állami vállalatok fentebb ismertetett kapcsolata) volt. De az ilyen külső függőségen túl belső ellentmondások is jellemezték a vidéki buborékot, amelyek szinte garantálták a végső összeomlást. A mezőgazdaság mindvégig erősen védett volt a globális piac nyomásaitól, és a vidéki földek névlegesen közösségi tulajdonban maradtak. Ez a védelem biztosította a növekvő jövedelmeket és a relatív stabilitás alapját. Azonban a versenyképes vidéki ipar gyors, nagyrészt szabályozatlan növekedésével párosulva ezek a feltételek olyan fellemlendülést, majd összeomlást idéztek elő, amely végérvényesen tönkretette a szocialista vidéket.

Miután az 1989-es városi tüntetéshullám utóhatásai némileg csillapodtak, az állam újra nekiállt a városi élelmiszer-támogatásokat érintő radikális piaci reformok végrehajtásának. Ezek a támogatások – a szocialista fejlesztő rendszer maradványai – a városi munkásosztály megélhetési költségeinek mérséklésére szolgáltak. Az 1988-as és 1989-es árreformok okozta féktelen infláció és az azt követő zavargások miatt elakadtak a támogatások átalakítására tett kísérletek. Ironikus módon azonban épp ezeknek a városi tüntetéseknek az erőszakos és határozott leverése tette lehetővé a népszerűtlen reformokat. Az új reformcsomag folytatása volt a támogatások állami kiadásokon belüli arányának csökkentésére tett korábbi kísérleteknek, miután a kiadások az 1980-as évek végi infláció hatására ismét emelkedtek. De az 1980-as évek elejétől eltérően ezúttal az állam a városi élelmiszerárakat, nem pedig a vidéki beszerzési árakat célozta. A városi gabonaárakat 1991-ben liberalizálták, ami abban az évben 35%-kal növelte a gabona városi árát, 1992-ben további 25%-kal, 1993-ra pedig felszámolták a városi élelmiszerjegyek állami rendszerét. Az emelkedő mezőgazdasági árak a termelést is ösztönözték, hozzájárulva a vidéki

jövedelmek növekedéséhez és a vidéki gazdaság bővüléséhez. A mezőgazdasági termékek árai, a vidéki bevételek és a vidéki bérek vásárlóereje nőttek (Keidel 2007). Az 1980-as évek végének inflációját és tiltakozásait követő megszorításokkal teli időszak után az 1990-es évek végén a hitelezés lazítása a gyors vidéki gazdasági növekedés időszakát indította el (Keidel 2007).

A fellendülő vidéki gazdaság hamarosan önálló, önfenntartó lendületet vett, annak ellenére, hogy az állam megpróbálta megfékezni a túlfűtött nemzetgazdaságot. 1992-re az infláció ismét növekedni kezdett, 1994-ben 25% körül tetőzött, akárcsak az 1980-as évek végén. 1993 közepén az országos pénzügyi reformok részeként az állam drasztikusan szűkítette a bankhiteleket, de a hitelszűkítés nem hozta el a várt eredményeket a vidéki gazdaságok számára. A magas infláció, nagyrészt az öngerjesztő vidéki gazdasági növekedés miatt, 1996-ig folytatódott. A városi gabonajegyrendszer megszüntetése pedig a vidéki gabonapiacok nemhivatalos liberalizációjához vezetett, amit a mezőgazdasági termékek árának emelkedése követett. Válaszul az államnak 1994-ben emelnie kellett a gabonabeszerezési árakat ahhoz, hogy megőrizhesse piaci részesedését (Keidel 2007). A vidéki háztartások jövedelme az állami hitelkorlátozás ellenére emelkedett, és a vidéki fogyasztói kereslet 1994 és 1996 között ugrásszerűen megnőtt. Ez a kereslet pedig táplálta a vidéki ipart. A vidék önfinanszírozó képessége az 1990-es évek közepén tovább növekedett, miközben máshol az állami finanszírozás zsugorodott (Keidel 2007).

A növekvő kereslet felpörgette a falusi vállalatok szektorát, amely tovább nőtt és egyre több vidéki munkaerőt alkalmazott, így tovább gyarapította a vidéki bevételeket. Más szóval a vidéki iparosodás volt a felgyorsult, független vidéki gazdasági növekedés másik kulcstényezője, és a falusi vállalatoknak az 1990-es évek eleje volt a valaha látott leggyorsabb bővülési időszaka. 1996-ra a falusi vállalatok adták Kína bruttó ipari termelésének csaknem 40%-át (1979-ben ez még csak 10% volt), és évente több mint ötmillió új munkahelyet teremtett ez a szektor (Li és Rozelle 2003). A mezőgazdasághoz hasonlóan a falusi vállalatok növekedése a hitelkorlátozás 1993-as bevezetése után is folytatódott. Bár sok falusi vállalat állt kapcsolatban állami vállalatokkal vagy szállított árut a különleges gazdasági övezetekbe, legalább ennyi termelt közvetlenül a helyi kereslet kielégítésére vagy öltött piramisjáték-jel-

leget és növekedett anélkül, hogy az bármilyen valós kapcsolatban állt volna a belföldi vagy az exportpiaci kereslettel. Ennek az ellenőrizetlen növekedésnek az volt az eredménye, hogy a vidéki gazdaságot egyre inkább uralhatatlannak, ezáltal pedig a lehetséges társadalmi nyugtalanság újabb forrásának tekintették.

1996-tól kezdve azonban a vidéki gazdaság öngerjesztő dinamikája összeomlott, ami a vidék válságához vezetett, amely Kínában a „három vidéki probléma” néven vált ismertté. Azzal, hogy szétverte a vidéki jövedelmek alapját, a válság lépésről lépésre kezdte megsemmisíteni vidéki megélhetés azon nem piaci formáit, amely meghatározta a szocialista korszakot. Ennek az eredménye pedig egy elvándorlási hullám lett. Azok, akik elhagyták a vidéket, Kína növekvő proletariátusának részei lettek, csatlakozva az elvándorlók és alsóbb társadalmi osztálybeli városiak korábbi generációihoz. Ebben a változásban központi szerepe volt a közösségi tulajdonú (vagyis a nem magántulajdonban lévő) falusi vállalatok bukásának, amely az adózás és államháztartás országos szerkezetének változásával, illetve a gabona-termelés ösztönzésére tett újabb állami törekvéssel párhuzamosan ment végbe. Az 1980-as évek adóügyi decentralizációja a tartományi kormányzatoknak kedvezett, azonban az 1990-es évek elejére a teljes állami bevételben csökkent a központi állam bevételeinek aránya, ami negatívan hatott a központi állam gazdaságformáló képességére (Wang és Hu 1994). A Csü Zsung-csi vezette országos szintű pénzügyi reformok részeként az állam úgy válaszolt erre a problémára, hogy különválasztották a helyi és a központi pénzügyeket, és 1994-től kezdődően növelték a központ részesedését. A feljebb tárgyalt bank-reformokhoz hasonlóan ez is tudatos kísérlet volt arra, hogy a föderalista rendszer utánzásával „modernizálják” a pénzügyi rendszert. Ahelyett, hogy a központi állam – a korábbi gyakorlatnak megfelelően – a helyi szinten begyűjtött adókból részesedett volna, a különböző adókat és illetékeket vagy helyi, vagy központi bevételeként nevesítették. Ez kedvezőtlenül érintette a vidéki gazdaságot, különösen azokat a régiókat, amelyek erősen függtek a mezőgazdaságtól, mivel sok bevételük a központhoz került át. E reformok miatt tovább nőtt a gazdagabb és szegényebb tartományok bevételei közti szakadék is. A vidék válságának legfontosabb tényezője azonban a vidéki ipar drámai átszervezése volt.

A központi állam a falusi vállalatokra az infláció uralhatatlan forrásaként kezdett tekinteni, mert a fizetéseképtelen, közösségi tulajdonban működtetett falusi vállalatokat egyre inkább helyi állami támogatásokból finanszírozták (különösen az egyéb hitelforrások korlátozása után), ami eladósította a helyi kormányzatokat és áremelkedést gerjesztett. Csu Zsung-csi már 1993-ban is a szektor növekedésének korlátozására szólított fel, „hogyan források szabadulhassanak fel az exportágazat bővítésére” (Hung 2016: 71). Eközben a központi helyi bevételek feletti fokozódó ellenőrzése egyre kevésbé tette vonzóvá a helyi tisztviselők számára a falusi vállalatok támogatását, mivel a központi állam többet vont el a tőlük származó adóbevételekből (Kung és Lin 2007). Amikor a kezdeti hitelkorlátozás kudarcot vallott, az állam további szigorításokat vezetett be célzottan a falusi vállalatoknak nyújtott hitelekre. Ez még súlyosabbá tette a vidéki adósságválságot, és a központi állam 1996-ban sok közösségi vállalkozást bezárásra vagy privatizációra kényszerített. Ezek a közösségi vállalatok már eddig is a piacon működtek, de a privatizáció azzal járt, hogy a tulajdonjogot átruházták a falusi közösségről (amelynek tagjai a legtöbb esetben osztalékra voltak jogosultak) egy vagy több magánszemélyre (általában a korábbi menedzserekre, gyakran azonban nem helyi tőkésekre). Az elgondolás az volt, hogy ők majd jobban reagálnak a piaci erőviszonyokra, és kevésbé korlátozza őket a nepotizmus, a kisstílusú korrupció és az olyan kollektív szabályozások, mint például az a követelmény, hogy helyi lakosokat alkalmazzanak az olcsóbb bevándorló munkaerő helyett.

Mivel a központi állam sokáig nem tudta uralma alá vonni az inflációt előidéző falusi vállalatokat, ekkorra a privatizációt tekintették az egyetlen alternatívának. A gazdaság tulajdonszerkezetének átalakulása azonban már több mint egy évtizede ebbe az irányba tartott. Amint azt fentebb kifejtettük, mikor 1984-ben a kommuna- és brigádvállalkozásokat (KBV) átnevezték falusi és mezővárosi vállalatokra (FMV), a névváltoztatás egyik oka épp az volt, hogy lefedjék a tulajdonszerkezetek egyre növekvő sokféleségét, ideértve az egyes háztartások által birtokolt vidéki vállalatokat és a több magán- vagy állami befektető közötti együttműködések. A falusi vállalatok Vencsou városban elterjedt privatizációs modelljét a magántulajdon határozta meg, de a fent idézett, Szecsuanról szóló 1981-es tanulmány például azt mutatja, hogy az ipari vállalkozások magán- vagy kvázi

magántulajdona egyre elterjedtebb volt a kínai vidéken. Egy másik tanulmány pedig rámutatott, hogy az 1980-as évek végére a magántulajdonban lévő falusi vállalatok voltak a leggyorsabban növekedő vállalkozástípus (Griffin és Griffin 1984; Byrd és Lin 1990). Úgy tűnik, ezt a tendenciát főleg a piaci erők vezérelték. Az állami közpolitika kezdetben gátolta a magántulajdont, majd 1984-ben már csak szabályozni próbálta azáltal, hogy hivatalosan elismerte. Végül 1996-ra a piacosodás hullámával (és a vidéki infláció új problémájára adott válaszként) páfordulás történt. A közpolitika tényleges nyomást helyezett számos, a piaci erők hatásai ellenére még nem privatizált vagy becsődölt közösségi tulajdonban álló vállalatra (melyek közül sok csak a helyi pénzügyi intézményekkel szembeni eladósodás révén tudott túlélni), hogy állami parancsra mégis megtegyék. Az ilyen politikai vállalatbezárások az önállóan növekvő magánszektor támasztotta versennyel párosulva általános válságba taszították a közösségi tulajdonban lévő vidéki vállalatokat, és 1997-ben mind a falusi vállalatok abszolút száma, mind dolgozóik létszáma csökkent (Li és Rozelle 2003). Ez egybeesett a központi állam fejlesztési stratégiájának elmozdulásával a partvidéki régiók exportorientált, külföldi befektetésekkel működő magánvállalatai felé. Ezek a vállalatok pedig pont azokról a vidéki területekről bevándorló munkaerőre támaszkodtak, ahol az előző két évtized fejlődésének forrásai épp összeomlottak.

A vidéki (és különösen a mezőgazdaságtól függő) területeken tapasztalható visszaesést erősítette az állam újabb beavatkozása a gabonapiacokba, ami csökkentette a vidéki jövedelmeket. A vidéki fogyasztás is visszaesett 1997 és 1999 között, a vidék és város közti jövedelmkülönbség pedig ismét nőni kezdett (Keidel 2007). A vidéki-városi cserearányok mind az iparra, mind a mezőgazdaságra nézve romlottak (Keidel 2007), de az állami vállalatok (lejjebb tárgyalt) reformja közepette az állam jobban tartott a városi tiltakozásoktól, mint a vidékiektől. Az 1980-as évek végi városi tüntetések kiújulásától tartva az apparátus megpróbálta az államivállalat-reformok terheinek egy részét a vidéki lakosságra hárítani azzal, hogy ismét arra kényszerítette a parasztokat, termeljenek olcsó gabonát a városi munkások számára. Az 1995-ben bevezetett új tartományi gabona-felelősségvállalási szabályozással a gabonakínálat 1996-ban nőtt, az árak pedig csökkentek, leszorítva a vidéki háztartási jövedelmek mezőgazdasági összetevőjét

(Day és Schneider 2017; FAO 1999; Hou és Liu 2010; Keidel 2007). Mindez természetesen csökkentette a vidéki önkormányzatok bevételeit is, különösen azokban a mezőgazdasági régiókban, amelyek nem sokkal korábban veszítették el a falusi vállalatokból származó jövedelmüket. Ezek a helyi kormányzatok egyre inkább kizsákmányolták a paraszti népességet, ami pedig az adókkal és járulékokkal szembeni paraszttiltakozások megsokasodásához vezetett (ld. Chuang 2016a). Mindközben folytatódott az elvándorlás a vidéki területekről, különösen a fiatalok körében, akik így a városi proletariátust gyarapították. Összességében a korszak ellentmondásai az új gazdaságföldrajzban nyilvánultak meg a legvilágosabban: a nem partvidéki mezőgazdasági területek recesszióba kerültek, a vidék és város közti szakadék pedig mélyült. Ezzel szemben számos tengerparti területen a vidéki térségek egyre szorosabban összefonódtak az ipari és exportpiacokkal. A városi reformok előretörték, a vidéki gazdaság és a mezőgazdaság stagnált. Bár a 2000-es évek eleje a vidéki életet megkönnyítő reformok rövid sorozatához vezetett (mindenekelőtt a mezőgazdasági adó 2006-os eltörléséhez), a vidéki szféra piaci reformja csak 2008 körül kezdett újból felgyorsulni – igaz, továbbra is valamivel lemaradva a városi reformok ütemétől.

A VAS RIZSESTÁL ÖSSZEÚZÁSA

Csu Zsung-csi pénzügyi reformjainak harmadik és egyben utolsó összetevője az állami vállalatokat célozta meg. A végső cél az volt, hogy a könnyűipari exportszektoron kívüli kínai cégeket globálisan versenyképesse tegyék és megnyissák a külföldi befektetések előtt (bár a külföldi tulajdon arányát kisebbségi részesedésre korlátozták). Azzal, hogy a nagy négyeshez tartozó pénzintézeteket és számos jelentős állami vállalatot bevezettek a világpiacra, a „belső”, állami tulajdonban lévő gazdaság képes volt nagy mennyiségű új tőkét és nemzetközi tartalékot bevonni, ez pedig segített modernizálni a termelést és csökkenteni a jövőbeli hiányok kockázatát. A kínai állami vállalatok első tőzsdei bevezetései már 1993-ban megtörténtek Hongkongban, és „az évtized végére több száz ilyen vállalat volt bejegyezve a hongkongi, New York-i, londoni és sanghaji tőzsdéken” (uo.: 13). 1993 és 2010 között 262 milli-

árd dollárt vont be a kínai állam a nemzetközi tőkepiacokról – ez a szám épphogy marad csak el Kína teljes 1985-ös GDP-jétől. Mindeközben a folyamat megkövetelte az amorf, gyakran rendkívül széttagolt tervezési egységeknek a modern vállalatokra emlékeztető átszervezését. Az ekkor létrejövő hatalmas állami cégek – amelyek ma kitöltik a *Fortune* magazin ötszáz legnagyobb vállalatotösszegyűjtő listáját – voltak a sikertörténetek. A Csu Zsung-csihoz hasonló kínai reformerek álmotdák meg ezeket, és amerikai befektetési bankárok valósították meg az 1990-es évek végén és a 2000-es évek elején. Ezek az új monopolvállalatok, melyeket gyakran *csituan* vagy „konglomerátum” néven emlegettek, funkcionálisan hasonlóak voltak a nyugati monopóliumokhoz, a japán zaibacukhoz és a koreai csebolokhoz. Sikereik azonban egy erőszakos gazdasági szerkezetátalakítás termékei voltak, mely során Kína északkeleti ipari övezetében bezárták a rosszul teljesítő állami vállalatokat. Mindez a tiltakozások egy utolsó hullámát idézte elő, ami Kína kapitalista átmenetének végét jelezte.

Az 1990-es években a szocialista korszak osztályszervezete tovább erodálódott, az ipari termelést egyre inkább proletarizált, zömében bevándorló munkaerővel töltötték fel. A *hukou* rendszer, amely egykor a lakosság röghöz kötését szolgálta (és ezzel a város-vidék különválasztást biztosította), most ahhoz bizonyult hasznosnak, hogy az újonnan érkező munkásokat mindenfajta jóléti joguktól megfosssák a déli ipari zónákban. A rendszer emellett jogi alapot teremtett a deportálásra, amennyiben a tiltakozások uralhatatlanná válnának. Ez klasszikus példája annak, amikor a szocialista korszak egy intézményét átemelik a tőkés felhalmozási rezsimbe. A *hukou*, amelyet immár a munkaerő-menedzsment egy formájaként használtak, szerves részévé vált az ezredforduló utáni gyors kínai gazdasági növekedésnek. Szerkezetileg erősen hasonlított a kapitalista országokban jogilag régóta létező és gyakorlatban is alkalmazott munkaerő-gazdálkodási intézményekhez, és gyakran hasonlították az apartheidhez vagy az Egyesült Államok déli részén a faji szegregációt szentesítő „Jim Crow”-törvényekhez is.

Az, hogy a *hukou* rendszer a bevándorló munkavállalókat továbbra is a „vidéki” lakosok közé sorolta, egyúttal némileg homályossá is teszi azt a képet, ami a hivatalos statisztikákból látszik. A bevándorló munkások 1989–90-es összlétszámát nyolc- és negyvenmillió közé becsülik, a 2000-es létszámukat pedig tizenkét- és százmillió közé (Zhao 2004).

Egyes helyi kormányzatok (különösen Kuangtungban) saját, helyi felméréseket végeztek. Ezek koherensebb adatokat szolgáltatottak, de az országos migráció pontos nagysága ebben az időszakban továbbra is tisztázatlan. Ami világos, az az, hogy a bevándorló népesség száma meglehetősen gyorsan nőtt, és hogy ők voltak az exportzónákban és az új, piacvezérelt iparágakban elsődlegesen alkalmazott munkaerő, így egyre nagyobb és nagyobb hányadát tették ki a teljes ipari munkaerőnek. A 2000-es évek közepére a bevándorló munkások száma szinte biztosan meghaladta a százmilliót, és ez a hatalmas munkaerő „Kína ipari munkaerejének 57,5%-át és a szolgáltató szektor alkalmazottainak 37%-át” adták. Különösen igaz volt ez a ruha-, textil- és építőiparban, ahol ők tették ki az összes alkalmazott 70-80%-át (Lee 2007). Sok újonnan iparosított területen ők alkották a lakosság nagy részét, és a Sencsenhez hasonló városok népességének 70-80%-a „vidéki” lakosokból állt. Sokakat közülük Szecsuanhoz hasonló távoli tartományok elszórt falvaiban tartottak nyilván. Összességében a kínai munkaerő proletarizálódása az emberiség eddigi történetének feltehetőleg legnagyobb tömeges migrációját indította el (Chan 2013).

Az új proletariátust erős generációs szakadék választotta el a szocialista korszak munkásosztályától. A bevándorló munkások általában fiatalok voltak, és az első két generáció túlnyomórészt nőkből állt. A legtöbbjük szinte teljesen a szocialista fejlesztő rendszeren kívül született és nőtt fel, és neveltetésük folyamatos jellemzője volt a „reform és nyitás” nyelvezete. Ezzel szemben a szocialista korszak munkásosztályának maradványait általában idősebbek és többnyire férfiak képviselték, akik közül sokan átérték a fejlesztő rendszer különféle hullámhegyeit és hullámvölgyeit, miközben mindvégig kiváltságos helyzetben voltak a diákok, értelmiségiek, női munkások és a parasztság által megtapasztalt zűrzavarhoz képest. Az állami vállalatok fiatalabb dolgozói gyakorlatilag a szüleiktől örökölték pozícióikat. A legidősebbek harcoltak a forradalomban vagy gyerekként élték át, ami szinte szent és sérthetetlen státuszt biztosított számukra a szocialista korszakból örökölt osztályhierarchiában (Lee 2007).

Ez a különleges státusz segíthet megmagyarázni, hogy az átmenet során az állami szektor privatizációja miért volt hosszadalmas és elhúzódnó. 1989 eseményei bebizonyították, mennyire kiszámíthatatlanok tudnak lenni a városi tiltakozások, és az állam továbbra is sok olyan

klientúrahálózatra támaszkodott, amelyek országszerte összekötötték a kulcsfontosságú vállalatokkal. Ezek a hálózatok részben arra épültek, hogy konkrét anyagi előnyökhöz juttassák a vállalatokat, azon belül is a vezetőséget és sok, döntően rangidős munkást. A privatizáció csak úgy mehetett végbe, ha ezek az emberek maguk is megosztottak voltak, és akkor is csak egy jelentős regionális gazdasági válság hatására. A konszolidáció idején alakult ki az állami vállalatok munkásai és a vezetőség közötti politikai megosztottság. A vállalatok a politikai befolyástól a tényleges termelékenységig mutatókéig mindent felhasználtak, hogy helyeket nyerjenek maguknak az új, hatalmas *csituan* állami konglomerátumokban. Ezek a cégek nemzetközi befektetési bankárok igényeire válaszul jöttek létre, és az 1990-es és 2000-es évek folyamán rendkívül jövedelmező részvénykibocsátásokat hajtottak végre a globális tőzsdéken.

De a *csituanokból* kimaradó állami vállalatokat nem zárták be azonnal. Továbbra is működtek, de a korai részvényjegyzések ellenére 1996-ra az állami vállalatok szektora – létrejötté óta először – veszteséges volt. Ezzel drasztikusan csökkent a központi kormánynak átadott vállalati nyereség (Sachs és Woo 2001). Összességében az állami vállalatok nyeresége a GDP 1978-as 15%-áról 2% alá esett 1996–1997-re (Naughton 2007). Nyilvánvaló volt, hogy többségük továbbra is képtelen nyereségesen működni, és ezzel hátráltatja az értékelhalmozást, de ez önmagában nem volt elegendő ok arra, hogy megkockáztassanak egy újabb, az 1989-eshez hasonló tiltakozási hullámmot. A valódi ok az ázsiai pénzügyi válság volt, ami a Kínát körülvevő szinte valamennyi nagy gazdaságot romba döntötte, beleértve regionális ipari versenytársai túlnyomó többségét is. Kína ehhez képest sértetlenül került ki a válságból, habár a Kuangtung Nemzetközi Vagyonkezelő és Befektetési Társaság (GITIC) összeomlása (lásd feljebb) meggyőzte a pártot arról, hogy kockázatos a globális piacnak való szabályozatlan kitettség.

Amikor Csü Zsung-csi 1998-ban miniszterelnök lett, azonnal válságkezeléssel bízták meg. Egyfelől arra használta ezt a lehetőséget, hogy határozott döntést hozzon a GITIC bezárásáról, és végre megvalósítsa a korábbi évtizedekben felhalmozott rossz hitelek kezelésére vonatkozó tervét. Sok ilyen hitel annak a következménye volt, hogy az állami vállalatok alulteljesítettek az 1989-es megszorítások után. Csü Zsung-csi miniszterelnökségének idején egy sor vagyonkezelő társa-

ságot választottak le a nagy bankokról, így a bankok a 2000-es évek elejére készen álltak a tőzsdei bevezetésre, gyakran nagy nyugati pénzintézeteknek adva el kisebbségi részesedéseiket (ennek a folyamatnak a részletes történetéért ld. Walter és Howie 2012). Másfelől Csu a válságot arra használta fel, hogy végre teljes privatizációs kampányt indítson az alulteljesítő állami vállalatok körében, ami a közösségi tulajdonban álló falusi vállalatokat érintő, két évvel korábbi privatizációs kampányra emlékeztetett. Abban bíztak, hogy így a pénzügyi rendszer számos rossz minőségű hitelének a forrását ki tudják gyomlálni, ezzel pedig elhárítható egy jövőbeli pénzügyi válság. Ezt a szakpolitikát azonban egyúttal olyan pénzügyi és költségvetési reformok kísérijének szánták, amelyek nagyobb összhangba hozzák Kínát a nemzetközi normákkal. Ez szükséges volt ahhoz, hogy Kína a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) tagjává válhasson, ami a piacosság fokozásának fontos előfeltétele volt. Minthogy a régióban a többi ipari szereplő még nem állt talpra az összeomlás után, volt egy rövid időszak, amelyben Kína szinte megkérdőjelezhetetlen uralmat szerezhetett a globális ipari piacokon.

A nem jövedelmező állami vállalatoktól való megszabadulás belpolitikailag viharos folyamat volt. Az 1990-es évek elején az állami vállalatoknál foglalkoztatott ipari munkások aránya csak kismértékben csökkent, 68%-ról az 1997-es körülbelül 65%-ra, de 1998-tól ez az érték zuhanni kezdett, és 2003-ra mindössze 36,3%-ra esett vissza. Ezt az arányt pedig már nagyrészt az átszervezett, a globális normák szerint felépített *csituan* monopóliumok alkalmazottai tették ki (Lee 2007). A munkanélküli népesség demográfiai jellemzői is feltűnő változáson mentek keresztül.

Míg történelmileg a ranglétra alján elhelyezkedő fiatal és női munkások között volt magasabb a munkanélküliség, az 1990-es években kezdődő elbocsátási hullám az állami szektor idősebb, határozatlan idejű munkaviszonnyal rendelkező dolgozóit sújtotta leginkább. Az átszervezés jelentős volt: „hét év leforgása alatt az elbocsátottak száma az 1993-as kevesebb mint 7 millióról 2001-re a megdöbbentő 18-20 millióra emelkedett” (uo.: 73). Ez az állami vállalatok teljes munkaerő-állományának mintegy 40%-át tette ki, a városi közösségi tulajdonú vállalatok (kisebb, a vidéki megfelelőikhez hasonlóan kevésbé kiváltságos helyzetű közzállalatok) pedig még ennél is jobban zsugo-

rodtak (Naughton 2007). Összességében a folyamat során a gyáriparban alkalmazott munkaerő aránya 14% körülről kevesebb mint 11%-ra süllyedt (ld. Chuang 2016b). Bár 2001 után kicsit emelkedett ez az arány, korábbi csúcsát sohasem érte el. Az állami vállalatok átszervezése ipartalanította az északkeleti térség jelentős részét, hatalmas rozsdaozvetet teremtve.

De a régi szocialista iparágakban beköszöntő munkanélküliség nem kizárólag a fizetések hiányát jelentette. Az állami vállalatok fiatalabb dolgozói számára a bérek elvesztése azért volt a legjelentősebb probléma, mert a szerződési rendszerek és az egyéb reformok bevezetése sokukat meggyőzött arról, hogy a jövőben nem sokra számíthatnak a jóléti juttatások fenntartása terén. Az idősebb munkások ezzel szemben már régóta részesültek azokból a béren kívüli juttatásokból, amelyek együtt jártak azzal, hogy nagyobb ipari vállalatokhoz tartoztak. Ezek a juttatások magukban foglalták a *tanvej*-rendszeren keresztül kiutalt lakhatást és egészségügyi ellátást, és sokan emlékeztek még azokra az időkre, amikor az ételmezés, szórakozás és számos fogyasztási támogatás is együtt járt a munkaviszonnyal. Ami pedig a legfontosabb: a nyugdíjjuttatásokat gyakran a vállalaton keresztül finanszírozták, így az átszervezés nem csupán azzal fenyegetett, hogy a nyugdíjkorhoz közeledő munkások elesnek a juttatásaiktól, hanem azzal is, hogy sok, nemrég nyugdíjba vonult munkást is megfosztanak az egyetlen jövedelmüktől. Az állami vállalatokba való befektetés csökkenésével együtt elkezdtek leépülni az infrastruktúra olyan, közösségi használatra tervezett elemei is, mint az utak, a lakhatás és a közműhálózatok (Lee 2007).

Az elégedetlenséget részben tompította a vállalatok elszigetelt, „sejtszerű” jellege, valamint az, hogy sok korábbi dolgozónak felajánlották a vállalatától bérelt ingatlanuk megvásárlásának lehetőségét. A 2000-es évek elejére „a munkásháztartások 42%-a megvette otthonát a munkahelyétől”, sok esetben rendkívül alacsony árat fizetve a régi *tanvej* lakóegységekért, „a piaci ár nagyjából 40%-át”. Egyes helyeken ez rendkívül jövedelmezőnek bizonyult, mert a volt dolgozók családjai meglovagolhatták az egekbe szökő ingatlanárakat, amelyek a következő spekulációs buborékot kísérték. De még a szegényebb tartományokban is sok munkás vált lakástulajdonossá, a régi gyárvezetők és helyi káderek pedig kihasználták a lehetőséget, hogy több és jobb minőségű

lakhatást osszanak ki maguknak a privatizáció előtt, ami lehetővé tette, hogy utána ők uralják a helyi ingatlanpiacokat (uo.). De ezek a lakásvásárlások csak a munkások egy része számára voltak lehetségesek. A régi hierarchiák nagy szerepet játszottak a korrupció új korszakának kialakulásában, és emiatt sok munkanélküli munkás túlszűfolt lakóegységekben ragadt, ahol a túléléshez a megtakarításaira és az informális foglalkoztatásra támaszkodott (uo.). A vállalatok átszervezésére adott azonnali válasz gyakran a nyílt tiltakozás volt: „2000 és 2002 között csak Liaoning tartományban több mint 830 ezer ember vett részt 9559 ‘tömegincidensben’”. Bár ezek az északkeleti térségre koncentráálódtak, „1993-ban a Közbiztonsági Minisztérium 8700 ilyen incidenst jegyzett országszerte, ami 1995-ben 11 ezerre, 1997-ben 15 ezerre, 1999-ben pedig 32 ezerre emelkedett”. „2003-ra már mintegy hárommillió ember vett részt 58 ezer incidensben.” Ők kisebb részben „gazdák, munkások, tanárok és diákok” voltak, az „1,66 millió elbocsátott, nyugdíjazott és aktív munkás 2003-ban az összes tiltakozó 46,9%-át tette ki”. 2004-re ez a szám 74 ezerre ugrott, 2005-re pedig 87 ezerre. Ebben az időszakban a vidéken (Chuang 2016a) és az új partvidéki iparágakban (Chuang 2016b) zajló tiltakozások összekapcsolódtak az északkeleti térségekben megállás nélkül zajló, ipartalanítás elleni demonstrációkkal (valamennyi számadat és idézet forrása Lee 2007).

Ez a szerkezetátalakítási időszak – bár retorikailag sok tekintetben megőrizte a „szocialista” rendszer elemeit – valójában tömeges privatizációs hullám volt. A központi állam először az 1997-es tizenötödik pártkongresszuson engedélyezte, hogy a helyi tisztviselők csődeljárást indítsanak a nem jövedelmező állami vállalatok ellen, és így folytassák le az eladásokat és árveréseket, akár csak azt a számos összeolvadást és felvásárlást, amelyek már eddig is jellemezték az állami vállalatok konszolidációját. A privatizáció ezekben az években a városi és a vidéki közösségi tulajdonú vállalatok szektorában is folytatódott. Itt a kisebb vállalatok gyakran a menedzsment által végrehajtott kivásárlással hozták összhangba a hivatalos tulajdonviszonyt a valósággal (Naughton 2007). A megmaradt állami vállalatokat először az 1994-es társasági törvényben foglaltak szerint alakították részvénytársaságokká, amely megnyitotta a kaput a hibrid tulajdonformák, az új konglomerátumi, csituan konszolidáció és a teljes privatizáció előtt. A „megragadni a nagyot, és elengedni a kicsit” kifejezéssel fémjelzett szakpolitika célja

kettős volt. Egyfelől, hogy a „kicsi” cégek felelősségét a helyi önkormányzatokra ruházza át, amelyek szabadon átszervezhették azokat, másfelől, hogy az újonnan kibővített *csituanok* feletti ellenőrzést a központi államra, amely ellenőrizni tudta a globális piacra való bevezetésüket. 2003-ban megalapították az Állami Vagyont Felügyelő és Kezelő Bizottságot (State Asset Supervision and Administration Commission, SASAC), hogy kezelje a központi kormányzat tulajdonát ezekben a nem pénzügyi cégekben. Ezt több tartományi szintű és tartományi jogú városban működő SASAC megalapítása követte a valamivel kisebb *csituan* állami vállalatok kezelésére. A központi ellenőrzés alatt maradt *csituan* állami vállalatok zömében nagyméretű, tőkeintenzív cégek voltak olyan „stratégiai” ágazatokban, mint az olajipar, a közműszolgáltatások, a hadiipar és a távközlés (uo.).

Az állami vállalatok privatizációs folyamatainak együttese – mint a tömeges csőd és a pénzügyi reform – lehetővé tette, hogy az állami vállalatok adósság/tőke arányai csökkenjenek, majd a 2000-es évek közepére – legalább papíron – stabilizálódjanak. Az 1994-es 2,11-es csúcscról az állami vállalatok hiteleinek saját tőke arányai 2004-re 1,5 alá estek, ami jóval az előző évtized regionális átlaga alatt volt (uo.). Ennek a csökkenésnek egy részét az alulteljesítő állami vállalatok csődjén keresztül leírt adósság magyarázta, de nagy hányadban egyszerűen csak egy „itt a piros, hol a piros” játék volt, amelyben a bedőlt hiteleket Csu Zsung-csi vagyonkezelő társaságaiba terelték, és ennek érdekében az állam hatalmas összegeket juttatott a pénzügyi rendszerbe. Ezek a vagyonkezelő társaságok maguk is rosszul szervezettek voltak, így a nagy négyes bankjai és az állam továbbra is ki volt téve a rossz hiteleknek, amikor a vagyonkezelő cégek finanszírozására használt kötvények egy évtized után lejártak (ld.: Walter és Howie 2012). Az 1980–1990-es években kialakult lufit tehát nem pukkasztotta ki végleg az átszervezés, bár valamennyit kétségtelenül eresztett rajta.

A folyamat végső eredménye a szocialista korszak munkásosztálya maradékának teljes proletarizálása volt, ami együtt járt a szocialista vidék pusztulásával és a parasztság fokozatos proletarizálódásával. A kivándorlás és a vidéki területeken zajló piacosodás folyamataival együtt ez ahhoz vezetett, hogy Kína munkaerejének túlnyomó többsége – közvetve vagy közvetlenül – a piacra támaszkodott, sorsuk az értékelhalmozás igájába lett befogva. A gazdaság egyre jobban függött

az újabb és újabb nagy befektetési csomagok hatásaitól és az új spekulációs hullámoktól, valamint a kisebb, helyi ingatlanpiaci összeomlásoktól, mindezt annak érdekében, hogy az építőipari válságot el tudják odázni néhány évvel. Azonban a válság eltolódása csak tovább fújta a buborékot és elkezdte csökkenteni a befektetések megtérülését. Az új osztályszerkezet alsó szegmense ekkorra már teljesen megszilárdult, és a 2000-es évek elejére Kínában befejeződött az átmenet a kapitalizmusba.

Bizonyos értelemben Kína ipari fejlődése is teljes kört írt le. Történetünk is a megszállt Mandzsúriában kezdődött, ahol a tőke anyagi közössége a japán megszállás formájában ereszkedett alá, és az ipar porát vörösre festette a vér. A forradalom során elfoglalt északkeleti rész a fejlesztő rezsim lüktető szívévé vált, melyet olyan bátyának képzeltek, amely képes visszaverni a globális kapitalista rendszer bekerítő erőit. Most, csaknem egy évszázaddal a a történet elindulása után, a forradalom hatalmas ipari vasszíve rozsdává enyészett, és visszatért a tőke anyagi közössége. Vörös por száll fel a folyók deltáiból és szürke füst szövi át az építődaruk erdejét. A csillogó partokon túl és azok alatt a tájat csak apokaliptikusnak lehet nevezni: elhagyatottan állnak a műhelyek és a szántóföldek, amióta a fiatalok elvándoroltak az összeomló vidékről. A helyi kormányzat gépezetét az alig leplezett lopáson hizlalt tisztviselők mozgatják, akik mára nem többek fosztogatóknál. Mandzsúria hatalmas gyárai üresen, munkások és gépek nélkül, csontvázakként magasodnak a táj fölé, mint egy bukott világ omladozó oszlopai. Az új városok vörös porában pedig az összeomlott történelmük elől menekülő emberek tömegei zsúfolódnak gyárakba, és az általuk épített, csillogóan új felhőkarcolók között meghúzódó lyukakban élnek. Végeláthatatlanul ingáznak munkahelyek, városok és élethelyzetek között, kényszerűen szolgálva a tőke anyagi közösségének kifürkészhetetlen, embertelen logikáját.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Akamatsu, Kaname (1962). A historical pattern of economic growth in developing countries. *Journal of Developing Economies*, 1(1), 3–25.
- Alexander, Arthur J. (2000). *Japan's Economy in the 20th Century*. Japan Economic Institute Report.
- Andreas, Joel (2009). *Rise of the Red Engineers: The Cultural Revolution and the Origins of China's New Class*. Stanford University Press.
- Aston, Trevor H. és Philpin, Charles H. E. (szerk.) (1985). *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe, Past and Present Publications*. Cambridge University Press.
- Bandow, Doug (2017). A Nixon Strategy to Break the Russia-China Axis. *The National Interest*, 2017. január 4. <https://nationalinterest.org/blog/the-skeptics/nixon-strategy-break-the-russia-china-axis-18946>
- Bernard, Mitchell és Ravenhill, John (1995). Beyond Product Cycles and Flying Geese: Regionalization, Hierarchy and the Industrialization of East Asia. *World Politics*, 47, 171–209.
- Bovington, Gardner (2010). *The Uyghurs: Strangers in Their Own Land*. Columbia University Press.
- Brenner, Robert (2002). *The Boom and the Bubble. The US in the World Economy*. Verso Books.
- Brenner, Robert (2009). *What is Good for Goldman Sachs is Good for America: The Origins of the Current Crisis*. UCLA.
- Buck, Daniel (2012). *Constructing Chinese Capitalism: Shanghai and the Nexus of Urban-Rural Industries*. Palgrave Macmillan.
- Byrd, William A. és Lin, Qingsong (1990). *China's Rural Industry: Structure, Development and Reform*. Oxford University Press.
- Chan, Anita; Rosen, Stanley és Unger, Jonathan (1985). *On Socialist Democracy and the Chinese Legal System*. Routledge.
- Chan, Kam Wing (2013). China, Internal Migration. In Ness, Immanuel és Bellwood, Peter (szerk.), *Encyclopedia of Global Migration (1847–1861)*. Blackwell Publishing.
- Cheung, Gordon C. K. és Gomez, Edmund Terence (2012). Hong Kong's Diaspora, Networks, and Family Business in the United Kingdom: A History of the Chinese 'Food Chain' and the Case of W. Wing Yip Group. *China Review*, 12(1), 45–72.
- Chuang (2016a). Gleaning the Welfare Fields: Rural Struggles in China since 1959. In *Chuang*, 1. <http://chuangcn.org/journal/one/gleaning-the-welfare-fields/>

- Chuang (2016b). No Way Forward, No Way Back: China in the Era of Riots. In *Chuang*, 1. <http://chuangcn.org/journal/one/no-way-forward-no-way-back/>
- CIA (1982). *China Provincial Grain Production*. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP-83B00227R000100070005-7.pdf>
- Cowen, Deborah (2014). *The Deadly Life of Logistics: Mapping Violence in Global Trade*. University of Minnesota Press.
- Cox, Wendell (2012). The Evolving Urban Form: Shenzhen. *New Geography*, 2012. május 25. <http://www.newgeography.com/content/002862-the-evolving-urban-form-shenzhen>
- Cumings, Bruce (1984). The Origins and Development of the Northeast Asian political economy: Industrial sectors, product cycles, and political consequences. *International Organization*, 38(1), 1–40.
- Day, Alexander (2013). *The Peasant in Postsocialist China*. Cambridge University Press.
- Day, Alexander F. és Schneider, Mindi (2017). The end of alternatives? Capitalist transformation, rural activism and the politics of possibility in China. *The Journal of Peasant Studies*, 45(7), 1221–1246.
- Éber Márk Áron; Gagyí Ágnes; Gerőcs Tamás; Jelinek Csaba és Pinkasz András (2014). Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, 21, 10–63.
- Enos, J. L. (1984). Commune- and Brigade-Run Industries in Rural China. In Griffin, Keith (szerk.), *Institutional Reform and Economic Development in the Chinese Countryside* (223–252). Macmillan.
- FAO (1999). Poverty alleviation and food security in Asia: Lessons and challenges. *Publication*, 1999(1), <http://www.fao.org/docrep/004/ab981e/ab981e00.htm#Contents>
- Fewsmith, Joseph (2001). *China Since Tiananmen: The Politics of Transition*. Cambridge University Press.
- Folk, Brian C. és Jomo, Kwame Sundaram (2003). *Ethnic Business: Chinese Capitalism in Southeast Asia*. Routledge.
- Gerson, Michael S. (2010). *The Sino-Soviet Border Conflict: Deterrence, Escalation, and the Threat of Nuclear War in 1969*. Center for Naval Analyses.
- Ghose, Ajit K. (1984). The new development strategy and rural reforms in post-Mao China. In Griffin, Keith (szerk.), *Institutional Reform and Economic Development in the Chinese Countryside* (253–302). Macmillan.
- Glassman, Jim (2004). *Thailand at the Margins. Internationalization of the State and the Transformation of Labour*. Oxford University Press.
- Glassman, Jim és Choi, Young-Jin (2014). The chaebol and the US military-industrial complex: Cold War geopolitical economy and South Korean industrialization. *Environment and Planning A*, 46(5), 1160–1180.

- Gray, Kevin (2014). *Labour and development in East Asia*. Routledge.
- Greene, Daniel és Joseph, Daniel (2018 [2015]). A digitális térbeli kiigazítás. *Fordulat*, 23, 53–95.
- Griffin, Keith és Griffin, Kimberley (1984). Commune- and Brigade-Run Enterprises in Rural China. An Overview. In Griffin, Keith (szerk.), *Institutional Reform and Economic Development in the Chinese Countryside* (210–222.). M. E. Sharpe.
- Hang, Xing (2016). *Conflict and Commerce in Maritime East Asia: The Zheng Family and the Shaping of the Modern World, c.1620-1720*. Cambridge University Press.
- Hart-Landsberg, Martin és Burkett, Paul (1998). Contradictions of Capitalist Industrialization in East Asia: A Critique of “Flying Geese” Theories of Development. *Economic Geography*, 74(2), 87–110.
- Harvey, D. (2009 [2004]). Az „új” imperializmus: felhalmozás kisemmizés által. *Fordulat*, 7, 78–106.
- Heinrich, Michael (2012). *An Introduction to the Three Volumes of Marx’s Capital*. Monthly Review Press.
- Hemmings, John (2018). Lessons from the America-Japan Trade War of the 1980s. *National Interest*, 2018. július 2. <https://nationalinterest.org/feature/lessons-america-japan-trade-war-1980s-24882>
- Hoston, Germaine (1983). Tenkō: Marxism & the National Question in Prewar Japan. *Polity*, 16(1), 96–118.
- Hoston, Germaine (1987). *Marxism and the Crisis of Development in Prewar Japan*. Princeton University Press.
- Hou, Jack és Liu, Xuemei (2010). Grain policy: Rethinking an old issue for China. *International Journal of Applied Economics*, 7(1), 1–20.
- Hung, Ho-fung (2016). *The China boom: Why China will not rule the world*. Columbia.
- Ishikida, Miki Y. (2005). *Toward Peace: War Responsibility, Postwar Compensation, and Peace Movements and Education in Japan*. iUniverse.
- Itoh, Makoto (1990). *The World Economic Crisis and Japanese Capitalism*. Macmillan.
- Jefferson, Gary H. és Rawski, Thomas G. (2001). Enterprise Reform in Chinese Industry. In Ross Garnatu, Ross és Huang, Yiping (szerk.), *Growth Without Miracles: Readings on the Chinese Economy in the Era of Reform* (47–79). Oxford University Press.
- Jinzh, Lin (1988). *Jin Dai Huaqiao Tuozi Guonei Qiye Gailun*. Xiamen University Press.
- Johnson, Graham E. (2001). Degrees of Dependency, Degrees of Interdependency: Hong Kong’s Changing Links to the Mainland and the World. In

- Lee, Pui-tak (szerk.), *Hong Kong Reintegrating with China: Political, Cultural and Social Dimensions* (81–96). Hong Kong University Press.
- Ka, Chih-ming (1995). *Japanese Colonialism in Taiwan: Land Tenure, Development and Dependency*. Westview.
- Keidel, Albert (2007). *China's Economic Fluctuations: Implications for Its Rural Economy*. Carnegie Endowment for International Peace.
- Khan, Herman (1970). *The emerging Japanese superstate: Challenge and response*. Prentice Hall.
- Kiernan, Ben (2017). *Genocide and resistance in Southeast Asia: Documentation, denial, and justice in Cambodia and East Timor*. Routledge.
- Koo, Richard C. (2009). *The Holy Grail of Macroeconomics: Lessons from Japan's Great Recession*. Wiley.
- Kung, James Kai-sing és Lin, Yi-min (2007). The decline of township-and-village enterprises in China's economic transition. *World Development*, 35(4), 569–584.
- Kwong, Julia (1988). The 1986 Student Demonstrations in China: A Democratic Movement? *Asian Survey*, 28(9), 970–985.
- Kwon, Heonik (2017). Vietnam's South Korean Ghosts. *The New York Times*, 2017. július 10. <https://www.nytimes.com/2017/07/10/opinion/vietnam-war-south-korea.html>
- Lang, Graeme; Chiu, Catherine és Pang, Mary (2001). Impact of Plan Relocation to China on Manufacturing Workers in Hong Kong. In Lee, Pui-tak (szerk.), *Hong Kong Reintegrating with China: Political, Cultural and Social Dimensions* (109–127). Hong Kong University Press.
- Lange, Elena Louisa (2014). Failed Abstraction: The Problem of Uno Kōzō's Reading of Marx's Theory of the Value Form. *Historical Materialism*, 22(1), 3–33.
- Lee, Ching Kwan (2007). *Against the Law: Labor Protests in China's Rustbelt and Sunbelt*. University of California Press.
- Lee, Shannon (2017). Looking back at Wukan: A Skirmish Over the Rules of Rule. *Wolf Smoke*, 2017. július 14. <https://wolfsmoke.wordpress.com/2017/07/14/wukan/>
- Li, Hongbin és Rozelle, Scott (2003). Privatizing rural China: Insider privatization, innovative contracts and the performance of township enterprises. *The China Quarterly*, 176, 981–1005.
- Li, Minqi; Xiao, Feng és Zhu, Andong (2007). Long Waves, Institutional Changes, and Historical Trends. *Journal of World-Systems Research*, 13(1) 33–54.
- Li, Yuxuan; Zhang, Weifeng; Ma, Lin; Wu, Liang; Shen, Jianbo; Davies, William J.; Oenema, Oene; Zhang, Fusuo és Dou, Zhengxia (2014). An Analysis of China's Grain Production: Looking Back and Looking Forward. *Food and Energy Security*, 3(1), 19–32.

- Lin, George C. S. (1997). *Red Capitalism in South China: Growth and Development of the Pearl River Delta*. UBC Press.
- Luthi, Lorenz (2008). *The Sino-Soviet Split: Cold War in the Communist World*. Princeton University Press.
- Maito, Esteban Ezequiel (2014). *The historical transience of capital: the downward trend in the rate of profit since XIXth century*. MPRA.
- Makoto, Itoh (1990). *The World Economic Crisis and Japanese Capitalism*. Macmillan.
- Malone, Michael S. (1983). Hitachi-FBI Tapes are Released. *New York Times Archives*, 1983. május 16. www.nytimes.com/1983/05/16/business/hitachi-fbi-tapes-are-released.html
- Marx, Karl (1961 [1867]). A tőke I: A politikai gazdaságtan bírálata. Kossuth.
- Mimura, Janis (2011). Japan's New Order and Greater East Asia Co-Prosperty Sphere: Planning for Empire. *The Asia-Pacific Journal*, 9(49: 3), 1–12.
- Moody, Kim. (2019). *Tramps & Trade Union Travelers: Internal Migration and Organized Labor in Gilded Age America, 1870–1900*. Haymarket Books.
- Murphey, Rhoads (2007). *East Asia: A New History*. Pearson Longman.
- Myers, Ramon H. és Peattie, Mark R. (1987). *The Japanese Colonial Empire, 1895–1945*. Princeton University Press.
- Naughton, Barry (1996). China's Emergence and Prospects as a Trading Nation. *Brooking Papers on Economic Activity*, 1996(2), 273–344.
- Naughton, Barry (1996). *Growing out of the Plan. Chinese Economic Reform (1978–1993)*. Cambridge University Press.
- Norman, E. Herbert (2000 [1940]). *Japan's Emergence as a Modern State: Political and Economic Problems of the Meiji Period*. UBC.
- Naughton, Barry (2007). *The Chinese Economy: Transitions and Growth*. MIT Press.
- Nield, Robert (2010). *The China Coast: Trade and the First Treaty Ports*. Joint Publishing (HK) Co.
- National Bureau of Economic Research (2023). *US Business Cycle Expansions and Contractions*. <http://www.nber.org/cycles/>
- O'Rourke, Kevin H. (2009). Government policies and the collapse in trade during the Great Depression. In Baldwin, Richard (szerk.), *The Great Trade Collapse: Causes, Consequences and Prospects* (31–36). Centre for Economic Policy Research.
- Perry, Elizabeth (2012). *Anyuan: Mining China's Revolutionary Tradition*. University of California Press.
- Rahman, Khondaker Mizanur (2006). Theorizing Japanese FDI to China. *Journal of Comparative International Management*, 9(2), 16–29.
- Roberts, Michael (2016). *The Long Depression: Marxism and the Global Crisis of Capitalism*. Haymarket Books.

- Robinson, Richard (1986). *Indonesia: The Rise of Capital*. Equinox Publishing.
- Sachs, Jeffrey és Woo, Wing Thye (2001). The SOE Sector Under Reform. In Garnaut, Ross és Huang, Yiping (szerk.), *Growth without miracles: readings on the Chinese economy in the era of reform* (281–307). Oxford University Press.
- Schaller, Michael (1995). America's Favorite War Criminal: Kishi Nobusuke and the Transformation of U.S.–Japan Relations. *Japan Policy Research Institute*.
- Scobell, Andrew (2003). *China's Use of Military Force: Beyond the Great Wall and the Long March*. Cambridge University Press.
- Selden, Mark (2009). East Asian Regionalism and its Enemies in Three Epochs: Political Economy and Geopolitics, 16th to 21st Centuries. *The Asia-Pacific Journal*, 7(9: 4), 1–31.
- Selden, Mark (2010). Nation, Region and the Global in East Asia: Conflict and Cooperation. *Asia Pacific Journal*, 8(41: 1), 1–28.
- Sheehan, Jackie (1998). *Chinese Workers: A New History*. Routledge.
- Shizume, Masato (2009). The Japanese Economy during the Interwar Period: Instability in the Financial System and the Impact of the World Depression. In Ögren, Anders és Øksendal, Lard Fredrik (szerk.), *The Gold Standard Peripheries: monetary policy, adjustment and flexibility in a global setting* (211–228). Palgrave Macmillan.
- Sicular, Terry (1988a). Grain Pricings: A Key Link in Chinese Economic Policy. *Modern China*, 14(4), 451–486.
- Sicular, Terry (1988b). Agricultural Planning and Pricing in the Post-Mao Period. *The China Quarterly*, 116, 671–705.
- Sims, Richard (2001). *Japanese Political History Since the Meiji Restoration 1868–2000*. Palgrave.
- Stone, Peter Bennet (1969). *Japan Surges Ahead: The Story of an Economic Miracle*. Praeger.
- Sun, Laixiang (2001). *Aggregate Behaviour of Investment in China, 1953–96: An Analysis of Investment Hunger and Fluctuation*. Palgrave.
- Tasker, Peter (2018). Trade wars – lessons from the 1980s. *Nikkei Asian Review*, 2018. március 30. <https://asia.nikkei.com/Opinion/Trade-wars-lessons-from-the-1980s2>
- Teiwes, Frederick C. és Sun, Warren (2015). *Paradoxes of Post-Mao Rural Reform: Initial Steps Toward a New Chinese Countryside, 1976–1981*. Routledge.
- The World Bank (2015). East Asia's Changing Urban Landscape: Measuring a Decade of Spatial Growth. Urban Development. *The World Bank*, 2015. január 26. <https://www.worldbank.org/en/topic/urbandevelopment/publication/east-asias-changing-urban-landscape-measuring-a-decade-of-spatial-growth>

- Thomson, Elspeth (2007). Japanese FDI, Exports and Technology Transfer to China. *Centre for Asian Pacific Studies Working Paper Series*.
- Unger, Jonathan (2002). *The Transformation of Rural China*. M.E. Sharpe.
- U.S. Agency for International Development (USAID). U.S. overseas loans and grants: obligations and loan authorizations, July 1, 1945 – September 30, 2005. http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNADH500.pdf
- Vogel, Ezra (1979). *Japan as Number One: Lessons for America*. Harvard University Press.
- Von Glahn, Richard (2016). *The Economic History of China: From Antiquity to the Nineteenth Century*. Cambridge University Press.
- Walder, Andrew G. és Gong, Xiaoxia (1993). Workers in the Tiananmen Protests: The Politics of the Beijing Workers' Autonomous Federation. *The Australian Journal of Chinese Affairs*, 29, 1–29.
- Walker, Richard és Storper, Michael (1991). *The Capitalist Imperative: Territory, Technology and Industrial Growth*. Wiley-Blackwell.
- Walter, Carl E. és Howie, Fraser J.T. (2012). *Red Capitalism: The Fragile Financial Foundation of China's Extraordinary Rise*. John Wiley & Sons.
- Wang, Shaoguang és Hu, Angang (1994). *Zhongguo guojia nengli baogao. A report on China's state capacity*. Oxford University Press.
- Webber, Michael J. és Rigby, David L. (1996). *The Golden Age Illusion: Rethinking Postwar Capitalism*. The Guilford Press.
- Weidenbaum, Murray és Hughes, Samuel (1996). *The Bamboo Network: How Expatriate Chinese Entrepreneurs are Creating a New Economic Superpower in Asia*. Free Press.
- Wu, Yiching (2014). *The Cultural Revolution at the Margins: Chinese Socialism in Crisis*. Harvard University Press.
- Yang, Dali L. (1996). *Calamity and Reform in China: State, Rural Society, and Institutional Change Since the Great Leap Famine*. Stanford University Press.
- Zachariah, Dave (2009). Determinants of the average profit rate and the trajectory of capitalist economies. *Bulletin of Political Economy*, 3(1), 1–3.
- Zhao, Zhong (2004). Migration, Labor Market Flexibility, and Wage Determination in China: A Review. *The Developing Economies*, 43(2), 285–312.
- Zhuang, Guotu (2006). Trends of Overseas Chinese Business Network in East Asia: As Mirrored from Overseas Chinese Investment in Mainland China since 1978. *Institute of International Relations and Area Studies*, 4, 1–23.
- Zweig, David (1989). *Agrarian Radicalism in China, 1968–1981*. Harvard University Press.
- Zweig, David (1991). Internationalizing China's countryside: the political economy of exports from rural industry. *The China Quarterly*, 128, 716–41.